

ISSN
INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
ISSN 2992-9229

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

Xalqaro ilmiy jurnal

2024 №3
(5)

Samarqand-2024

ISSN 2992-9229

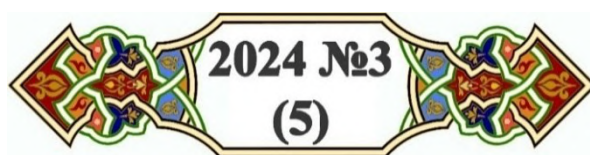

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

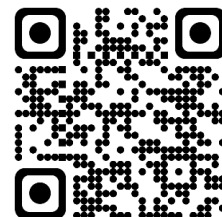
XALQARO ILMIY JURNALI

“TURKOLOGICAL RESEARCH” INTERNATIONAL SCIENTIFIC
JOURNAL

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Jurnal rasmiy sayti: <https://turkologiya.samdu.uz/>

SAMARQAND – 2024

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL “TURKOLOGICAL RESEARCH”
ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Bosh muharrir:

Bosh muharrir o‘rinbosari:

Juliboy ELTAZAROV

f.f.d., professor (O‘zbekiston)

Roxila RUZMANOVA

f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)

TAHRIRIYAT KENGASHI:

Rustam XALMURADOV – t.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti rektori (O‘zbekiston);

Hakim XUSHVAQTOV – f-m.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori (O‘zbekiston);

Akmal AHATOV – t.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti xalqaro hamkorlik bo‘yicha prorektori (O‘zbekiston);

Muslihidin MUHIDDINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Ibodulla MIRZAYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Shuhrat SIROJIDDINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Suyun KARIMOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Murodqosim ABDIYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Azamat PARDAYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Musa YULDASHEV – f.f.n., professor (O‘zbekiston);

Dilfuza DJURAKULOVA – t.f.n., professor (O‘zbekiston);

Aftondil ERKINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Hotam UMUROV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Qosimjon SODIQOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Muhabbat QURBONOVA – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Mardon BOLTAYEV – dotsent (O‘zbekiston);

Ali AKAR – f.f.d., professor (Turkiya);

Abdusalam ARVAS – f.f.d., professor (Turkiya);

Funda TOPRAK – f.f.d., professor (Turkiya);

Musa Shamil YUKSEL – f.f.d., professor (Turkiya);

Temur KOJAO‘G‘LI – f.f.d., professor (AQSH);

Hayrunnisa ALAN – f.f.d., professor (Turkiya);

Varis CHAKAN – f.f.d., professor (Turkiya);

Almaz ULVI – f.f.d., professor (Ozarbayjon);

Emrah YILMAZ – Phd, dotsent (Turkiya);

Foziljon SHUKUROV – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Dilshod XURSANOV – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Shahnoza XUSHMURODOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Dinara ISLAMOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Feruza JUMANIYAZOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Istoda RASULOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Feruza MANUKYAN – Phd (O‘zbekiston);

Mas‘ul muharrir: **PhD Zokir BAYNAZAROV** (O‘zbekiston);

Texnik xodim: **Raxmatulla SHOKIROV** (O‘zbekiston).

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Главный редактор:

Заместитель главного редактора:

Жулибой ЭЛТАЗАРОВ
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Рохила РУЗМАНОВА
к.ф.н., доцент (Узбекистан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Рустам ХАЛМУРАДОВ – д.т.н., профессор,
ректор Самаркандского государственного
университета имени Ш.Рашидова
(Узбекистан);

Хаким ХУШВАКТОВ – д.ф.м.н., профессор,
проректор по научной работе и инновациям
Самаркандского государственного
университета имени Ш.Рашидова
(Узбекистан);

Акмал АХАТОВ – д.т.н., профессор,
проректор по международному
сотрудничеству Самаркандского
государственного университета имени
Ш.Рашидова (Узбекистан);

Муслихиддин МУХИДДИНОВ – д.ф.н.,
профессор (Узбекистан);

Ибодулла МИРЗАЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ – д.ф.н.,
профессор (Узбекистан);

Суюн КАРИМОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Муродкасым АБДИЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Азамат ПАРДАЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Муса ЮЛДАШЕВ – к.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Дилфуза ДЖУРАКУЛОВА – к.и.н., доцент
(Узбекистан);

Афтондил ЭРКИНОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Касимжон СОДИКОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Хотам УМУРОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Мухаббат КУРБАНОВА – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Мардон БОЛТАЕВ – доцент (Узбекистан);

Али АКАР – д.ф.н., профессор (Турция);

Абдуселам АРВАС – д.ф.н., профессор (Турция);

Фунда ТОПРАК – д.ф.н., профессор (Турция);

Муса Шамиль ЮКСЕЛЬ – д.ф.н., профессор
(Турция);

Темур КОДЖАОГЛУ – д.ф.н., профессор
(США);

Хайрунниса АЛАН – д.ф.н., профессор (Турция);

Варис ЧАКАН – д.ф.н., профессор (Турция);

Алмаз УЛЬВИ – д.ф.н., профессор
(Азербайджан).

Эмрах ЙИЛМАЗ – PhD, доцент (Турция);

Фозилжон ШУКУРОВ – PhD, доцент
(Узбекистан);

Дилшод ХУРСАНОВ – PhD, доцент
(Узбекистан);

Шахноза ХУШМУРОДОВА – PhD, доцент
(Узбекистан);

Динара ИСЛАМОВА – PhD, доцент
(Узбекистан);

Феруза ДЖУМАНИЯЗОВА – PhD, доцент
(Узбекистан);

Истода РАСУЛОВА – PhD, доцент (Узбекистан);

Феруза МАНУКЯН – Phd (Узбекистан);

Ответственный редактор: **PhD Зокир
БАЙНАЗАРОВ (Узбекистан)**

Технический персонал: **Рахматулла ШОКИРОВ
(Узбекистан)**

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMİY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ”

Chief Editor:/ Deputy Chief Editor:

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Uzbekistan)

Ass. Prof. Dr. Rokhila RUZMANOVA (Uzbekistan)

Baş Editör:/ Baş Editör Yardımcısı:

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Doç. Dr. Rohila RUZMANOVA (Özbekistan)

EDITORIAL TEAM:/ BİLİM KURULU:

Prof. Dr. Rustam KHALMURADOV – Rector of Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Hakim KHUSHVAKTOV – Vice-Rector for Research and Innovation, Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Akmal AKHATOV – Vice-Rector for International Cooperation of Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Muslihiddin MUKHIDDINOV (Uzbekistan)

Prof. Dr. Ibodulla MIRZAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Shukhrat SIROJIDDINOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Suyun KARIMOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Murodkasim ABDIEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Azamat PARDAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Musa YULDASHEV (Uzbekistan);

Ass. Prof. Dr. Dilfuza DJURAKULOVA (Uzbekistan);

Prof. Dr. Aftondil ERKINOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Kasimjon SODIKOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Khotam UMUROV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Muhabbat KURBANOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. Mardon BOLTAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Ali AKAR (Turkey);

Prof. Dr. Abdusalam ARVAS (Turkey);

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Turkey);

Prof. Dr. Musa Shamil YUKSEL (Turkey);

Prof. Dr. Temur KOJAĞLU (USA);

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (Turkey);

Prof. Dr. Varis ÇAKAN (Turkey);

Prof. Dr. Almaz ULVI (Azerbaijan);

Ass. Prof. PhD. Emrah YILMAZ (Turkey);

Ass. Prof. PhD. Foziljon SHUKUROV (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Dilshod KHURSANOV (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Shakhnoza KHUSHMURODOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Dinara İSLAMOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Feruza JUMANIYAZOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Istoda RASULOVA (Uzbekistan);

PhD. Feruza MANUKYAN (Uzbekistan);

Managing editor: *Ass. Prof. PhD. Zokir BAYNAZAROV* (Uzbekistan)

Technical staff: **Rahmatulla SHOKIROV** (Uzbekistan)

Prof. Dr. Rustam HALMURADOV – Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Rektörü (Özbekistan);

Prof. Dr. Hakim HUŞVAKTOV – Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Araştırma ve İnovasyondan Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Prof. Dr. Akmal AHATOV – Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Uluslararası İşbirliğinden Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Prof. Dr. Muslihiddin MUHİDDİNOV (Özbekistan);

Prof. Dr. İbodulla MİRZAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Şuhrat SİROCİDDİNOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Suyun KARİMOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Murodkasim ABDİYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Azamat PARDAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Musa YULDAŞEV (Özbekistan);

Doç. Dr. Dilfuza CURAKULOVA (Özbekistan);

Prof. Dr. Aftondil ERKİNOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Kasimcon SODİKOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Hotam UMUROV (Özbekistan);

Prof. Dr. Muhabbat KURBANOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Mardon BOLTAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Ali AKAR (Türkiye);

Prof. Dr. Abdusalem ARVAS (Türkiye);

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Türkiye);

Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Türkiye);

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (ABD);

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (Türkiye);

Prof. Dr. Varis ÇAKAN (Türkiye);

Prof. Dr. Almaz ÜLVİ (Azerbaycan);

Doç. Dr. Emrah YILMAZ (Türkiye);

Doç. Dr. Fozilcon ŞUKUROV (Özbekistan);

Doç. Dr. Dilşod HURSAVOV (Özbekistan);

Doç. Dr. Şahnoza HUŞMURODOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Dinara İSLAMOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Feruza CUMANIYAZOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Istoda RASULOVA (Özbekistan);

Dr. Feruza MANUKYAN (Özbekistan);

Sorumlu Editör: *Doç., Dr. Zokir BAYNAZAROV* (Özbekistan)

Teknik Personel: **Rahmatullah ŞOKİROV** (Özbekistan)

MUNDARIJA | CONTENT | İÇERİK | СОДЕРЖАНИЕ

TURKIY XALQLARNING IJTIMOIIY-MADANIY ALOQALARI TARIXI

МУСАЕВ Даянат Муса оглы

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА УЗБЕКИСТАНА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР
ЕДИНСТВА ТЮРКСКОГО МИРА 7

HƏSƏNOVA Ülkər

İKINCI İNTİBAH DÖVRÜNÜN HIMAYƏDARI- ƏMİR TEYMUR..... 12

Mahkamoy TURSUNOVA

BIBIXONIM - MA'RIFATPARVAR, BUNYODKOR MALIKA..... 18

TURKIY TILLAR DIALEKTOLOGIYASI

Aynur CƏFƏROVA

ÖZBƏK TÜRKCƏSİNDE SİFƏTLƏRİN İŞLƏNMƏSİ (AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİ İLƏ
MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ)..... 25

Doç. Dr. Emrah YILMAZ, Rahmon ERNAZAROV

AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİNDE /ki/ BİÇİMBİRİMİNİN İŞLEVLERİ VE ANLAM
KATMANLARI ÜZERİNE 30

BAYNAZAROV Zokir

O'ZBEK TARIXIY LISONIY MANZARASIDA RANG VA SON ATAMALARI..... 42

HATAMOV Ziyodin Mamadullayevich

O'ZBEK TILIDA MODAL SO'ZLAR MASALASI VA ULARNING ETIMOLOGIYASI..... 51

TURK DUNYOSI TADQIQOTLARI

Hamid SULAYMON (Nashrga tayyorlovchi: Oysara MADALIYEVA)

“XAZOYIN UL-MAONIY” TEKSTLARINI O'RGANISH VA NASHRGA TAYYORLASH-
NING ASOSIY MASALALARI 58

Validə ŞİXƏLIYEVA

ÖZBƏK ŞAİRİ MİRTEMİRİN YARADICILIĞI..... 80

Nərmin RƏHİMOVA

ABDULLA ORİPOV YARADICILIĞININ ÖZBƏK ƏDƏBİYYATINDA YERİ 86

Sayah CƏFƏROVA

ÖZBƏK ƏDƏBİYYATINDA ŞAİR RAUF PARFI ÖZTÜRKÜN YERİ..... 92

JO'RAYEV Ilyos Ro'ziqulovich

SO'ZLAR SEMANTIK TARAQQIYOTINING LUG'ATLARDA AKS ETISHI 95

Samet ONUR

“SUHAYL VA GULDURSUN” DOSTONI SAYFI SAROYI IJODIMI? 102

RAYIMOVA Shohsanam

XV ASR TURKIY ADABIYOT QASIDANAVISLIGIDA AN'ANA VA O'ZIGA XOSLIK..... 108

BEKMURADOVA Iroda Zokir qizi

O'ZBEK TILIDA SLENGLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA TASNIFI 112

ADABIY ALOQALAR, QIYOSIY TILSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK

Rohila RUZMANOVA

ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING USMONLI SHOIRI SHAYH G'OLIB IJODIGA
TA'SIRI 120

РАСУЛОВА Истода Абдулатифовна

ТЕРМИНЫ РОДСТВА: КОНТРАСТИВНЫЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО
ЯЗЫКОВ 128

RASULOVA Inobat Ilhomovna

HOZIRGI O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI YORDAMCHI SO'ZLARNING AYRIM
MA'NOVIY VA USLUBIY XUSUSIYATLARI 134

КІТОВ ТАНІТУВІ / КІТАП ТАНІТІМІ / BOOK REVIEW 140

AZIZ MUSHTARIY!

2024-yil ortda qolayotgan bir paytda mushtariylarini 5-soni bilan mamnun qilgan “Turkologik tadqiqotlar” jurnali hay’ati sifatida, yangi yilning Turk dunyosi va butun insoniyat uchun tinchlik, farovonlik va muvaffaqiyatlarga to’la bo’lishini tilaymiz. Bu sonimizda “Alisher Navoiy asarlarining manbalari va nashri, Navoiy adabiy merosining Usmonli shoiri Shayh G’olib ijodiga ta’siri, Abdulla Oripov ijodining o’zbek adabiyotidagi o’rni, o’zbek shoiri Mirtemir ijodi, Suhayl va Guldursun dostoni, Ozarbayjon turkchasida /ki/ morfemasining vazifalari va semantik qatlamlari” kabi mavzular kiritilgan. Qardosh geografialardagi olimlarning o’zbek adabiyoti va shoirlari haqida yozgan maqolalari yoki ilmiy faoliyatlari, adabiyotlar o’rtasidagi aloqalarni mustahkamlovchi ko’prik vazifasini o’taydi. Chunki o’zbek she’riyatining tarixiy ildizlari ustoz Navoiydek qalam va kalom ahlining mahorati bilan qo’shilsa, tadqiqotchilarga chuqur tahlillar o’tkazish imkoniyatini beradi. Intellektual dunyomizda umumiy ongni shakllantirishga hissa qo’shishni maqsad qilgan bunday tadqiqotlar mushtarak madaniy qadriyatlarimizni anglashga xizmat qiladi va turk dunyosi adabiyotlarining o’zaro ta’siridan kelib chiqadigan boylikni ochib beradi. Umid qilamizki, sivilizatsiyamizning noyob adabiy to’plamiga oid yangi ufqlarni ochasiz...

TAHRIRIYAT

DEAR READER!

As the delegation of the Journal of Turkology Studies, who are happy to greet their readers with the 5th issue while leaving 2024 behind, we wish the new year to be full of peace, well-being, and success for the Turkic world and all humanity. In this issue, we have included the following topics: “Sources and publications of Ali Şîr Nevâî’s works, the influence of Nevâî’s literary heritage on the art of the Ottoman poet Şeyh Galip, the place of Abdullâh Oripov’s art in Uzbek literature, the understanding of the art of the Uzbek poet Mirtemir, the Epic of Süheyl and Güldursun, the functions and semantic layers of the morpheme /ki/ in Azerbaijani Turkish” Articles or scientific activities written by scientists in sister geographies on Uzbek literature and poets serve as a bridge that strengthens the ties between pieces of literature. Because the historical roots of Uzbek poetry, combined with the skill of a pen and a theologian like Master Nevâî, provide researchers with the opportunity to make in-depth analyses. Such studies, which aim to contribute to constructing a shared consciousness in our intellectual world, contribute to understanding our shared cultural values and reveal the richness resulting from the interaction of the pieces of literature of the Turkic world. We wish you to discover new horizons regarding the unique literary accumulation of our civilization.

EDITORIAL BOARD

SEVGİLİ OKUYUCU!

2024 yilini geride birakirkən okurlarını 5. sayıyla qarşılamanın mutluluğunu yaşayan Türkoloji Araştırmaları Dergisi heyeti olarak; yeni yılın Türk dünyası ve tüm insanlık için huzur, esenlik ve başarılarla dolu geçmesini diliyoruz. Bu sayımızda “Ali Şîr Nevâî eserlerinin kaynakları ve neşri, Nevâî’nin edebî mirasının Osmanlı şairi Şeyh Galip’in sanatına etkisi, Abdullâh Oripov’un sanatının Özbek edebiyatındaki yeri, Özbek şairi Mirtemir’in Sanat anlayışı, Süheyl ve Güldursun Destanı, Azerbaycan Türkçesinde /ki/ biçimbiriminin işlevleri ve anlam katmanları” konularına yer verilmiştir. Kardeş coğrafyalardaki bilim insanlarının Özbek edebiyatına ve şairlerine dair kaleme aldığı yazılar veya bilimsel etkinlikler; edebiyatlar arası bağları güçlendiren bir köprü niteliği taşımaktadır. Çünkü Özbek şiirinin tarihi kökleri üstat Nevâî gibi bir kalem ve kelam ehilinin maharetiyle birleştiğinde araştırmacılara derinlikli analizler yapma imkânı sunmaktadır. Fikir dünyamızdaki ortak bilincin inşasına katkı sunmayı amaçlayan böylesi çalışmalar, hem ortak kültürel değerlerimizin anlaşılmasına katkıda bulunmakta hem de Türk dünyası edebiyatlarının birbiriyle etkileşiminden doğan zenginliği gözler önüne sermektedir. Medeniyetimizin eşsiz edebiyat birikimine dair yeni ufuklar keşfetmeniz dileğiyle...

YAYIN KURULU

УВАЖАЕМЫЙ ЧИТАТЕЛЬ!

В качестве редакционной коллегии Журнала “Туркологических исследований”, радующей своих читателей очередным – пятым номером журнала на исходе 2024 года, желаем, чтобы новый год принёс мира, благополучия и успехов тюркскому миру и всему человечеству. В данный выпуск журнала включены статьи на следующие темы: “Источники и издания произведений Алишера Навои, Влияние литературного наследия Навои на творчество османского поэта Шейха Галиба, Роль творчества Абдуллы Оripова в узбекской литературе, Творчество узбекского поэта Миртемира, эпос о Сухайле и Гулдурсун, функции и семантические значения морфем /ki/ в азербайджанском языке». Статьи или научные труды об узбекской литературе и узбекских поэтах, написанные учеными родственных стран служат связующим звеном литературных связей. Поскольку исторические корни узбекской поэзии в сочетании с мастерством писателей и богословов, таких как Наваи, дают исследователям возможность провести более глубокий анализ. Подобные исследования, целью которых является содействие формированию общего сознания в нашем интеллектуальном мире, способствуют пониманию общих культурных ценностей и демонстрируют богатство, являющееся результатом взаимодействия литератур тюркского мира. Мы надеемся, что вы откроете для себя новые горизонты бесценной литературной кладези нашей цивилизации...

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИИ

TURKIY XALQLARNING IJTIMOIIY-MADANIY ALOQALARI TARIXI

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА УЗБЕКИСТАНА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ЕДИНСТВА ТЮРКСКОГО МИРА

МУСАЕВ Даянат Муса оглы,
доктор философии по педагогике, доцент
заведующий отделом истории Тюркологического центра,
Азербайджанского государственного педагогического университета,
Доцент Бакинского государственного университета (Азербайджан)
E-mail: musayev_d@yahoo.com

Аннотация: В статье рассматриваются роль азербайджано-узбекских отношений в единстве тюркского мира. Анализируются торгово-экономические и культурные связи двух стран – Азербайджана и Узбекистана. Освещаются элементы развития культурных связей между двумя братскими народами как в средневековье, так и в советское время, и в современный период. Обобщаются дипломатические отношения между нашими странами в современный период. Раскрываются планы создания совместных транспортно-логистических инфраструктур и деятельность совместной межправительственной комиссии по двустороннему сотрудничеству, а также пути создания прочной фундаментальной договорно-правовой базы для успешного сотрудничества двух стран.

Ключевые слова: *государство, партнер, обычаи и традиции, культурные связи, история, дипломатические отношения, партнёрские отношения.*

OZARBAYJONNING O‘ZBEKISTON BILAN MUNOSABATLARI TURK DUNYOSI BIRLIGINING MUHIM OMILI SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada ozarbayjon-o‘zbek munosabatlarining turkiy dunyo birligidagi o‘rni ko‘rib chiqilgan. Ikki mamlakat – Ozarbayjon va O‘zbekistonning savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalari tahlil qilingan. Ikki qardosh xalq o‘rtasidagi madaniy aloqalarning o‘rta asrlardagi, sovet davridagi, shuningdek, hozirgi davrdagi rivojlanish unsurlari yoritilgan. Mamlakatlarimiz o‘rtasidagi hozirgi davrdagi diplomatik munosabatlari umumlashtirilgan. Qo‘shma transport-logistika infratuzilmalarini yaratish rejalari va ikki tomonlama hamkorlik bo‘yicha qo‘shma hukumatlararo komissiya faoliyati, shuningdek, ikki mamlakat o‘rtasidagi muvaffaqiyatli hamkorlik uchun mustahkam fundamental shartnomaviy-huquqiy asosni yaratish yo‘llari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *davlat, hamkor, an‘ana va urf-odatlar, madaniy aloqalar, tarix, diplomatik munosabatlar, hamkorlik munosabatlari.*

RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND UZBEKISTAN AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE UNITY OF THE TURKIC WORLD

Abstract: The article examines the role of Azerbaijan-Uzbekistan relations in the unity of the Turkic world. Trade, economic and cultural ties between the two countries - Azerbaijan and Uzbekistan - are analyzed. Elements of the development of cultural ties between the two fraternal peoples in the Middle Ages, in Soviet times, and in the modern period are highlighted. Diplomatic relations between our countries in the modern period are summarized. Plans for the creation of joint transport and logistics infrastructures and the activities of the joint intergovernmental

commission on bilateral cooperation are revealed, as well as ways to create a solid fundamental contractual and legal basis for successful cooperation between the two countries.

Key words: *partner, customs and traditions, cultural ties, history, diplomatic relations, partnerships.*

Введение. Современный независимый Азербайджан во имя достижения всех поставленных целей осуществляет успешную внутреннюю и внешнюю политику, ориентированную на будущее. Наша страна, неоднократно заявлявшая о своем намерении жить в условиях мира и дружбы со всеми государствами и народами.

Независимый Азербайджан, будучи надежным партнером, вносящий важный вклад в утверждение мира и спокойствия на Кавказе, после Второй Карабахской войны создал в регионе совершенно новые реалии.

Важное место во внешней политике Азербайджана занимает развитие отношений со странами Центральной Азии, в том числе с Узбекистаном.

Основная часть. Народы Узбекистана и Азербайджана сближает также близкие национальные обычаи и традиции, общая группа языка, культура и религия. В течение долгих годов каждая из двух государств были союзными республиками СССР.

Расположенный в Ичеришехер в Баку Бухарский караван-сарай, относящийся к XV веку, был построен приехавшими из Азии купцами. Могила азербайджанского философа, поэта и выдающегося религиозного деятеля, уроженца Карабаха Юсифа ибн Мухаммеджана Гарабаги, жившего в XVI-XVII веках, находится в узбекском городе Самарканд. Эти факты свидетельствуют о прошлом наших отношений и показывают, что еще в те времена между нашими народами существовали торговые и культурные связи [2].

В феврале 1918 года при поддержке большевиков военное крыло партии Дашнакцутюн совершило геноцид против узбеков в Кокандской губернии. Только за три дня в этом городе было убито около 10 тысяч мирных жителей, а всего было убито около 35 тысяч узбеков. В настоящее время, несмотря на проживание в стране многочисленной армянской общины, посольство Армении в Узбекистане и посольство Узбекистана в Армении не действуют.

Значительное развитие культурных связей между двумя братскими народами получили и в советское время. Во времена массовых репрессий в 30-х годах минувшего столетия десятки тысяч азербайджанцев нашли прибежище в Узбекистане. После разрушительного землетрясения в Ташкенте в апреле 1966 года непосредственное участие в восстановлении города принимали и азербайджанцы. Сегодня около 70 тысяч азербайджанцев принимают активное участие в социальной, общественной, экономической и других сферах узбекского общества.

После обретения Азербайджаном и Узбекистаном государственной независимости исторические дружеские и братские отношения получили дальнейшее развитие и после многих лет испытаний достигли нынешнего уровня. Великий лидер Гейдар Алиев и бывший Президент Узбекистана Ислам Каримов имеют исключительные заслуги в развитии отношений между двумя братскими странами [1].

Хотя дипломатические отношения между нашими странами были установлены 2 октября 1995 года, между азербайджанским и узбекским народами, имеющими общую историю, религию и культуру, общие корни, с древних времен существовали традиционно дружественные и братские связи. Одним из таких примеров является тот факт, что

гениальный узбекский мыслитель Алишер Навои написал свою "Хамсе", вдохновившись "Хамсе" великого Низами Гянджеви.

21-22 октября 1996 года Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев для участия на IV Форуме глав Тюркоязычных стран и на церемонии 660-летия видного государственного деятеля Амира Тимура был с визитом в Ташкенте. В рамках визита Гейдар Алиев выступил с докладом на Форуме глав государств. Он сообщил, что систематические встречи глав тюркоязычных стран помогут развитию отношений между этими странами, расширению культурных и нравственных отношений, укреплению независимости этих стран.

Новым этапом развития отношений можно считать официальный визит 18-19 июня 1997 года в Узбекистан Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева. В Ташкенте было подписано 19 документов, среди которых большое значение имеет соглашение о развитии сотрудничества между Азербайджаном и Узбекистаном, об укреплении дружеских и партнёрских отношений. Эти документы создали прочную фундаментальную договорно-правовую базу для успешного сотрудничества двух стран.

Высоко оценивая исторические заслуги лидеров обеих государств - Гейдара Алиева и Ислама Каримова, Президент Ильхам Алиев говорил: "Отношения между нашими народами и в советские времена были очень близкими, строились на основе братства» [4].

23-24 марта 2004 года Президент Азербайджана Ильхам Алиев был с официальным визитом в Узбекистане. На встрече были обсуждены перспективы развития двухсторонних взаимоотношений, вопросы о безопасности на Южном Кавказе и Центральной Азии, о региональных и международных проблемах, также о других вопросах, интересующие наши страны. В рамках визита в городе Ташкенте состоялось открытие памятника великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви.

11-12 сентября 2008 года Президент Республики Узбекистан Ислам Каримов был с официальным визитом в Азербайджане. Были подписаны договора о защите окружающей среды, об информационной и коммуникационной технологии, о расширении сотрудничества в области железнодорожного транспорта, о мерах по развитию комбинированных перевозок, о налоговом сотрудничестве и обмене информацией, о взаимной защите конфиденциальной информации, о гуманитарной сфере, о мерах развития торгово-экономического и научно-технического сотрудничества. С участием президентов в столице Азербайджана состоялась церемония открытия памятника великого узбекского поэта Алишира Наваи [5].

Деятельность совместной межправительственной комиссии по двустороннему сотрудничеству между нашими странами и сегодня способствует развитию торгово-экономического сотрудничества и вносит большой вклад в двухстороннее отношение между Республикой Узбекистан и Азербайджанской Республикой.

Надо отметить, что Узбекистан был первой страной, куда Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев отправился с официальным визитом после окончания пандемии летом 2022 года. В рамках этого визита на площади в Мирабадском районе Ташкента, где проживает азербайджанское население, состоялось открытие мемориального комплекса Гейдара Алиева. По итогам данного визита главами государств было подписано порядка 20 документов [6].

Как отметил Президент Ильхам Алиев, 2022 год был особенно продуктивным с точки зрения развития азербайджано-узбекских отношений. Три визита главы нашего

государства в Узбекистан являются показателем большой значимости, придаваемой Президентом Азербайджана развитию сотрудничества с братской страной. Президент Азербайджана совершил государственный визит в Узбекистан 21-22 июня прошлого года, был почетным гостем Самаркандского саммита стран-членов Шанхайской организации сотрудничества, проходившего 15-16 сентября, а 10-11 ноября Президент Ильхам Алиев находился с визитом в Узбекистане для участия в IX саммите Организации тюркских государств. Достигнутые в ходе всех этих визитов договоренности обозначили основные векторы сотрудничества с Узбекистаном, который является одной из ведущих стран Центральной Азии.

На сегодняшний день Азербайджан и Узбекистан сотрудничают по многим направлениям в сферах экономики, транспорта, культуры и т.д., а также осуществляют множество совместных проектов. Среди них совместное производство автомобилей в азербайджанском городе Гаджигабул, совместная работа в области шелководства в Шекинском районе, а также множество новых проектов в добывающей отрасли, фармацевтике, нефтехимии, производстве готового текстиля, стройматериалов, продуктов питания, ювелирных изделий, виноделии. По словам узбекского эксперта Равшана Назарова, к концу 2022 года количество совместных компаний, действующих в Узбекистане, возросло до 238. Помимо этого, между сторонами на сегодняшний день подписано более 160 документов о сотрудничестве.

После освобождения Азербайджаном от оккупации Карабахского региона Президент Узбекистана Шавкат Мирзёев поздравил азербайджанскую сторону с победой в марте 2021 года в рамках неформального саммита Совета сотрудничества тюркоязычных государств, а на состоявшемся в ноябре того же года VIII саммите организации глава государства объявил о строительстве в Физули школы с узбекской стороны. Открытие средней школы имени Мирзо Улугбека состоялось 23 августа 2023 года. На мероприятии присутствовали главы государств Азербайджанской Республики и Республики Узбекистан.

Визит Президента Узбекистана на освобожденные от оккупации территории являлся еще одним показателем поддержки, оказываемой Азербайджану. Во время данного визита главами государств было подписано соглашение о создании Высшего межгосударственного совета между Узбекистаном и Азербайджаном и 15 других документов по сотрудничеству. В их число вошла «Дорожная карта» по углублению стратегического партнерства в 2023-2024 годах, охватывающая сферы энергетики, сотрудничества в сферах молодежной политики и спорта [3].

Сторонами также было принято решение о создании совместной логистической компании в рамках Транскаспийского международного транспортного маршрута. В контексте расширения транспортных маршрутов и выхода через Азербайджан в Турцию и Европу Транскаспийский маршрут играет ключевую роль для Узбекистана, что еще раз подчеркивает важность азербайджано-узбекского сотрудничества.

Выводы. Азербайджан и Узбекистан, расположенные на важных транспортных артериях, активно сотрудничают в транспортной сфере. Благодаря дальновидной политике Президента Ильхама Алиева в нашей стране создан ряд важных транспортно-логистических инфраструктур, посредством которых Азербайджан интегрирован в международные транспортные сети.

Все это послужит дальнейшему увеличению объемов грузоперевозок через Азербайджан из стран Центральной Азии, в том числе из Узбекистана.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Азербайджано-узбекские отношения – весомый вклад в единство тюркского мира, <https://report.az/ru/analitika/azerbajdzhano-uzbekske-otnosheniya-vesomyj-vklad-v-edinstvo-tyurkskogo-mira/>
2. Ахмедов Х. Крепкая дружба, стратегическое сотрудничество..., https://azertag.az/ru/xeber/krepkaya_druzhba_strategicheskoe_sotrudnichestvo-3145370
3. Байрамлы Р. Сотрудничество Азербайджана и Узбекистана в условиях современной реальности: достижения и новые перспективы, <https://aktualno.uz/ru/a/12066-sotrudnicestvo-azerbaidzana-i-uzbekistana-v-usloviyax-sovremennoi-realnosti-dostizeniya-i-novye-perspektivy>
4. Велиев Р., Азербайджан-Узбекистан: братство, скрепленное веками, <https://www.novoye-vremya.com/ru/posts/detail/azerbaidzan-uzbekistan-bratstvo-skreplenoe-vekaminbspnbsp-1692718181>
5. Великий Лидер Гейдар Алиев и Узбекистан, https://azculture.uz/ru/azerbaycan.php?link=geydar_aliyev_uzbekistan
6. Новый этап в развитии отношений между Азербайджаном и Узбекистаном, Бакинский рабочий. 2022. 22 июня. с.7

İKİNCİ İNTİBAH DÖVRÜNÜN HİMAYƏDARI- ƏMİR TEYMUR.

HƏSƏNOVA Ülkər,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkoloji mərkəzin türk tarix

bölməsinin mütəxəssisi (Azərbaycan)

E-mail: ulker.bdu@bk.ru

ORCID: 0009-0009-6054-7503

Xülasə: Əmir Teymur tarixi hökmdarları arasında siyasəti və şəxsiyyətinə görə xüsusi yer tutur. Eyni zamanda Əmir Teymurun dövlət idarəçiliyin də siyasi-hüquqi sistemin böyük əhəmiyyəti var. Əmir Teymur Mavərnəhri Monqol istilasından azad edərək, bütün İslam dünyasında mərkəzləşmiş dövlət qurmaq üçün yola çıxdı və məqsədinə çatmış güclü hökmdarlardan biridir. O, şərəfli insandır, ölkəsini 150 illik monqol işğalçılarından xilas edərək, Turan torpağı - şöhrətini dünyaya yayaraq onu dünya mədəniyyətinin mərkəzlərindən birinə çevirdi. Bu səbəbdən bu böyük şəxsiyyətin yaradıcılığını, idarəçiliyini hərtərəfli təhlil edib öyrənmək və praktikada tətbiq etmək lazımdır. Çünki Əmir Teymurun özbəklərin müstəqillik əldə etməsində və dövlətinin möhkəmləndirilməsində mühüm tarixi rolu və irsi vardır. Onun hər hansı çətin siyasi, iqtisadi, hərbi diplomatik vəziyyətdən çıxma bilmək, habelə zəka, mərdlik, igidlik, vətənpərvərlik kimi xüsusiyyətləri gələcək nəsillər üçün örnək və həyat məktəbidir. Mənbələrdə onun haqqında müxtəlif münasibətlər göstərilə də, daha çox o güclü hökmdar, sərkərdə və döyüşçü kimi təcəssüm olunur.

Açar sözlər: *Əmir Teymur, özbək, şəxsiyyət, hökmdar, dövlət.*

ПОКРОВИТЕЛЬ ВТОРОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ – АМИР ТИМУР

Аннотация: Амир Тимур занимает особое место среди исторических правителей благодаря своей политике и личности. При этом большое значение имеет политико-правовая система государственного управления Амира Тимура. Амир Тимур освободил Мавераннахр от монгольских захватчиков и решил создать централизованное государство во всем исламском мире. Он является одним из могущественных правителей, добившихся своей цели. Амир Тимур освободил свою страну от 150-летнего монгольского ига и прославил Туран на весь мир и превратил ее в один из центров мировой культуры. В силу этого необходимо тщательно проанализировать и изучить деятельность и систему управления этой великой личности и использовать это на практике, поскольку Амир Тимур играет важную историческую роль в обретении узбеками независимости и укреплении своей государственности. Он мог выйти из любой сложной политической, экономической, экономической ситуации, а его блистательный ум, отвага, храбрость и патриотизм, являются примером для будущих поколений. Несмотря на то, что в источниках имеются противоречивые сведения о нём, чаще всего он представлен как сильный правитель, полководец и воин.

Ключевые слова: *Амир Тимур, узбек, личность, правитель, государство.*

THE PATRON OF THE SECOND RENAISSANCE - AMIR TEMUR

Abstract: Amir Temur occupies a special place among historical rulers due to his politics and personality. At the same time, the political and legal system of Amir Temur's state

administration is of great importance. Emir Temur freed Mavarannahr from the Mongol invasion and set out to establish a centralized state in the entire Islamic world, and he is one of the powerful rulers who achieved his goal. He is an honorable man, he saved his country from 150 years of Mongol invaders, spread the fame of the land of Turan to the world and turned it into one of the centers of world culture. For this reason, it is necessary to thoroughly analyze and study the creativity and management of this great personality and apply it in practice. Because Amir Temur has an important historical role and legacy in the Uzbeks gaining independence and strengthening their state. His ability to get out of any difficult political, economic, military and diplomatic situation, as well as his intelligence, bravery, and patriotism are an example and school of life for future generations. Although the sources show different attitudes about him, he is mostly portrayed as a strong ruler, general and warrior.

Key words: *Amir Temur, Uzbek, personality, ruler, state.*

Giriş. Özbəkistanın sabiq prezidenti İslam Kərimov Əmir Teymuru böyük şəxsiyyət kimi qiymətləndirərək onun haqqında fikirlərini belə təcəssüm etdirmişdir: “ Əmir Teymur böyük strateq, bacarıqlı siyasətçi, ciddi islahatçı, ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyətin himayədarı olan “qanun və əhəmətlərə əsaslanan” dövlət qurdu. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra Əmir Teymur şəxsiyyəti yenə Vətənimizin, millətimizin simvolu oldu. Müstəqilliyimizin hər bir hadisəsində, müstəqil dövlətimizin hər addımında böyük şəxsiyyətin ruhu bizim yol yoldaşımız və nəfəs alanımızdır. Əmir Teymurun dövlət quruculuğu, Şərqdə uzun əsrlər boyu hərbi sənət və Qərb ölkələri üçün nümunə və modeldir.

Əsas hissə. Əmir Temur Orta, Cənubi və Qərbi Asiya, eləcə də Qafqaz, Volqa və Rusiya tarixində mühüm rol oynamış Orta Asiya türk hökmdarı, sərkərdəsi və zabitidir. Sərkərdə paytaxtı Səmərqənd olan Teymurilər imperiyasının (1370) banisi olmuşdur. Əmir Temur 1336-cı il aprelin 9-da Keş (Şəhrisəbz) yaxınlığındakı Xoca İlqor (Yakkaboq) kəndində anadan olmuşdur. Rəvayətə görə, o, əlində qırmızı qan laxtası və ağsaçlı doğulub. Belə bir rəvayət Çingiz xan haqqında da qeyd olunub. Atası Əmir Məhəmməd Tərəğai türk nəslinin barloslarından, Mavərennəhrdə nüfuzlu ziyalılardan biri idi. Onun əcdadı əfsanəvi türk Alan Kuva nəslindən olub, Çiqatoy qəbiləsinin sarayında ən nüfuzlu adamlardan biri olub. Keş və Nəfəs ətrafındakı torpaqlar da onların mülkü sayılırdı.

Teymurun atası Tərəqay xan ulusu olan İl çayının sahilinə çağırılan Çığatay bəylərinin qurultaylarında müntəzəm iştirak edirdi. 1355-ci ildə Turş ağanın sərkərdəsi Əmir Cakunun qızı ilə evlənir (Muxammadcanov 1994: 17).

Mavərennəhrin baş əmiri Qazağan Əmir Teymurun bacarığına əmin olaraq həmin il nəvəsi Ülcay Türkanı ona ərə verir. Bu izdivacın şərafəti ilə Qazağanın nəvəsi Əmir Hüseyinlə Əmir Teymurun birliyi yarandı. Bu ittifaq monqollara qarşı mübarizədə mühüm rol oynamışdır. 1356-cı ildə Əmir Teymurun 2 oğlu - Cahangir və Ömər Şeyx dünyaya gəlir.

XIII əsrin əvvəllərindən XIV əsrin sonlarına kimi Mavərennəhrin iqtisadi vəziyyəti gündəndən ağırlaşdı. Monqolustan xanı Tuğluq Teymur bundan istifadə edərək heç bir müqavimətə rastlaşmadan Kaşkədəryaya çatdı. Əmir Teymur ona xidmət etməyə başlayır. Lakin Tuğluq Teymur oğlu İlyas Xocanı Mavərennəhr hakimi təyin edir və Əmir Teymur şahzadəyə xidmət etməkdən imtina edir. Bəlx hökmdarı Əmir Hüseyinlə birləşərək monqollarla həlledici döyüşə girdi.

Bu zaman Səmərqənddə sərkərdələr- “cəlladlar” və monqollara qarşı döyüşlər hökm sürürdülər. Bu xalq hərəkatının “Ya azadlıq mübarizəsi, ya başını asanlar” şüarı onun iştirakçıları

tərəfindən yaradılıb. 1370-ci ildə Bəlxədə keçirilən qurultayda Əmir Teymur Turanın baş əmiri elan edilir.

Çingizin qızı Saray Mülk Xanımın evliliyi Əmir Teymura “qurqan”, yəni “xanın kürəkəni” fəxri titulu verir.

Əmir Teymur Turan torpağında həm müstəqil dövlət qurdu, həm də bu dövləti qoruyub saxlamaq, gücləndirmək və onu böyük dövlətə çevirmək yolunda atdığı addımlarla cəsur və böyük lider olduğunu nümayiş etdirdi. Böyük səltənət quruculuğunda müdrik siyasətçi və yüksək mənəviyyat sahibi olduğunu sübut etdi.

Əmir Temurun bu keyfiyyətləri bəzilərini aşağıdakı kimi izah etmək olar:

Əmir Teymur həmin dövrdə müstəqil dövlət qurmaq və onu güc mərkəzinə çevirmək üçün idarəçilikdə güclü məmurların olmasının vacibliyini dərinədən dərk edirdilər. Qüdrətli Türk dövləti yaratmaq üçün milli qurtuluş ideyasına inan tayfaları birləşdirib, sarsılmaz bir ordu yaratmaqla həmsərhəd və qonşu ölkələri fəth etmək lazım idi. Beləliklə, bu siyasət o dövrün aktual siyasi və iqtisadi tələblərindən biri olmuşdur. Sadə sözlə qeyd etsək tabe olan qonşu dövlətlər Turan torpağının müdafiə “divarına” çevriləcəkdir. Əmir Teymur pis işğalçı kimi fəth etmir, o özünə tabe etdiyi tayfalarla birlikdə istənilən işğalçılara qarşı mübarizə aparır və onları məğlub edirdi. Əmir Teymur bu işi mərdliklə yerinə yetirirdi.

İstənilən ölkənin güclənməsində və çiçəklənməsində elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişaf etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Teymurilər dövründə elmin, ədəbiyyatın, incəsənətin bir çox sahələri inkişafı dünyada ən yüksək səviyyəyə çatdı, daha çox mədəniyyət və iqamətgahlar tikildi, yüzlərlə dünya səviyyəli alim, şair, rəssamlar, din xadimləri yetişdirilmişdir. Akademik M.M. Xeyrullayevə görə: “XIV əsrin sonu XV əsr Əsrdə Mavərənnəhr və Xorasanda mədəniyyət çox sürətlə inkişaf edib öz dövrü üçün görülməmiş nailiyyətlər əldə etdi.”

Mənəviyyat Əmir Teymur dövlətinin əsas sütunu və bünövrəsi olmuşdur O, mənəviyyatla aşılammış bir təməl üzərində qurulan dövlətin və cəmiyyətin gələcəyinin olmayacağını dərk etmişdi. Elə buna görə də Əmir Teymur daxili və xarici siyasətin əsas mənəvi prinsipi “Güc ədalətdir” mənalı bir şüar idi. Əmir Teymur bu şüar haqqında dedi: “...gücümü saxlamaq üçün bir əlimdə ədalət şamı, digər əlimdə qərəzsizlik şamını götürdüm. Bu iki şamı ilə ömrümün sonuna qədər yolumu işıqlandıraraq gəzdim” (Clavijo 1993: 105).

Əmir Teymur ölkəni 35 il idarə etdi. Çoxlu hərbi yürüşlər və müharibələr aparırdı. Çox ölkələri fəth etdi. Bu ölkələrin fəthində Əmir Teymurun hərbi istedadı böyük rol oynadı. O, böyük sərkərdə və hərbi təşkilatçı və yenilikçi idi. Döyüş əsnasında Teymurun yüksək nizam-intizamlı ordusunun hərbi qüvvələri vaxtında düzülür, hər hansı bir maneələri və tələləri aşır və ordunun döyüş ruhunu lazımı səviyyədə saxlamışdır. Ordu türk-monqol xalqları, xüsusən də Çingiz xanın ordusunun quruluşu, habelə onların döyüş hərəkətlərini təfərrüatı ilə öyrənir, təhlil edir və lazımı dəyişikliklər edirdilər. Əmir Teymurun qurduğu ordu strukturunu Çingiz xanın ordu sisteminə və strukturuna uyğun yaradılmışdır. Teymurun ordusu aşağıdakı mühüm cəhətləri ilə fərqlənirdi:

Çingiz tayfaları məcbur hərbi xidmətə cəlb edirdi. Əmir Teymur isə tayfaları könüllü şəkildə orduya cəlb edirdi.

Çingiz xan zamanında ordunun əsasını köçəri kütlə təşkil edirdi. Aydın ki, Əmir Teymur zamanında kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan oturaq əhali, heyvandarlar arasından xeyli əsgər götürülərək Ali Baş Komandan təyin etmişdi.

Şərqdə ordusuna ilk silah, atəş açan top gətirtmişdir.

Əmir Teymur dünyanın hərbi sənəti tarixində birincidir. O, ordunun döyüş meydanında yeddi qollu yerləşdirilməsi qaydası tətbiq etdi.

Əmir Teymurun ordusunda qadınlardan ibarət birliklər də vardır. Onlar döyüş zamanı kişilərlə eyni sırada dayanmış, qəhrəmanlıq və məharətlik nümunələri göstərmişdir. (2. s195)

Tarixi qaynaqlarda verilən məlumatlara görə Əmir Temur ordusunun ən əsas hissəsi atlı əsgərlər sayılırdı. Onlar ağır və yüngül silahlarla silahlanmış süvari dəstələrə bölünür. Yay və qılınclarla yüngül silahlanmış süvarilər, əsasən kəşfiyyat və müşahidə ilə məşğul olur, yalnız son dərəcə zəruri hallarda düşmən qüvvələri ilə vuruşmaq hüququna malik idi.

Əmir Teymurun əsas vəzifəsi parçalanmış dövlətə dözmək və ayrı-ayrı torpaqları bir dövlətdə birləşdirmək idi. O, Səmərqəndi bu dövlətin paytaxtı təyin etdi və sürətlə şəhərin qoruyucu divarlarını, qalalarını və saraylarını tikməyə başladı.

Əmir Teymur dünya tarixində xüsusi potensiala malik böyük şəxsiyyətdir. Orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyanın dövlət mədəniyyətinin yeni şərhi səviyyəsini yüksəldən, ən böyük dövlətçiliyin əsasını qoyan şəxs 14-cü əsrdə monqol istilası nəticəsində parçalanmış səpələnmiş dövlətləri mərkəzləşmiş dövlətə çevirdi. Çətin tarixi dövrdə başsız, lidersiz dövlətləri öz ətrafında toplayaraq vahid dövlət yaratmağı öz üzərinə götürmüşdür.

Əmir Teymur Amudərya ilə Sırdərya, həmçinin Fərqanə və Şuş bölgələri arasında olan torpaqları özünə tabe edib birləşdirdikdən sonra yeni işğal yürüşlərinə başlayır. 130 ildən artıq mövcud olmuş Teymurilər dövləti tarixdə əhəmiyyətli silinməz izlər qoymuşdur. Teymur öz qüdrəti ilə xüsusilə son orta əsrlərdə əsas iz qoyub. O, hətta Osmanlı İmperiyası üzərində qələbəsi ilə dünyaya öz gücünü göstərdi. Bu qələbədən sonra Osmanlı İmperiyasının zəifləməsi və dağılma təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu. Əmir Teymurun hakimiyyəti 35 il (1370 - 1405) davam etdi. Əmir Teymur dünyanın ən böyük şəxsiyyətlərindən biri hesab olunur və dünya, bəşəriyyət tarixində böyük rol oynamışdır. Onun imperiyasının strukturuna dünyanın 27 ölkəsi daxil idi. (5. S 104)

O, Hind və Qanq çaylarından Sırdərya və Zərəfşana, Tyan-Şandan Bosfora qədər böyük bir səltənət yaratdı. Ömrünün çox hissəsini yürüşlərdə keçirdi. Bildiyimiz kimi Əmir Teymurun hərbi yürüşü Azərbaycana 1385-ci ildə başlamışdır. O zaman Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında, Şirvan bölgəsində Şirvanşahlar dövləti mövcud idi. Lakin o Cəlairilər dövlətindən vassal asılılıqda idi. Teymurun yürüşündən əvvəl monqol qoşunları tərəfindən yerlilərin onlarla üsyanı vəhşicəsinə yatırılmış, müstəqil dövlət yaratmaq cəhdlərinin qarşısı alındı. Eyni zamanda, monqol xanı Toxtamış Azərbaycana yürüş təşkil etdi. Fikrimizcə, Azərbaycan geosiyasi baxımdan Əmir Teymuru daha çox maraqlandırır. Tarixi salnamələrdən bizə məlumdur ki, Əmir Teymur Azərbaycanda bir neçə dəfə olmuş, Qarabağda qışlamış və bəzi yerlərə səfərlər etmişdir. Azərbaycanın məkan olaraq Qafqazda əlverişli yerdə yerləşməsi Teymuru heyran etdi. Xüsusilə karvan yollarının olması digər dövlətlərlə əlaqə saxlamağa şərait yaradırdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan müsəlman, türkdilli xalqlardan ibarət və kifayət qədər inkişaf etmiş ölkə olduğu üçün Əmir Teymuru maraqlandırır. Baxmayaraq ki, Azərbaycan Əmir Teymur imperiyasının tərkibinə daxil olduğu müddətdə öz müstəqilliyini saxlamışdır.

Əmir Teymurun dövründə daxili müharibələr dayandırıldı, Azərbaycanda müxtəlif istehsal sahələri inkişaf etmiş, bu da regionun ümumi inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Uzunluğu təxminən 70 km olan böyük bir kanal tikildi. Bu kanal əvvəlki hökmdarlardan biri tərəfindən tikilmişdir. Lakin bu müddət ərzində kanalın yolunun bağlanması ilə əlaqədar içində su olmamış və əhali tərəfindən torpağı əkib-becərmək mümkün olmamışdır. Əmir Teymur yenidən bu kanalı qazmağı əmr etdi. Tavaçinin köməyi ilə kanalın tikintisinin başa çatdırılması üçün idarəçilər hərbi birliklərə bölündü. Həmçinin bu kanalın tikintisində bütün ordu, hətta Əmir Teymurun admiralları özləri də şəxsən iştirak edirdilər. Əmir Teymur bu kanalı Nəxri Barlos adlandırmışdır.

Bundan başqa, Əmir Teymur Azərbaycanda bir sıra tikililər tikdirmişdir. Onların arasında Beyləqan şəhərinin yenidən qurulması və bərpa olunmasını qeyd etmək olar. O dövrün tarixçilərinə görə, o zaman bu şəhərdə heç kim yaşamırdı və hətta heyvanlar belə yox idi. Şəhərdə təcrübəli memar və mühəndislər yaşayış yerlərinin salınmasının gələcək planını tərtibində iştirak edirdilər. Tərtib edilmiş plan da 4 bazar, hamam, karvansaraylar, meydanlar, bağlar, yaşayış binaları var idi. Əmir Teymurun əmri ilə bir ay ərzində torpaq sahələri qeydə alınması işlərini tamamlamaq üçün qoşunlar hissələrə bölündü.

Müasirlərinin əsərlərinə nəzər saldıqda Əmir Teymur haqqında müxtəlif fikirlər səslənir. Mənbələrdə şəkillər çəkdiyinin şahidi oluruq. Məsələn, Nizaməddin Şaminin “Zəfərnəmə” əsərində Əmir Teymurdan müsbət qəhrəman kimi bəhs edilir. Lakin İbn Ərəbşahın “Acaib el Makdur fi Əhbar Timur” adlı salnaməsində Əmir Teymur mənfi obraz kimi oxuculara təqdim olunur. Təəssüf ki, Türkiyədə yazılan əsərlərdə Əmir Teymur haqqında mənfi təsəvvürlərin olması uzun müddətdir davam edir. Bu mənfi münasibətin olması Osmanlı imperatorluğu dövründən gəlir. Çünki Əmir Teymur 1402-ci ildə baş verən Ankara döyüşündə İldırım Bəyazidi məğlub etdi. Bu hadisənin Osmanlı imperiyası üçün dərin sarsılmaz izlər qoyduğu haqqında Osmanlı tarixçilərinin əsərlərində bəhs edilmişdir. Amma son zamanlar Əmir Teymura qarşı mənfi münasibət dəyişməyə başlamışdır. Türk tarixçilər tərəfindən Əmir Teymuru Türk-İslam dünyasının hörmətli hökmdarı kimi qələmə verirlər (Fethi 2015: 57).

Əmir Temur 1405-ci ildə Çinə yürüşü zamanı Otrar şəhərində vəfat etmişdir.

Əmir Teymurun sağlığında dövlət idarəçiliyindən bəhs edən “Temur Tuzikləri” adlı xüsusi əsər yazılmışdır. Əsər iki hissədən ibarətdir və orta əsrlərə aid əvəzsiz tarixi mənbədir. Əsərdə daxili və xarici siyasət mahiyyəti təcəssüm etdirir. Həmçinin, Teymurun həyat hadisələri ilə bağlı tərcümeyi-hal, görkəmli dövlət xadimi və sərkərdənin hər bəşəriyyətə baxışı, dövlətin quruluşu və idarəçiliyi təsvir edilir. Əmir Teymurun yaratdığı mərkəzləşdirilmiş, güclü idarə olunan dövlət bu əvəzsiz qaydalar toplusu əsasında qurulmuşdu (Bademci 2016: 215).

Böyük dövlət yaradan Əmir Teymur ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafı üçün mühüm işlər gördü. Əmir Teymurun hakimiyyəti dövrü mərkəzləşmiş Teymurilər dövlətin yaradılması, onun hərbi-iqtisadi sahəsinin inkişafı etdirilməsi və güc dövlətinə çevrilməsi dövrü kimi tarixə həkk olunmuşdur. Bu tarixi dövr beynəlxalq arenaya çıxma, qarşılıqlı ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və ticarət-iqtisadi əlaqələrin dövlət tərəfindən təşviq və himayə olunduğu dövr idi.

Teymurilər dövründə keçmişin qədim ənənələri yeni tarixi formada canlandırılırdı. Məvənnəhr bütün Yaxın və Orta Şərqdə ticarət, iqtisadiyyat və mədəniyyət mərkəzinə çevrildi. Həmçinin Səmərqənd, Keş, Buxara, Daşkənd, Mərv və digər qədim şəhərlər gözəlləşməyə başladı. Böyük məscidlər, mədrəsələr, məqbərələr, karvansaraylar, hamamlar tikilməyə başlandı. Memarlıqda istənilən qələbəni əbədiləşdirmək adi bir təcrübəyə çevrildi. Əmir Teymur tikinti fəaliyyətində müəyyən siyasi məqsədlər güdüdü - onun tikdirdiyi binalar səltənətin qüdrətini nümayiş etdirməli idi (Clavijo 1993: 67).

Əmir Teymur alim və şairlərə, filosoflara, missionerlərə mənəvi və mədəniyyət xadimlərinə, dini liderlərə, təbliğatçılara xüsusi diqqət yetirmiş, onlar üçün evlər tikdirmiş, yaradıcılıq işlərinə görə şərait yaratmış, müxtəlif pulsuz dəstəklər göstərmiş, müzakirə və mübahisələrə təkan vermişdi. Bu tədbir xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bütün bunlar əhalinin, sınıfların sosial şəraitinin yaxşılaşdırılmasına kömək etdi. Buna görə də Əmir Teymur deyirdi: “Mən qanuna, ədalətə inanır və insanlara dürüst davranırdım, məzlumları zalımlardan azad edirdim. Mən insanların vəziyyətini bilirdim, tanınmış insanlara qardaşlarım kimi yanaşır, sadə insanlara kömək edirdim.

Beləliklə, Tuzuklada Əmir Teymurun cəmiyyətə, siniflərə fərqli münasibət bəsləmiş, onların maddi və mənəvi rifahını dəstəkləməyə yönəlmiş siyasət aparırdı. Qərəzsiz siyasətçilər, tarixçilər XIV əsrdə baş vermiş dramatik dəyişiklikləri obyektiv şəkildə qeydə alırdılar.

Nəticə. Əmir Teymur hakimiyyəti illərində feodal çəkişmələrinə son qoymuş, Fransa, İngiltərə, Kastiliya kimi böyük Avropa krallıqları ilə ticarət və diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Təəssüf ki, Əmir Teymurun ölümündən sonra Qərbi Avropa ilə ticarət və diplomatik əlaqələr kəsildi.

Əmir Teymur Makedoniyalı İsgəndər, Dara, Yuli Sezar kimi böyük sərkərdələrlə birlikdə tarix səhifələrində dayanır.

Əmir Teymur bəşər tarixinin ən qətiyyətli şəxsiyyətlərindən biridir. Müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq, onun haqqında məlumatlarda o, hökmdar, zabit, sərkərdə və böyük döyüşçü kimi təcəssüm olunur.

Ədəbiyyat siyahısı/ İqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Abdulaxad Muxammadcanov- “Teymur və Teymurilər səltənəti” s. 375, 1994
2. АМИР ТЕМУРНИНГ МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК СИЁСАТИ: тарих ва ҳозирги замон-мавзуидаги Амир Темур таваллудининг 670 йиллигига бағишланган илмий конференция материаллари- Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, «Фан» нашриёти, 2006
3. Clavijo Ruy Gonzales: Anadolu, Orta Asya ve Timur, Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, Ses Yayınları, 1993, 208 s. İkinci Baskı: Köprü Yayınları, 2016, 256 s.
4. ВАДЕМСІ, Алі: Cengiz ve Yasası-Timur ve Tüzükatı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, 312 s.
5. Аҳмаджон ЧОРИЕВ. СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР ҲАЁТИДАН ЛАВҲАЛАР. Қарши, «Насаф» нашриёти. 99с, 2004
6. FETHİ, Mehmet Samih: Timur, Ankara, Panama Yayıncılık, 2015, 391 s.
7. Şerefüddin Ali Yezdi: Emir Timur (Zafername), Çevirmen: Ahsen Batur. İstanbul, Selenge Yayınları, 2013, 544 s.

BIBIXONIM - MA'RIFATPARVAR, BUNYODKOR MALIKA

Mahkamoy TURSUNOVA,

filologiya fanlari nomzodi,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti professori, (O'zbekiston)

E-mail: tursunovamahkamoy557@gmail.com

ORCID: 0009-0008-0818-6571

Annotatsiya: Ushbu maqolada bunyodkor malikalardan Bibixonim Saroymulxonimning hayoti, taqdiri haqida ma'lumotlar manbalar asosida yoritildi.

Ma'lumki, tarixning barcha ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy va boshqa sohalarida sharq oilalarining nomi zikr etiladi. Shunday temuriy malikalardan biri Bibixonim (Saroymulxonim)dir. U o'zining aqli, zukkoligi bilan Amir Temur e'tiboriga tushgan malika, o'zining bunyodkorligini ham namoyish eta olgan va Samarqandda madrasa, masjidlar qurishda faol ishtirok etgan. Malikaning aynan bunyodkorlik mahoratini Amir Temur hamisha qadrlab kelgan.

Kalit so'zlar: *Bibixonim, Amir Temur saroyi, bunyodkor malika, u bunyod etgan madrasa.*

БИБИХОНИМ – ПЕДАГОГИ, ТВОРЧЕСКАЯ КОРОЛЕВА

Аннотация: В данной статье на основе источников освещены сведения о жизни и судьбе одной из творческих цариц Бибиханым Сараймулханым.

Известно, что имена восточных семей упоминаются во всех социальных, культурных, образовательных и других областях историка. Одной из таких цариц Тимуридов является Бибиханым (Сараймулханым). Она была принцессой, привлекавшей внимание Амира Темура своим умом и изобретательностью. Amir Temur всегда ценил творческие способности Малики.

Ключевые слова: *Бибиханум, творческая принцесса во дворце Амира Темура, медресе, которое он построил.*

BIBIKHANIM - THE ENLIGHTENING, CREATIVE QUEEN

Abstract: This article, based on sources, provides information about the life and fate of one of the creative queens, Bibikhanim Saray Mulkhonim.

As is known, the historian mentions the names of Eastern families in all social, cultural, educational, and other areas. One of such Timurid queens is Bibikhanim (Saroy Mulkhonim). She was a queen who caught the attention of Amir Temur with her intelligence and ingenuity. She was also able to demonstrate her creativity and actively participated in the construction of madrasahs and mosques in Samarkand. Amir Temur always appreciated the queen's creative skills.

Key words: *Bibikhanim, in the palace of Amir Temur, creative queen, the madrasah she built.*

Prezident Sh.M.Mirziyoyev 2023-yil 22-dekabrda Respublika ma'naviyat-ma'rifat Kengashining kengaytirilgan yig'ilishida so'zlagan nutqida tarixiy yodgorliklarni rekonstruksiya qilish haqida to'xtalib o'tdi. Ular orasida Samarqand shahridagi Bibixonim maqbarasini ham tilga olib, uni ham qaytadan rekonstruksiya qilish uchun ma'lum miqdorda mablag' ajratilganini e'lon

qildi. Darhaqiqat, temuriylar xonadoniga mansub malikalar haqida gap ketar ekan, Amir Temurning umr yo‘ldoshi, o‘zining yuksak idroki, farosati, aql-zakovati, husni-malohati bilan sohibqironning alohida hurmatiga sazovor bo‘lgan, uning tomonidan “Kattaxonim” yoki “Bibixonim” unvoniga loyiq bo‘lgan Saroymulkxonimning nomi tarix sahifasida o‘ziga xos o‘ringa egadir. Saroymulkxonim chig‘atoy ulusiga mansub mo‘g‘ul xonlaridan Qozonxonning qizi bo‘lib, 1341-yilda tug‘ilgan. Qozonxon taxtdan mahrum bo‘lib, qatl etilgan chog‘da Saroymulkxonim endi besh yoshda edi. U balog‘atga yetgach, 1355-yilda Movarounnahr hukmdori Amir Qozoniyning nabirasi Amir Husayn uni o‘z nikohiga oladi. 1370-yilda sohibqiron Amir Temur bilan kechgan janglardan birida Amir Husayn mag‘lubiyatga uchrab, qatl etilgach, Movarounnahr taxtini Amir Temur egallaydi. U Amir Husaynning xotinlaridan 4 tasini o‘z nikohiga oladi, ularning orasida Saroymulk xonim ham bor edi. Amir Temur Saroymulk xonimni o‘z nikohiga kiritgach, Kuragon(xonning kuyovi unvoniga sazovor bo‘ladi).

Muarrix Nizomiddin Jomiy sohibqiron saroyi udumlari xususida so‘z yuritar ekan, uning nikohi, yoki o‘g‘illarining to‘y marosimlarida kelin bo‘lmish malikalar Amir Temurning oyog‘ini yoki to‘ning borini o‘pish marosimi o‘tkazilganini yozadi. Misol tariqasida, Shohruh mirzoga nikohlangan malika Milkat og‘aning sohibqironning oyog‘ini o‘pish uchun Hirotdan Samarqandga kelganini bayon qiladi¹.

Odat tusiga kirgan bu udum Amir Husayn haramidagi malikalardan ayrimlarini Amir Temur nikohiga olishda ham qo‘llanilganligi tabiiydir. Ammo, bu gal malikalar sohibqironning to‘nini etagini o‘padilar. Ular orasida bo‘lgan Saroymulk xonim bu udumga amal qilmaydi. Shunda Amir Temur undan hurmat bajo etishni talab qiladi. Shunda malika: “Sohibqironim, bilasiz men xonning qiziman. Xonning qizi amirning etagini o‘pishi joiz emasdir”,- deb javob bergan ekan. Tabiiyki, Saroymulkxonimning javobi Amir Temurni hayratga soladi va uning aql-zakovatiga, o‘zligini namoyon etishdagi jasoratiga tan beradi. Bu xalq orasida tarqagan rivoyat bo‘lib, bu voqea biror yozma manbada tilga olinmagan.

Amir Temurning Saroymulkxonimga bo‘lgan hurmati va muhabbati tufayli saroyda yuksak martabaga erishadi. U davlatning siyosiy va ijtimoiy hayotida faol ishtirok etadi va dono maslahatchiga aylanadi. Amir Temur unga shaxzodalar tarbiyasini ham ishonib topshiradi. Malika ilm-ma‘rifat homiysi sifatida ham tarix sahnalarida o‘z o‘rniga ega. U Amir Temurdan ruxsat so‘rab, bir madrasa barpo etishga kirishadi, mashhur me‘mor va naqqoshlarni jalb qiladi. Bu madrasa madrasai xonim nomi bilan shuhrat qozongan.

Bu madrasa tarixi haqida 500 yildan ko‘proq vaqtdan buyon tarixiy va ilmiy asarlarda tilga olinadi, u haqda turlicha fikru mulohazalar bayon etiladi: ba‘zilar shunday madrasa bor edi deyishsa, boshqalar uning bo‘lganligini shubha ostiga oladilar yoki bu haqda biron ma‘lumot keltirmaydilar.

Shunday qilib, nomi bor, shuhrati taralgan, ammo o‘zi saqlamagan Bibixonim madrasasi hozirgacha mutaxassislar diqqatini tortib kelmoqda.

Naql qilishlaricha, Saroymulkxonim, o‘z nomini tarixda qoldirish maqsadida bir madrasa qurishni niyat qiladi va Amir Temurdan izn so‘raydi. Ma‘lumki, bu niyatga sabab, u sohibqironidan farzandli bo‘lmaganligi, dunyodan armon bilan o‘tayotganligi turtki bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Shu bois, madrasa qurilishi uchun sarflanadigan mablag‘ni o‘z hisobidan sarflashni ixtiyor qiladi. Bu mablag‘ asosan, otasi Qozonxon tomonidan hadya qilingan nihoyatda qimmatbaho baldoq

¹ Qarang: Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma T.Uzbekistan 1996, 222-223 betlar.

hisobidan qoplanadi. Bir juft baldoq asosan olmos bilan bezatilgan bo‘lib, sotuvga qo‘yilganda, ha deganda xaridor chiqmaydi. Nihoyat baldoq sotilgach, madrasa qurilishi boshlab yuboriladi.

XV asr va undan keyingi davrlarda yaratilgan tarixiy hamda esdalik asarlarni ko‘zdan kechirar ekanmiz, ularda Bibixonim madrasasi-Madrasai Xonim haqida qiziq ma‘lumotlarga duch keldik. Jumladan, Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma” (276-277b) asarida Amir Temur qurdirgan Jome masjidi tilga olinib, uning tasviri keltiriladi-yu, ammo Bibixonim madrasasi haqida biron ma‘lumot keltirilmaydi. XV asrning 20-40-yillari orasida yuqorida eslatilgan asardan foydalanib yozilgan Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”(324 b) va mavlono Fasih Havofiyning “Mujmali Fasihiy”(166-167b) asarida esa jome masjid bilan birga Saroymulkxonim madrasasi – Madrasai Xonim ham tilga olinadi va uning bilan bog‘liq bo‘lgan ayrim ma‘lumotlar keltiriladi. Bunday ma‘lumot 1403-1406-yillar orasida Samarqandda bo‘lgan ispan elchisi Rui Gonsales de Klavixoning mashhur kundaligida ham mavjud.

Klavixoxo masjid qurilishi bilan bog‘liq quyidagi ma‘lumotni keltiradi: “Podshoh farmoyishi bilan xotini Kan‘yo (Saroymulkxonim) Bibixonimning volidasi sha‘niga quriladigan masjid shahardagi eng muhim bino bo‘lishi lozim edi. Qurib bitkazilgan masjidni ko‘rgan podshoh oldingi devorning pastqam qilib qurilganidan norozi bo‘ldi va uni buzishni buyurdi... Ishni tezlashtirish uchun, podshoh qurilishning bir qismi ustidan shaxsan o‘zi nazorat qilishini aytib, ikkinchi yarmi ustidan nazoratni o‘z ayonlariga topshirdi¹”.

XV asrning oxirlarida taniqli tarixchi Mirxond tomonidan yozilgan “Ravzat us-safo”da ham bu madrasa tilga olingan. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”sida Samarqandda Amir Temur tomonidan barpo qilingan hashamatli imoratlar havas bilan ta‘riflanadi: “Temurbekning va Ulug‘bek Mirzoning imoroti va bog‘oti Samarqand mahallotida ko‘ptur. ...Yana Ohanin darvozasig‘a yovuq qal‘aning ichida bir masjidi jome solibtur, sangin aksar Hindistondin eltkan sangtaroshlar anda ish qilibturlar. Masjidning peshtoqi kitobida bu oyatni “Va iz akfau Ibrohim-al qavoida (ila oxirixi)” andog‘ ulug‘ xat bila bitibtularkim, bir kuruh ovuq yerdan o‘qusa bo‘lur. Bu ham bisyor oliy imoratdur²”. Ammo Saroymulk xonim madrasasi negadir tilga olinmaydi.

XVII asrning avvalida yaratilgan manbalarning ayrimlarida Madrasai Xonim-Saroymulkxonim madrasasi sifatida yana tilga olinadi. Shu tarzda, agar tarixiy va esdalik sifatidagi manbalar Madrasai Xonim haqida ma‘lumot berilishi yoki berilmaganligi nuqtai nazaridan guruhlashtirilsa, unda ularning ayrimlarida bu madrasaning eslatilmaganligi, ba‘zilarida esa tilga olingani ko‘zga tashlanadi. Saroymulk xonim madrasasi-Madrasai Xonim eslatilgan manbalarning ma‘lumoti asosli va ishonarli bo‘lganidan shunday xulosaga kelish mumkinki, Madrasai Xonim mavjud bo‘lgan va uning qurilishi Saroymulkxonim nomi bilan bog‘langan va madrasa sifatida qayd etilgan.

Aslida ham Amir Temur 1399-yil 29-aprel kuni Hindiston yurishidan Samarqandga qaytib keladi. U Hindistonda “Mundin salomat qaytib Samarqandga borsam, anda masjidi jome solg‘ayman”, - degan niyatini diliga tukkan edi. Darhaqiqat, Bobur aytganidek, Ohanin darvozasiga yaqin yerda jome masjid binosiga tamal toshi qo‘yadilar. Bu kun sanasi 1399-yil 11-mayga to‘g‘ri keladi. Masjid qurilishini shaxsan Amir Temurning o‘zi nazorat qilib turadi. Davlat ishlarini esa Bibixonim madrasasidan turib bajaradi. Ammo, davlatning g‘arbiy hududlarida yuzaga kelgan vaziyat tufayli yana safarga otlanadi. Qurilish ishlari sohibqironsiz va uning

¹ Rui Gonsalis de Klavixoxo. Samarqandga Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406 yillar) T. O‘zbekiston, 210, 199-bet

² Zahiriddin Bobur. Boburnoma T. Yulduzcha 1990, 44-bet.

nazoratisiz davom ettiriladi. Amir Temur tomonidan qurilgan masjid xalq orasida ko‘pincha Bibixonim masjidi deb ham yuritiladi. Bunday nom bilan atalishiga sabab, qurilishi tugallanmagan masjidning qolgan qismini davom ettirish vazifasi Bibixonim zimmasiga yuklatilgan, degan taxminlar bor. 1404-yilda besh yillik yurishdan keyin Samarqandga qaytgan Amir Temur masjidni ko‘rgach, ko‘ngli to‘lmaydi, chunki masjidni darvozasi uning qarshisidagi Bibixonim madrasasi darvozasidan ancha past bo‘lgan edi. Bundan qahri kelgan sohibqiron: Rivoyat qilishlaricha, safardan qaytgan sohibqiron, Samarqandga yaqinlashgach olisdan, moviy gumbazli imoratni ko‘rib hayratlanadi. Shunda, “Mening ruxsatimsiz tiklangan bu ulug‘vor binoni yer bilan yakson qilib, o‘rniga bug‘doy ektiraman”, - deb qasam ichgan ekan. Keyinchalik bu bino madrasa ekanligini va uni suyuqli xotini Bibixonim bunyod etganini eshitibdi. Ammo, ichgan qasami yodiga tushib turganda, dono vazirlaridan biri, shu madrasa tomiga bir hovuch bug‘doy eksak, ichgan qasamingiz ijobat bo‘lar edi, - degan ekan. Shundan so‘ng, masjid darvozasini qaytadan ulug‘vor qilib ko‘tarishga farmon beradi. Darvoza qaytadan yetti yil metal qorishmasidan iborat ikki tabaqali qilib yasaladi va masjidga o‘rnatiladi. Keyinchalik Amir Temur vafotidan so‘ng, suronli yillar talotumida darvoza g‘oyib bo‘ladi. Ayrim rivoyatlarga ko‘ra, mang‘itlar sulolasining uchinchi hukmdori Amir Haydar(1800-1826) o‘sha darvozani eritib, chaqa pul zarb ettirgan ekan.

Amir Temur jome masjidi darvozasining yo‘qolishi bilan bog‘liq ma‘lumotda Abu Tohirxo‘janing “Samariya” asariga asoslangan akademik V.V.Bartold darvozaning yo‘qolishi 1740-yilda Eron shohi Nodirshohning O‘rta Osiyoga qilgan bosqini davriga to‘g‘ri keladi deb hisoblaydi va ushbu manbaga asoslanib, Nodirshoh farmoniga ko‘ra darvoza va Bibixonim maqbarasining qabr toshi zambaraklar oritiladigan aravalarga yuklanib Eronga olib ketilganligi haqida o‘z mulohazasini bildiradi. Keyinchalik Nodirshoh qilgan ishidan pushaymon bo‘lib, darvoza bilan qabr toshini Samarqandga qaytarib, o‘z joyiga qo‘yishga farmon beradi. Ammo bu farmon amalga oshirilmay qoladi. Shu o‘rinda akademik V.V.Bartold tilga olgan Bibixonim maqbarasiga qo‘yilgan tosh haqiqatdan ham madrasaning mavjud bo‘lganini tasdiqlaydi. Qabr toshi maqbaraning madrasa ichida joylashganligini, bu toshning Nodirshoh tomonidan Eronga XVIII asrda olib ketilgani, maqbara va qabr toshning shu davrga qadar yaxshi saqlanganligini isbotlaydi¹.

1403-1406 yillarda Samarqandda bo‘lgan Klavixoning kundaliklarida qayd etilganidek, 1404-yili Amir Temur safardan qaytgach, Ohanin darvozasiga yaqin joyda qaynonasi (Saroymulxonimning onasi) xotirasiga bino qilingan go‘zal bir imoratga kelib tushadi. Klavixoning zamondoshi Ibn Arabshoh ham bu binoning me‘morlik jihatdan nihoyatda hashamatli va ulug‘vor ekanligini ta‘kidlaydi. Bu imorat o‘sha Madrasai Xonim yoki Saroymulxonim qurdirgan madrasa ekanligini ta‘kidlaydi.

Saroymulxonim madrasasining qurilish vaqti haqida ikki xil fikr uchraydi. Ulardan birinchisi – madrasa Amir Temurning Jome masjididan oldin qurilgan, degan fikr bo‘lsa, ikkinchisi- Jome masjid qurila boshlagandan so‘ng bino etilgan, degan fikrdir.

Birinchi fikrni Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” sida uchratish mumkin. Asarning 1399-yili Samarqanddagi Jome masjidning qurilishiga bag‘ishlangan bobida, jumladan, shunday yozilgan: “Amir Temur o‘sha paytlari ko‘pincha masjid yaqinidagi Madrasai Xonim va Tuman oqo xonaqohida bo‘lur edi”². Bu fikrni akademik V.V.Bartold ham 1924-yili yozgan “Samarqanddagi arxeologik ishlar” maqolasida tasdiqlab, “Saroymulxonim madrasasi

¹ Qarang: T. Fayziyev. Izsiz yo‘qolgan darvoza va qabr toshi. “Moziydan sado” jurnali, 2002. 2-son 27-28 betlar.

² Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. T. Fan, 324-bet.

Temurning Jome masjididan oldin uning xotini tomonidan qurdirilgan” - deb yozadi¹. Bu mualliflardan biri XV asr olimidir. Ammo har ikkala muallif ham Saroyulkxonim madrasasi Jome masjidi qurila boshlagandan so‘ng bino etilganini aytadi. Biroq birortasida ham madrasani qurishga mas‘ul bo‘lgan muhandislar yoki me‘morlarning ismlari keltirilmaydi.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, Madrasai xonimning qurilishi jome masjid qurila boshlangandan so‘ng amalga oshirilgan va shu tufayli 1404-yili Amir Temur safardan qaytgan vaqtda, madrasada qurilish ishlari davom etayotgan bo‘lgan. Sayyohlar uchun mo‘ljallangan “Bibixonim” risolasining muallifi L.Yu.Monkovskaya ham buni tasdiqlaydi. Shundan kelib chiqqan holda bo‘lsa kerak, “O‘zbek Sovet Ensiklopediyasi”dagi “Bibixonim madrasasi” nomli maqolada uning qurilgan vaqti XIV asr oxiri XV asr boshlari deb qo‘ya qolingani va aniq ko‘rsatilmagan. Madrasai Xonimning haqiqatdan Amir Temur safardaligi (1399-1404) vaqtida, ya‘ni 1400-1404- yillar orasida qurilganidan dalolat beradi. Demak, Jome masjid Amir Temur tasdiqlagan loyiha asosida qurila boshlagan bo‘lsa (1399), Madrasai Xonimning loyihasi va qurilish jarayonini u ko‘rmagan bo‘lib chiqadi. Shu sababli 1404-yili safardan qaytgach, Amir Temur ikki imoratni bir-biriga taqqoslagan, Bibixonim madrasasi o‘zi qurdirgan madrasadan hashamatliroq ekani uning izzat-nafsiga tekkan ko‘rinadi. Xullas, Madrasai Xonim-Saroyulkxonim madrasasining qurilishi Amir Temur tasdiqlagan loyiha asosida Jome masjid qurila boshlaganidan so‘ng amalga oshirilgan, degan fikr haqiqatga yaqinroqdir.

Samarqand obidalarining tarixini yaxshi bilgan akademik Boturxon Valixo‘jayev madrasaning qurilishi bilan bog‘liq quyidagi ma‘lumotlar keltiradi: “XV asr manbalarining ko‘pchiligida hamda keyingi asrlarda bitilgan asarlarda Amir Temur qurdirgan Jome masjidning tasvir-tavsifi ancha keng berilgan. U haqda yozilgan she‘rlar ham keltirilgan, ammo uning ro‘baro‘sidagi Madrasai Xonim oz-moz tilga olinadi xolos, ko‘p hollarda esa umuman eslatilmaydi, uning tasvir-tavsifi uchramaydi.

Binobarin, muarrix Ibn Arabshoh va ispan elchisi Klavixoning bu sohadagi ayrim ishoralari diqqatga sazovordir. Ibn Arabshohning ma‘lumotiga ko‘ra, Madrasai Xonim o‘zining qurilishi, salobati bilan ham Jome masjiddan ajralib turgan. Klavixona esa bu imoratning mahorat bilan ziynatlanganligini alohida uqtiradi. Mavlono Fasihiy madrasa ayvonlarining balandligiga ishora qilsa, Sharafiddin Ali Yazdiy va Mirxond madrasaga kiraverishidagi peshtoqdagi dargohning Jome masjid dargohidan baland va kengligini bevosita eslatadilar. Ana shu ishoralarga asoslanib, Madrasai Xonimning umumiy ko‘rinishi, salobat va hashamatini faqat Jome masjid bilan qiyoslagan holda tasavvur qilish mumkin. Sababi shundaki, Madrasai Xonim haqida batafsil ma‘lumotlar yo‘q. Shunday bo‘lsa-da, mavjud ma‘lumotlar asosida uning taxminiy loyihasi (plan sxemasi)ni davrimiz olimlaridan Sh.Y.Ratiya va Pletnev chizganlar. 1984-yilning mart oyida Tillakori madrasasi hujralaridan birida tarixiy yodgorliklarni ta‘minlovchi ajoyib mutaxassislar bilan shu mavzuda suhbatlashganimizda, Madrasai Xonimning taqdiri ularni ham qiziqtirayotganligining shohidi bo‘lgan edik. Bu mutaxassislarning haqqoniy fikriga ko‘ra, Madrasai Xonim joylashgan yerda har tomonlama qazishmalar o‘tkazilganidan so‘nggina, Madrasai Xonimning tuzilishi haqida qat‘iy bir xulosaga kelish mumkin. Mamnuniyat bilan shuni eslatish lozimki, shundan so‘ng madrasa joylashgan yerda qazilma ishlari olib borildi va uning izlari aniqlandi. Hozirgi kunda u yerda shu izlarni tiklash va undagi maqbarani ta‘mirlash ishlari olib borilmoqda”².

¹ V.V.Bartold sabr.sochinen.- T.IV Arxeologicheskii raboty v Samarkande. M., 1966. 324-bet.

² Valixo‘jayev B. Xo‘ja-Ahror tarixi (Risola) 1994, 59-bet.

Ali Yazdiyning ma'lumotiga ko'ra, Amir Temur Xitoyga yurish qilish oldidan ham Saroyulkxonim madrasasida qo'ngan. Bu dalillarning hammasi Saroyulkxonim madrasasi barpo etilishi bilan hammaning e'tiborini tortgani, u muhim ishlarni amalga oshirish maskanlaridan biriga aylanib qolganligidan guvohlik beradi.

Ammo XV asr manbalarida bu imoratning bevosita vazifasiga kiradigan faoliyati haqidagi, ya'ni madrasa sifatida uning tolibi ilmlari, dars o'tgan mudarrisleri, ularning soni va shunga o'xshash masalalar haqida hech qanday ma'lumot uchramaydi.

Endi Saroyulkxonim madrasasining keyingi davrlardagi taqdiri haqida ayrim ma'lumotlarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Amir Temurning Jome masjididan ham hashamatliroq, me'morchilik va naqqoshlik nuqtai nazaridan undan ustunlik qiluvchi Madrasai Xonimning o'z vaqtida tezkorlik bilan, shoshilinch tarzda bino etilishi uning ko'p o'tmay xarobaga aylanishiga olib kelgan.

Saroyulkxonim madrasasining keyingi davrdagi taqdiri haqida L.Yu.Mankovskaya ham “Bibixonim madrasasi XVI asr oxirlarida Buxoro amiri Abdullaxon II ning buyrug'iga binoan tag-tugi bilan buzib tashlandi”, degan fikrni bildiradi. Ammo mashhur olim M.E.Masson bu masalada XVI asr tarixchisi Hofiz Tanishning “Abdullanoma” asarida keltirilgan fikrni ma'qullashga moyillik ko'rsatadi. Hofiz Tanish shunday yozgan edi: “Hozir... hijriy to'qqiz yuz to'qson beshinchi (ya'ni 1587)yilda uning (Samarqandning) ma'murligi nihoyatda ortdi. U viloyatda buyuk Amir(Temur) va uning avlodlaridan qolgan hamda buzilish va vayronalikka yuz qo'yg'an imoratlarni (Abdulloxon II) tuzatishga buyruq berdi. Janob Qulbobo Ko'kaldosh uni tuzatish va qurishda tirishqoqlik ko'rsatmoqdalar”. Hofizi Tanish qaysi imoratlar buzilishi va vayronalikka yuz qo'yg'ani, ularning qaysilari tuzatilganligi haqida ma'lumot bermagan.

Ammo o'sha davrda vayron bo'lgan imoratlar qatorida Saroyulkxonim madrasasi ham borligini ayrim manbalar tasdiqlaydi. Bu madrasani Qulbobo Ko'kaldosh ta'minlashga ulgurmagan ko'rinadi. Chunki 1605-yili yozilgan “Tazkirat ush-shuaro”ning muallifi Mutribiy Samarqandiy ko'pgina shoirlar, jumladan Fig'oriy Samarqandiy haqida so'z ochib, uning turar joyi to'g'risida shunday yozadi: “Fig'oriy Saroyulkxonimning oliy madrasasidagi (hozirda madrasaning oliylik sifatiga puturlar yetgan) hujrada yashar edi” – deydi.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, Mutribiy Saroyulkxonim madrasasini, ayrim tarixiy manbalar mualliflari kabi, Amir Temur qurdirgan Jome masjid bilan aralashmaydi. Chunki boshqa bir munosabat bilan bu masjid nomini “Masjidi Jome'i buzruk”- Ulug' Jome masjidi sifatida tilga oladi.

Demak, 1605-yili Saroyulkxonim madrasasi o'zining oldingi hashamatini muayyan darajada yo'qotgan bo'lsa-da, ammo mavjud hujralarida odamlar yashagan. Mutribiy o'z asarida faqat zamonning ancha mashhur bo'lgan shoiri Fig'oriy nomini tilga oladi, madrasa faoliyatini yurituvchi mudarrislar, tahsil olayotgan tolibi ilmlar ham bo'lgandir.

Shundan kelib chiqqan holda, yuqoridagi fikrga, ya'ni Saroyulkxonim madrasasi XVI asr oxirida Abdullaxon IIning buyrug'iga binoan tag-tugi bilan buzib tashlandi, degan fikrga tahrir kiritgan ma'qul. Shundan so'nggi davrlarda Saroyulkxonim madrasasi taqdirida fojea yuz beradi: XVIII asrda va undan keyingi davrda yozilgan kitoblarda bu madrasa tilga olinmaydi. Jumladan, 1834-yili Abul Tohirxo'ja tomonidan yaratilgan Samarqand va uning yodgorliklariga doir “Samariya” kitobida Amir Temurning Jome masjidi, Ulug'bek, Tillakori madrasalari va boshqa obidalarining nomi tilga olinsa-da, ammo Saroyulkxonim madrasasi biron joyda eslanmagan.

Demak, bu vaqtda madrasa tag-tugi bilan buzilgan ko‘rinadi. Ko‘plab tarixiy manbalarda XVII asrning o‘rtalari va ikkinchi yarmida Movarounnahr, jumladan Samarqandda katta fatarot(xarobalik)yuz bergan. XVII asrning boshlarida ancha xarob holga kelib qolgan Saroymulkxonim madrasasi ana shu fatarot vaqtida butunlay vayron bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Uning tosh va g‘ishtlari boshqa maqsadlarda ishlatish uchun olib ketilgan.

Madrasalar tarixi xususida asosan Bibixonim (Saroymulkxonim) madrasasi tarixi chorizm davrida rus olimlarini ham qiziqtirib kelgan. N. Ostroumov o‘zining Xalq ta’limi vazirligi jurnalida chop etilgan “Turkiston o‘lkasidagi madrasalar” (Медресы в Туркестанском крае) nomli maqolasida Bibixonim madrasasiga ham to‘xtaladi va bu madrasa temuriylar davrida qurilgan birinchi ilm dargohi ekanligini ta’kidlab o‘tadi(1907-yil № 1, 3-bo‘lim, 2-3-betlar).

Madrasa XVI asrning oxirigacha faoliyat olib borgan. Asr oxiriga kelib Buxoro amiri Abdullaxon II ning temuriylarga bo‘lgan xusumati tufayli maxsus farmon bilan buzib tashlangan. Hozir madrasa yonida qurilgan maqbara saqlangan xolos.

Saroymulkxonim, madrasasi ichida qurilgan xonaqohda onasining va temuriylar sulolasidan bo‘lgan boshqa ayollarning maqbarasi shu yerda bo‘lishi maqsad qilinganligi haqidagi taxminlar ham mavjud. Bir vaqtlar g‘oyat katta bo‘lgan bu maqbara tarixda, “Bibixonim maqbarasi” nomi bilan ma’lum bo‘lgan. Maqbaraning saqlanib qolgan qismi sakkiz qirrali bino bo‘lib, uning tagidagi sag‘anaga chiroyli qilib ishlangan tosh tobut qilingan. 1941-yilda olimlar, arxeologlar va antropologlardan iborat maxsus komissiya tobutni ochib ko‘rdilar. Mashhur olim M.M.Gerasimov unda yosh bir ayolning jasadi ko‘milganini aniqladi. Ammo uning shaxsi aniqlanmadi¹.

Hozirgi kunda arxeologlar Bibixonim madrasasining tag devor qismini aniqladilar, uning o‘rta qismida joylashgan Bibixonim maqbarasi esa ziyoratgohga aylantirildi.

Bu masalaga alohida e’tibor qilishimizning boisi shundaki, o‘sha vaqtlarda bino etilgan imoratlar kimning nomi bilan atalishidan qat’iy nazar, ular ijodkor me’mor, donishmand muhandis, mohir naqqosh, sinchkov xattot, matonatli toshyo‘narlarning ajoyib mehnati tufayli maydonga kelgan. Ana shu ijodkorlar uyg‘unlik va mutanosiblik, go‘zallik va mo‘jizalik qonuniyatlari asosida halol mehnat qilib, o‘sha imoratlar vositasida o‘zlariga haykallar yasab qoldirganlari jihatidan ularning qadr-qimmatini benihoya baland va ulug‘dir.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “Tarixiy merosni asrab-avaylab o‘rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biridir”.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Abdurazzoq Samarqandiy, Matlai Sa’dayn va majmai bahrayn. II jild. T.: O‘zbekiston 2008-yil.
2. Bobur Zahiriddin Muhammad, Boburnoma. T.: O‘qituvchi 2008-yil.
3. Dunyo malikalari (Moziy va yangi davr hikoyatlari) T.: Yangi avlod 2016-yil.
4. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. T.: Fan, 1994- yil.
5. Rui Gonsalis de Klavixo. Samarqandga Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406 yillar). T.: O‘zbekiston, 2010, 199-bet
6. Valixo‘jayev B. Xo‘ja Axror tarixi. T.: Yozuvchi 1994- yil.
7. Tursunova M. Madrasa barpo etgan malikalar. T.: Zilol buloq, 2019-yil.
8. Sharofiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma, T.: Fan, 1997-yil.
9. Fayziyev T. Temuriy malikalar. T.: Xalq merosi, 1994-yil.

¹ Qarang: Amintanov va boshqalar. O‘zbekiston xalqlari o‘tmishi tarixidan lavhalar.

TURKIY TİLLAR DIALEKTOLOGIYASI

ÖZBƏK TÜRKÇƏSİNDE SİFƏTLƏRİN İŞLƏNMƏSİ (AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ)

Aynur CƏFƏROVA,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkoloji mərkəzin türk dili bölməsinin mütəxəssisi (Azərbaycan)

E-mail: ulker.bdu@bk.ru

ORCID: 0009-0000-2034-186

Xülasə: Dünya dilləri qədim dövüdə az sayda olsada zamanla yeni dillər formalaşmış və bir çox yeni dillər yaranmışdır. Bu dillər bir kökdən törəyən qohum dillər adlanırç bu qohum dillərə dil ailəsi deyilir. Qədim dillərdən biridə Türk dilləri ailəsidir. Türk dillər ailəsinə daxil olan dillərdən biridə qarluq qrupuna mənsub olan Özbək dilidir. Özbək dili Özbəkistan dövlətinin rəsmi dilidir. Özbək dili Türk dilindən sonar ən çox işlədilən ikinci bir türk dilidir. Türk dillərinə nəzər yetirdikdə görürük ki, türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Türk dillərinin morfolojiyasına nəzər saldıqda bütün türk dillərində sifətlər hər zaman ismin önündə işləndiyini görürük. Azərbaycan dilində olduğu kimi Özbək dilində də sifətlər əşyaların əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlərə deyilir. Özbək dilində işlənən sifətləri incələdikdə bəzi fərqli xüsusiyyətləri olması ilə yanaşı Azərbaycan türkcəsindəki işlənən sifətlərə bənzərliyinin, həmçinin də ümumi türk dilləri ailəsinə məxsus dil xüsusiyyətləri özündə daşdığıının şahidi oluruc.

Açar sözlər: *Özbək Türkçəsi, Azərbaycan türkçəsi, Sifətlər, Sifətin mənə növləri.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ (ПО СРАВНЕНИЮ С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ЯЗЫКОМ)

Аннотация. Хотя в древние времена языков мира было немного, со временем образовались новые языки и родилось множество новых языков. Эти языки называются родственными языками, происходящими от одного источника, а эти родственные языки называются языковыми семьями. Тюркская языковая семья является одной из древних языковых семей. Узбекский язык, относящийся к карлукской группе, входит в тюркскую языковую семью. Узбекский язык является официальным языком Узбекистана. Узбекский язык является вторым по распространенности тюркским языком после турецкого. Рассуждая о тюркских языках, мы можем сказать, что языки, входящие в тюркскую языковую семью, очень близки друг другу лексически, морфологически и синтаксически. Согласно морфологии тюркских языков, во всех тюркских языках прилагательные всегда стоят перед существительными. Как и в азербайджанском языке, в узбекском языке прилагательные обозначают характеристики и качества предметов. Анализ узбекских прилагательных показывает, что они очень похожи на азербайджанские прилагательные, а также имеют лингвистические особенности, свойственные общей семье тюркских языков.

Ключевые слова: *узбекский язык, азербайджанский язык, прилагательные, семантические группы прилагательных.*

PROCESSING OF ADJECTIVES IN UZBEK TURKISH (IN COMPARISON WITH AZERBAIJANI TURKISH)

Abstract: Although the languages of the world were few in ancient times, new languages were formed over time and many new languages were born. These languages are called related

languages derived from the same root, and these related languages are called language families. One of the ancient languages is the Turkic language family. One of the languages included in the Turkic language family is the Uzbek language, which belongs to the Garlug group. Uzbek language is the official language of Uzbekistan. Uzbek is the second most spoken Turkish language after Turkish. When we look at the Turkic languages, we see that the languages included in the Turkic language family are very close to each other lexically, morphologically and syntactically. When we look at the morphology of Turkic languages, we see that adjectives are always used before nouns in all Turkic languages. As in the Azerbaijani language, in the Uzbek language, adjectives are words that indicate the characteristics and qualities of things. If we analyze the adjectives used in Uzbek language, we can see that, in addition to having some different features, they are similar to the adjectives used in Azerbaijani Turkish, and also have linguistic features belonging to the general family of Turkic languages.

Key words: *Uzbek Turkish, Azerbaijani Turkish, Adjectives, Adjective meaning types.*

Giriş. İlk dövrlərdə dünya dilləri çox az sayda olmuş, zaman keçdikcə bir dildən yeni dillər formalaşmışdır. Bu gün dünyada 3500- dən çox dil vardır. Bu dillərin çoxu bir kökdən törəyən qohum dillər adlanır, bu qohum dillərinə dil ailəsi də deyilir. Qədim dillərdən biridə ulu Türk dilləri ailəsidir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan Özbək dili özünə ən yaxın dil olan Uyğur dili ilə birlikdə türk dillər ailəsinin qarluq qrupuna mənsubdur. Özbək dili həmçinin Çağatay dilinin bir davamı kimidə özünü göstərir. Özbək dili Özbəkistan dövlətinin rəsmi dövlət dilidir. Özbək dili dünya miqyasında 44 milyon insan tərəfindən həm ana dili, həm də ikinci dil olaraq işlədilir. Özbək dili Türk dilindən sonar ən çox işlədilən ikinci bir türk dilidir. Özbək dilinin iki növü vardır: Özbəkistan, Qırğızstan, Qazaxstan, Tacikstan, Türkmənistan və Çində istifadə olunan şimal Özbək dili və Əfqənistan, Pakistanda danışılan cənub Özbək dili. Özbəklər 1930 –cu ilə qədər ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. 1930-1940 –cı illər arasında Latın, 1940 –cı ildən etibarən isə kiril əlifbasından istifadə etmişlər. 1992-ci ildən bəri isə yenidən rəsmi olaraq latın əlifbasına keçmişlər.

Əsas hissə. Türk dillərinə nəzər yetirdikdə görürük ki, türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Bu isə bir daha bu dillərin bir ana dilindən ayrılıb inkişaf etdiyini göstərir. Həm də onu da qeyd etməliyiki türk dillərində olan yaxınlıq başqa dillərdən seçilir. Belə ki, bu ailəyə daxil olan dillər bir-birindən çox az fərqlənir. Türk dillərinin morfolojiyasına nəzər saldıqda bütün türk dillərində sifətlər hər zaman ismin önündə işləndiyini görürük. Türk dillərində tarixən sifətin əsas nitq hissəsi olması mübahisə yaratmışdır. Bu da qədimdə sifətin xüsusi şəkildəsinin olmaması ilə əlaqədardır, dilçi alim A.Şerbak söyləmişdir ki, sifətin müəyyən olunması isimlərin semantik - funksional çevrilməsinin nəticəsidir. Türk dillərində sifət dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərmişdir. Semantik və sintaktik cəhətlər nəzərə alınaraq sifət türk dillərində müstəqil bir kateqoriya kimi qəbul edilmişdir. Sifətin inkişaf səviyyəsi türk dillərində morfoloji baxımdan eyni olmamışdır.

Özbək dilində işlənən sifətlərə nəzər saldıqda görürük ki, Özbək dili də türk dillər ailəsinə daxil olan Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi əşyaların əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlərə deyilir. Sifətlər şəkil əlamətinə görə deyil, vəzifə və mənalılarına görə fərqlənilir. Bu səbəbdən sifətləri müəyyən etdikdə onları yalnız xarici əlamətlərinə görə deyil, həmçinin daxili məzmununa görə müəyyənləşdirmək lazımdır. Sifətlərə diqqətlə nəzər saldıqda görürük ki, sifətlər tək əşyaların rəngini, keyfiyyət və əlamətinin müəyyənləşdirmir, həmçinin onun həcmi, səthi, xasiyyəti və hal vəziyyətində göstərir. Buna görə belə əsil (sadə) və düzəltmə sifətlərə ayrılır. Bəzən müəyyən bir varlığın bu və ya başqa cəhətini müəyyən etmək üçün sadə və düzəltmə sifətlər kifayət etmir, bu zaman biz sadə və düzəltmə sifətlərdən əlavə olaraq iki sadə və yaxud sadə-

düzəltmə sözün birləşməsindən istifadə edirik. Ancaq bu sifətlər söz birləşməsi şəklində deyil bir vurğu altında deyilərək yeni mürəkkəb sifətləri yaranır. Bir sözlə demək olar ki, Azərbaycan dilində sifətlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər ayrılır. Sadə sifətlərə əsil sifətlərdə deyilir. Bu əsil sifətlərə bəzən daimi xüsusiyyətləri əks etdirən sifətlər deyilir. Belə sifətlər Azərbaycan dilində olduğu kimi Özbək dilində də demək olar ki, çoxdur. Özbək dilində də aşağıdakı sifətlər sadə sifətlər hesab olunur: *tar (dar)*, *yaman (pis)*, *mehribon (mehriban)*, *ezgu (yaxşı, gözəl)*, *uzoq (uzaq)*, *yashil (yaşıl)*, *keng (geniş)*, *zəif (zəif)* vs. Bu sifətlərin işlənməsini Özbək şairəsi olan Zülfiya İsoilovanın Bahor geldi seni so‘roqlab şeir kitabından örnəklərlə göstərmək olar.

Onam, mening mushfiq, mehribon onam,
Ko ‘zimda ilohiy ezgu surating
Onam, mening mushfiq, mehribon onam,
Ko ‘zimda ilohiy ezgu surating. (Mening mehribon onaginam, s. 11)
Shirin nabiralalar hayotdan tortiq
Har biri joniga payvanddir jonim. (Bu oqshom, s. 4)

Bu misralarda *mehribon onam* (mehriban anam), *ezgu surating* (gözəl sifətin), *shirin nabiralalar (shirin nəvələr) mehriban, gözəl, şirin* kimi sifətlər işlənmişdir.

Azərbaycan türkçəsində olduğu kimi Özbək türkçəsində də sifətlər mənə baxımından müəyyən qruplara bölünür:

-rəng bildirən:- *oq (ağ)*, *qora (qara)*, *sarıq (sarı)*, *yashil (yaşıl)*, *binifşa (bənövşəyi)*, *qongır (qonur)*, *püşti (çəhrayı)*, *qızıl (qızılı)* vs.

Oppoq sochlaringga qora ko ‘zimning,
Minnatdor nurini qilolsam taroq. (Mening mehribon onaginam, s. 11)
Qora ko ‘zlaringga qarayman,
Unda borliq bo ‘lar namoyon. (Farzand, s. 15)
Yozib ko ‘rsatay deb husn-ko ‘rkini,
Yashil yaproqlarni qidirib chiqdi. (Bahor keldi seni so‘roqlab, s. 28)

- keyfiyyət bildirənlər: - *ajoyib (gözəl, yaxşı)*, *tiniq (aydın)*, *yorqin (parlaq)*, *yaman (pis)*, *ariq (ariq adam)*, *mard (mərd, cəsarətli)*, *issiq (isti su)*, *qattiq (bərk)*, *asan (asant)*, vs.

Nigohiday tiniq va yorqin
Orzu to ‘lqinida oqaman. (O‘g‘lim, sira bo‘lmaydi urush, s. 16)
Faqat mango nusxa ajoyib chodir
Bu go ‘zal davraga ajib boshpana. (Mushoira, s. 164)

-müxtəlif cəhətdən ölçü və həcm bildirənlər: - *keng (geniş)*, *tar (dar)*, *uzun (uzun)*, *qısaq (qısa)*, *katta*, *buyuk (böyük)*, *kichik (kiçik)*, *chuqur (dərin)*, *sayoz (dayaz)* vs.

Sevgim ko ‘rib bergan uyimda,
O ‘sdi mening katta yo ‘ldoshim (O‘g‘lim, sira bo‘lmaydi urush, s. 16)
Motori guvillar, guvillar shamol,
Kichik davramizda buyuk sukunat. (Xayol qanotida, s. 173)

-dad bildirənlər: -*shirin (şirin)*, *nordon (turş)*, *sho ‘r (duzlu)*, *xushta ‘m (dadlı)*, *achchiq (acı)* vs.

Shirin so ‘zing, cheksiz mehring bor,
Qilig ‘ingda bir olam orom, (Farzand, s. 15)

-zahiri əlamət bildirənlər:- *yosh (gənc)*, *go ‘zal (gözəl)*, *keksa (yaşlı)*, *xunuk (çirkin)*, *to ‘liq (dolu)*, *yangi (təzə)*, *oqsoq (axsaq, topal)*, *kal (keçəl)*, *sovoq (lal)*, *ko ‘r (kor)* vs.

Kim bilsin, qushdagi go ‘zal olamga

Suqulmoqda katta, qo‘pol gunoh bor? (Lola, s. 45)

Goh ko‘kdan non kutib ko‘r bo‘lgan nigoh,

Goh go‘dak kulgusi, goh banan isi, (Mushoira, s. 168)

O‘g‘irlamang qalamim bir kun,

Meni etmang soqov va cho‘loq. (O‘g‘irlyman qalaming bir kun, s. 119)

Azərbaycan dilində olduğu kimi Özbək dilində sadə sifətlərdən başqa düzəltmə sifətlər də vardır. Düzəltmə sifətlər sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yaranır.

-li şəkilçisi ilə düzələn sifətlər isimlərə qoşularaq yaranır: -ilm-li (*elm-li*), havas-li (*həvəs-li*), saqal-li (*saqqa-li*), farq-li (*fərq-li*), lazzat-li (*ləzzət-li*), iste‘dod-li (*istedad-li*), adolat-li (*ədalət-li*) vs.

Balki u she‘r yozib, o‘qimagan ham,

Ijodning lazzatli dardi begona. (Mushoira, s. 169)

Dolg‘ali tuyg‘ular olovli to‘lqini,

Xilvatlab yetaklab yurganda (Suq, s. 121)

-siz, şəkilçisi özbək dilində Azərbaycan dilindəki –siz, -siz, suz, -süz, şəkilçiləri kimi əks yəni mənfi mənəli sifətlər düzəlir: küç-siz (*güç-süz*), kerak-siz (*gərək-siz*), uyqu-siz (*yuxu-suz*), g‘am-g‘ussa-siz (*qayğı-siz*) vs.

Qalbimning tubida nedur uvishdi,

To‘lqinsiz qoldimi tanda irmoqlar? (Uzugim sirilib tushdi, s.154)

Gunohsiz, jonimning qotillariga

O‘q qilib otdimmi nafratim, o‘chim? (Xotiram siniqlari, s.14)

Seni birdan jonsiz ko‘rdim,

Jonim chiqdi mening-da. (Kechir, qoldim g‘aflatda, s. 78)

Özbək dilindəki -gi, -ki, -qı şəkilçiləri Azərbaycan dilindəki –kı, -ki, -kü şəkilçiləri kimi sifət düzəldir: tün-gi (*dünən –ki*), keç-ki (*axşam –ki*), ertalab –ki (*sabah –ki*), bultur-gi (*keçən il –ki*) vs.

-laq şəkilçisi az işlənən şəkilçidir həçinində sifət düzəldən şəkilçidir: -toş-loq (*daş-lıq*), baqa-loq (*şişman, gonbul*), gıçma-laq (*qırış-ıq*), qum-loq (*qum-sal*) vs.

Azərbaycan türkcəsindən fərqli olaraq Özbək türkcəsində -man şəkilçisi də vardır, çox işlək olmasada sifət düzəldir: o‘lar-man (*ölümcül*), bilar-mon (*uzman*), usto-man (*usta, fərasətli*) vs.

-qin şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: yor-qin (*yorğun*), gam-qin (*qəmgin*) vs.

Aro yo‘l... Men o‘tgan hayotning mo‘li,

O‘chli mehnatlarning yorqin dovruq‘i, (Orada sahifa qolibdi bo‘m-bo‘sh, s. 139)

Azərbaycan dilində olduğu kimi Özbək dilində də mürəkkəb sifətlərdə işlənir. İki eyni formalı sözün qoşalması ilə düzələn mürəkkəb sifətlər: mayda-mayda (*kiçik –kiçik*), baland-balabd (*yüksək-yüksək*) vs.

Qarşı mənəli sözlər (bu halda əks mənəli, bölməli və bölgüsüz sözlər və digər oxşar sözlər) qoşalaşır. Bu qoşa sifətin tərkibi müxtəlif qruplardan (isim, feil, sifət) ola bilər. Bunlarda ümumi empatik mənalar ifadə edir və məcazi mənada işlənir. Bunlar Azərbaycan dilində əks –mənəli yəni antonim sifətlər kimi işlənir: Halol-harom (*halal-haram*), katta-kiçik (*böyük –kiçik*), yaqin-yiroq (*yaxın –uzaq*), oq-qora (*ağ-qara*) vs.

Düzəltmə sifətlərin təkrarı ilə düzələnələr: sababli-sababsiz, (*səbəbli-səbəbsiz*), yetar-yetmas (*yətərli - yetməz*), kerakli-keraksiz, (*gərəkli- gərəksiz*) vs.

Sinonim və ya yaxın mənalı sözlərdən düzəlmələr : *soya-salqın (kölgə-sərin), boy-badavlat (zəngin- varlı) vs.*

Komponentlərdən birinin müstəqil mənası olmayan sözlərdən düzəlmələr: *egri bugri (əyri-üyrü), çala-çulpa (çala-çuxur), eski-tuski (əski- üskü) vs.*

Azərbaycan türkçəsində olduğu kimi Özbək dilində də sifətlərin dərəcələrində vardır adi, azaltma və çoxaltma dərəcələri. Sadə sifətlər demək olar ki, adi dərəcədə olur : *oq (ağ), qora (qara), qattıq (bərək), oson (asant), keng (geniş), tor (dar) vs.*

Azaltma dərəcəsinə sintaktik yolla - (i) -*mtir, -imtil, -umtir* şəkilçilərinin köməyi ilə düzəlir . Ən çox rəng bilərənlər sifətlərə qoşulur: *oq-umtir (ağ –umtiraq), qora-mtir (qara-mtiraq), sarg ‘-umtir (sarı-mtil) vs.* Analitik yolla isə *açıq, ala, təhər* sözlərini işlətməklə də yaranır: *açıq-sarı, ala-çiy, göy təhər, qırmızı təhər vs.*

Çoxaltma dərəcəsi rəngin, keyfiyyətin və əlamətin olduğundan qat-qat artıq olduğunu göstərir .Özbək dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi sintaktik yolla *m, p, s*, samitlərinin köməyi ilə yaranır : *qop-qora (qapqara), oq-oppoq (ağappaq), yam-yashil (yamyaşıl) vs.*

Tomda varrak yasab ko ‘kka uchirib,

Izidan qop-qora ko ‘zlari yurar. (Nevara, s. 36)

Ne bog ‘! Hatto qoya ustida

O ‘rik oq-oppoq bo ‘lib gulladi. (O ‘riklar gullar, s. 33)

Həmçinin Özbək dilində çoxaltma dərəcəli sifətlər qüvvətləndirici söz olan *en, enq* ədatlarının sifətin önündə gələrək də düzəlir: *eng qattıq (ən qatı), eng katta (ən böyük)* . Azərbaycan dilində *ən, lap, çox, olduqca* sözləri işlədilir : *ən yaxşı, olduqca gözəl, lap böyük vs.* Bu türk dillərində üstünlük dərəcəsinin analitik yola yaranmasında fəallıq göstərir. Məs: *Axmat eng yaxşı o ‘quvchi.(Əhmət ən yaxşı müğənidir.), Amazonka eng katta daryo.(Amazon ən böyük çaydır.), Baykal enq çuqur ko ‘l.(Baykal ən dərin göldür.) vs.*

Burada bir daha görürük ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi Özbək dilində də sifətin çoxaltma dərəcəsi həm sintaktik, həm də analitik yolla düzəlir. Bu isə hər iki türk dillərinin morfolojiyasına daxil olan sifətlərin bənzərliyini bir daha göstərir.

Nəticə. Sifət türk dillərində qrammatik və leksik - semantik cəhətdən digər nitq hissələrinə baxanda “kasıb” nitq hissəsi sayılır. Bütün türk dillərində sifət əşyanı, predmeti müəyyənləşdirmək məqsədilə formalaşmışdır. Demək olar ki əlamət və keyfiyyət sifətin aparıcı xüsusiyyətlərindəndir. Azərbaycan türkçəsi və Özbək türkçəsində işlənən sifətlər müqayisə etdikdə bir daha görürük ki, morfoloji baxımdan az fərqi olan hər iki türk dillərinin oxşar xüsusiyyətləri daha çoxdur. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, qədim türk dilləri özünə məxsus dil xüsusiyyətlərini bu gündə qoruyub saxlamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı/ İqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Prof.Dr. Ahmet Buran, Prof.Dr. Ercan Alkaya. Çağdaş türk yazı dilləri. Anadolu Universiteti. Eskişehir. 2018. səh.198
2. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun. Türk lehçeleri grameri. Akçağ Yayınları. Ankara 2021. seh 1394
3. İsmayıl Babaş oğlu Kazımov. Türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası. “Elm” nəşriyyatı Bakı, 2019, səh 304.
4. Zülfiya İsoilova. Bahor geldi seni so‘roqlab, Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015, səh. 192.
5. Мақсуда Содиқова. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. Ўзбекистон ССР. “Фан” нашриёти Тошкент. 1974. səh. 125
6. M. Hüseyinzadə. Müasir Azərbaycan dili.III hissə. Şərq-Qərb nəşriyyatı. Bakı, 2007. səh 280.

AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE /Kİ/ BİÇİMBİRİMİNİN İŞLEVLERİ VE ANLAM KATMANLARI ÜZERİNE

Doç. Dr. Emrah YILMAZ

Semerkant Devlet Üniversitesi

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü (Türkiye)

E-mail: emraylmz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8062-116X

Rahmon ERNAZAROV

Semerkant Devlet Üniversitesi

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü (Özbekistan)

E-mail: rahmonernazarov94@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9714-4657

Özet: *Batı Türkçesi, Oğuzca* veya literatürde kabul gördüğü şekliyle *Eski Anadolu Türkçesi*; bir yazı dili olarak teşekkül ettiği 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadarki süreçte dil, tarih, coğrafya başta olmak üzere etnik mensubiyet, hakimiyet mücadelesi, yeni siyasi kuruluşlar ve yönetim felsefesi gibi etkenler temelinde Oğuz gruplarının etkileşimde bulunduğu muhtelif sahalarda (Harezm, Mâverâünnehir, Horasan, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan, Anadolu) varlık göstermiştir. Oğuzların ve sonrasında Selçukluların hâkim olduğu bu coğrafyada kullanılan Türk dili; tarihî süreç içerisinde Osmanlıların hakimiyet alanını genişletmesiyle birlikte Balkanlarda ve Afrika içlerinde de kullanılma imkânı bulmuştur. 21. yüzyılda ise Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Horasan Türkçesi ile temsil edilen Batı dil grubunun özellikle Türkiye Türkçesi şubesi; Yunus Emre Enstitüsü, Maarif Vakfı Başkanlığı, Türkoloji Araştırma Enstitüleri, Türkçe Öğretim Merkezleri (TÖMER), Yurt Dışı Türkler ve Akaraba Toplulukları (YTB), Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) gibi kuruluşların maharetiyle dünya çapında geniş bir kitleye hitap etmektedir.

Türk dili, tarihî süreç içerisinde muhtelif kültürlerle etkileşimde bulunmasının doğal bir sonucu olarak; farklı dillere ait sözcükler almasının yanı sıra bazen ses, biçim ve hatta sözdizimini etkileyecek gramer şekillerini, bağlama edatlarını bünyesine katmıştır. Alıntılanan bu yapılardan biri de Farsçadan geçen *ki* bağlama edatı/bağlacıdır. Bu çalışmada konuşur sayısı bakımından Batı dil grubunun ikinci büyük şubesi olan Azerbaycan Türkçesinde bağımlı ve bağımsız “ki” biçimbiriminin işlevleri ve anlam katmanları ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Ki biçimbirimi, bağlama edatı, aitlik eki, temsil işlevi, vurgu, pekiştirme, Azerbaycan Türkçesi.*

О ФУНКЦИЯХ И ЗНАЧЕНИЯХ МОРФЕМЫ /-КИ/ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: Группы огузов, говорящие на *западно-турецком, огузском* или как принято в литературе *древнеанатолийском турецком языке*, сформированном как письменный язык в XIII веке, по XX век взаимодействовали на различных территориях (Хорезм, Трансаксония, Хорасан, Иран, Ирак, Сирия, Азербайджан, Анатолия) на основе таких факторов, как язык, история, география. Тюркский язык использовался на этой географической территории, где доминировали огузы, а затем и сельджуки; по мере того как османы в ходе исторического процесса расширяли зону своего влияния, он также использовался на Балканах и в Африке. В 21 веке тюркский язык, особенно турецкая ветвь

западной языковой группы, представленная турецким, азербайджанским, туркменским, гагаузским, хорасанским языками, обращается к широкой аудитории во всем мире благодаря профессионализму таких организаций, как Институт Юнуса Эмре, Фонд Maarif, Научно-исследовательские институты тюркологии, Турецкие учебные центры (TÖMER), Турки за рубежом и родственные сообщества (YTB), Агентство сотрудничества и развития Турции (TİKA).

Как естественный результат взаимодействия турецкого языка с различными культурами на протяжении исторического процесса, помимо заимствования слов из разных языков, в него иногда включаются грамматические формы и связующие предлоги, которые влияют на звучание, форму и даже синтаксис. Одной из таких структур является связующий предлог/союз *-ki*, происходящий из персидского языка. В данном исследовании рассмотрены функции и значения соединяющейся и несоединяющейся морфемы «ки» в азербайджанском языке, второй по количеству носителей ветви западной языковой группы.

Ключевые слова: морфема *-ki*, связующая частица, суффикс принадлежности, функция сравнения, ударение, усиление, азербайджанский язык.

ON THE FUNCTIONS AND MEANING LAYERS OF THE MORPHOMIN /Kİ/ IN AZERBAIJANI TURKISH

Abstract: Western Turkish, Oghuz or Old Anatolian Turkish as it is accepted in the literature; It has existed in various areas (Kharazm, Transoxiana, Khorasan, Iran, Iraq, Syria, Azerbaijan, Anatolia) where Oghuz groups interacted based on factors such as language, history, geography, ethnic affiliation, struggle for dominance, new political organizations and management philosophy, from the 13th century when it was formed as a written language to the 20th century. The Turkish language used in this geography dominated by the Oghuzs and later the Seljuks; It also found the opportunity to be used in the Balkans and within Africa with the expansion of the Ottomans' area of dominance in the historical process. In the 21st century, especially the Turkish branch of the Western language group represented by Turkey Turkish, Azerbaijani Turkish, Turkmen Turkish, Gagauz Turkish, Khorasan Turkish; With the skill of organizations such as Yunus Emre Institute, Maarif Foundation Presidency, Turkology Research Institutes, Turkish Education Centers (TOMER), Turks Abroad and Related Communities (YTB), Turkish Cooperation and Development Agency (TİKA), it addresses a wide audience worldwide.

As a natural result of its interaction with various cultures throughout history, the Turkish language has not only borrowed words from different languages but also sometimes incorporated grammatical forms and conjunctions that would affect sound, form and even syntax. One of these structures quoted is the conjunction *ki*, which comes from Persian. In this study, the functions and semantic layers of the dependent and independent morpheme “*ki*” in Azerbaijani Turkish, the second largest branch of the Western language group in terms of the number of speakers, were discussed.

Key words: *Ki morpheme, conjunction, possessive suffix, representative function, emphasis, reinforcement, Azerbaijani Turkish.*

Giriş. Mehmet Fuat Köprülü, genel anlamıyla Türk dilini 5. yüzyılda “Doğu” ve “Batı” olmak üzere iki ana gruba ayırmak gerektiğini vurgular. Bu yüzyılda eski Kuzey Türkçesinin (Gök Türkçe) devamı “*Oğuzca*” ve Güney Uygur lehçesinin devamı “*Hakaniye Türkçesi*” olmak üzere iki büyük zümrenin varlığından bahseder (Köprülü 1980: 149-150). Tarihsel kökleri derinlere uzansa da Oğuz Türkçesinin müstakil bir yazı dili olarak kuruluşunun 13. yüzyıla tekabül ettiği

konusunda pek çok araştırmacı hemfikirdir. Zeynep Korkmaz; tarihî-coğrafi ilişkinin yanı sıra arkeolojik, tipolojik ve dilsel verilerden hareketle Oğuzca ile Hurrice arasındaki benzerlikleri dile getirerek Oğuzların tarihi geçmişini M.Ö. 2300 yılına kadar götürebilmektedir (Korkmaz 2010: 35).

Oğuzların tarihi, Oğuz lehçesi veya Batı grubu Türk yazı dilleri söz konusu olduğunda Anadolu’da Faruk Sümer, Reşit Rahmeti Arat, Muharrem Ergin, Mehmet Fuat Köprülü, Tahsin Banguoğlu, Zeynep Korkmaz, Nuri Yüce, Ahmet Bican Ercilasun, Gürer Gülsevin, Leyla Karahan, Ali Akar; Azerbaycan’da Ahmet Caferoğlu, Ahmet Cevat Emre, Ağamusa Ahundov, Tofiq Hacıyev, Ferhad Zeynelov, Nizami Cefarov, Cevat Heyet (Güney Azerbaycan); Türkmenistan’da Soltanşa Ataniyazov, Muhammet Geldiyev, Muratgeldi Söyegov gibi bilim adamları hemen akla gelen isimler olup bu hususta pek çok yazı kaleme almışlardır.

Azerbaycan bulunduğu konumdan ötürü tarih, coğrafya ve dil özellikleri açısından adeta bir geçiş güzergahına sahiptir. Bu itibarla Azerbaycan Türkçesi araştırmacılar tarafından merkezde konumlanmış ve ince ünlülü seslerin güzel ahengiyle geçmişte olduğu gibi bugün de Türk dünyasını çok yönüyle birleştirici bir işlev görmektedir. Nitekim Nuri Yüce, Oğuz ve Kıpçak grubunu birleştirici özelliğine dikkat çekerek Azerbaycan Türkçesinin sahip olduğu dil hususiyetlerinden dolayı Türkiye Türkçesi ile Oğuzcanın doğu kanadı arasında bir köprü vazifesi gördüğünü (Yücel 1988: 497) ifade eder. Oğuzcayı Doğu/Hakaniye Türkçesinden ayıran en belirgin özelliği Eski Türkçedeki asli uzun ünlüleri korumuş olmasıdır. Özellikle Türkmen Türkçesinde uzun ünlüler anlam ayırt edici (fonem) bir işleve sahiptir.

Talat Tekin “Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler” isimli eserinde Özbekçenin Hive, Buhara, Kongrat ve Kattagan lehçelerindeki Oğuzca unsurlardan bahseder ve Oğuzcalaşmış lehçe ve ağızlarında çok sayıda birincil uzun ünlü bulunduğuna dikkat çeker. Özbek lehçelerinde tespit ettiği uzunlukların Türkmencedeki uzunluklarla aynı olduğunu dile getirir (Tekin 1995: 50-53). Alan araştırmalarımız dolayısıyla Türkmen nüfusunun yoğun olduğu Harezmi bölgesinde bulunduğumuzda, söz konusu benzerliğe tanıklık etmiş ve Ürgençli bahşılardan Mahtumkulu’nun eşsiz şiirlerini dinlerken coğrafi sınırların dilin sınırlarıyla bağdaşmadığını bir kez daha idrak etmiştik.

Güney Azerbaycan’da Farsça, son seksen yıldan beri de Kuzey Azerbaycan’da Rusça kelimeler yazı diline girmiştir. Irak’ta Irak Türkmencesi konuşan, kendilerini Türkmen diye adlandıran Türkler’in sayısı çeşitli kaynaklarda 2-3 milyon olarak bildirilmektedir. Konuştukları dil için Türkmence adı kullanılsa da özellikleri bakımından Azerbaycan Türkçesi’ne yakındır. İran’ın Fars eyaletinde Kaşkay Türkçesi konuşanların sayısı 1,5 milyon kadardır. Bundan başka İran’da Oğuz lehçesi konuşan Afşarlar, Kaçarlar gibi diğer Türk topluluklarının sayısının da 1 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir (Yüce 2007: 324).

1. Ki’nin Aitlik İşlevi.

Aitlik eki olan *ki* biçimbiriminin Oğuz/Batı grubu yazı dillerindeki genel görünümüne bakıldığında; Eski Anadolu Türkçesinde kalın-incelik uyumuna uygun olarak **-kı, -ğı, -ki** üç şekilde kullanıldığı görülür: *sabahkı, yarınkı, senünki, dünki, gövdesindeki, yırağdağı, arkamdağı, uçmağdağı, başumdağı* (Öztürk 2017: 63), *andağı, havadağı, yanındağı*, vb. (Timurtaş 1994: 27). Ünlü uyumuna giren örnekleri azdır, ötümlüleşmiş birkaç örnek gösterilebilir: *kankı, ilerüki, arkandağı* vb. (Gülsevin 2020: 126). Singarmonizm kuralına bağlı olarak benzer durum dar ünlülerde ikili biçimler (-ky, -ki) ile Türkmen Türkçesi için de geçerlidir: *baradaky* (hakkındaki), *çemedanymdaky* (bavulumdaki), *aşakdaky* (aşağıdaki), *geljekdäki, seniñki, biziñki*, vb. *Ki* biçimbirimi, aitlik anlamının yanı sıra alamet ve temsil işlevleriyle de etkin olarak

kullanılır. Eski Anadolu Türkçesindeki bazı biçimler (-kı, -ğı,) kullanımdan düştüğü için günümüz Türkiye Türkçesinde, -ki aitlik ekinin sadece -ki ve -kü biçimleri mevcuttur. Bu ekler bir varlığa ait olma anlamının yanında isim tabanlı sözcükleri bir yerde veya zamanda bulunma yönüyle niteler: “Evdeki hesap çarşıya uymaz” örneğinde olduğu gibi. Ekin yuvarlak şekli olan -kü biçimi ise büyük ünlü uyumu kuralına bağlı olarak ilk hecede yuvarlak ünlüden sonra gelir: *bugünkü, dünkü, çünkü*, vs. Azerbaycan Türkçesine gelince aitlik işleviyle kullanılan bu ekin dört varyantı vardır: -kı, -ki, -ku, -kü. Türkiye Türkçesinden farklı olarak -kı ve -ku biçimleri mevcuttur. Örneğin *axşamkı, onunku*, vb.

Ancak aitlik eki olan ki'nin fiilden isim veya sıfat yapan -ki, -qı, -kü, -qu ekleriyle karıştırılmaması gerekir: *bıçqı, seçki, sürtkü* gibi. Burada sıfat işlevinde olan -ki fiil tabanlı sözcüklerde daha açık kavranırken isim tabanlı sözcüklerde (dünənki günkü, gündüzkü, vb.) karışık bir görünüm sergileyebilmektedir. Öte yandan -qı, -qu, -ğı, -gi, -gü, -ğu, -ğü ekleriyle kurulan *asqı, pusqu, çalğı, silgi, üzgü, sorğu, bölgü* gibi daha çok araç gereç veya soyut isimlerindeki eklerden ayırt edilmelidir. Dolayısıyla sıfat işlevli -ki ve türevlerini; edat/bağlaç ve aitlik işleviyle kullanılan eklerden ayırmanın ve de bu ekleri ayrı/birleşik yazmanın belirleyici unsuru anlamda saklıdır.

“Hangi” sorusu sorulduğunda sıfat işlevinde kullanılan ki ayrı yazılırken aitlik işlevli ek birleşik yazılmaktadır. Örnek: “dünənki hadisə” cümlesinde birleşik yazılan -ki eki aitlik ilgisiyle olayın dün gerçekleştiğini belirtir ve sıfat işleviyle kullanılmışken “dünən ki, oyundan...” cümlesinde ki madem anlamıyla bağlaç fonksiyonunda kullanılmıştır.

Araştırmacılar genel olarak -ki aitlik ekinin -inki, -niki biçiminden geliştiklerini belirtmektedirler ki; bu ek bazı Türk lehçelerinde olduğu gibi modern Özbek Türkçesinde de varlığını korumaktadır: *Bizniki, meniki, seniki*, vb.

Azerbaycan Türkçesinde ki'nin aitlik işlevine birkaç örnek: “*İqbal zəbun oldu, mənimki belə düşdü*”, “*Buyuruq sizinkidir, adil hökmdar.*” (Hümmətova 2019: 150).

2. Ki'nin Bağlaç ve Edat İşlevi

Araştırmacılar; Türk dilinin etkileşim alanını dikkate alarak geçirdiği uzun tarihî gelişme seyri içerisinde muhtelif dillerden etkilendiğini ve duyduğu ihtiyaçlardan dolayı başka kelime gruplarından aldığı şekilleri zamanla birer bağlaç hâline getirdiğini (Korkmaz 1968: 390), Türkçenin temel yapısı itibarıyla bağlaçlara pek elverişli bir dil olmadığını, bağlaç gerektiren birçok kelime ve cümle parçalarının, o kelimelerin artarda sıralanması, kelimeler arasındaki duraklamalar yahut sıfat-fiil, zarf-fiil ve edat grupları gibi gramer şekillerinden (Özkan 2012: 243) yararlanılarak karşılanabildiğini belirtmektedir.

Dilbilim eserlerinde ki biçiminin adlandırılması da farklı bir görünüm arz etmektedir. Hamza Zülfikar muhtelif eserlerden hareketle bu adlandırmaları şöyle sıralar: *ki bağlacı, ki nispet zamiri, ki bağlama edatı, bağlama edatı, bağlama zamiri, bağlaç olan ki, ilgi adlı, bağlayan adil* (Zülfikar 2020: 33). Bununla beraber -ki eki, genel olarak sıfat yapan işleviyle öne çıkarılmaktadır. Muharrem Ergin ise bu ekin, isim yapan bir ek olduğu görüşündedir. Ona göre ekin temel fonksiyonu bağlantı, aitlik ve içinde olma durumudur: *şimdiki, deminki, önceki, sonraki*, vb. (Ergin 1967: 152).

-ki eki, diğer edebî dillerde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde fonetik varyantlara sahip değildir. Konuşma dilinde ve daha çok diyalektlerde damak-dudak ünlülerinin uyumuna dayalı aşağıdaki varyant biçimleri yaygındır. Mesela: *bu kün*'den *bu künkü* (edebî dilde *bu künki*), *ahşam*'dan *ahşamkı* (edebî dilde *ahşamki*), *çohdan* kelimesinden *çohdankı* (edebî dilde *çohdanki*) vb. (Sevortyan 1966: 153).

Dolayısıyla Azərbaycan Türkçesinde ki'nin anlam katmanları ve cümlede bağlaç veya edat görevinde kullanılması, ekin farklı kategorilerde sınıflandırılmasına olanak tanımaktadır. 1-Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere isim veya zarflardan *sıfat* yapmaktadır: *dünənki* seminar, *səhərki* xəbər, *əvvəlki* yemək, vs. 2-Bulunma hâli ekinden sonra getirilerek *sıfat* işlevinde kullanılmaktadır: *məktəpdəki*, *sınıfdəki*, *Bakıdakı*, *kosmosdakı*, vs. 3-İlgi hâli ekinden sonraki kullanımıyla aitlik işlevi üstlenir: *səninki*, *onlarınki*, vs. 4-Ayrılma hâli ekinin, bulunma hâli fonksiyonunda kullanılmasıyla oluşan ki'li biçimler: “Qurtlar Vadisi”ndənki”, “Qurdoğlu əfsanəsi”ndənki bir epizodu nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm”. Bu örnekte zamri n'sinden sonra gelen /-dən/ eki, bulunma hâli işlevinde kullanılmıştır.

5-Doğrudan ayrılma hâli ekinden sonra getirilerek zarf işlevinde kullanılan biçimler: *çohdankı*, *o gündən ki*, vb. Zarf işlevinde olmayıp ancak ayrılma durumu ekinden sonra ki'nin bağlaç olarak kullanıldığı örnekler de mevcut: *hərdən ki*, *heç kəsdən ki*.

Yönelme durum ekinden sonra bağlaç olarak kullanıldığında da zarf anlamı katmaktadır: “Xoşa o *günlərə ki*, körpə uşaqlarımız dərsə gedən günü sifətə quranı açdırdılar qabaqlarına...”, “müəllimin haqqı var *deyə ki*,” (Kazımov 2008: 310; 285). Ki bağlaç olarak, şu bağlaçlarla birlikte de kullanılabilir: *nə də ki*, *həm də ki*, *ya da ki*, *gah da ki*, *yəni ki*, *indi ki*, *bir halda ki*, *ona görə ki*, *buna görə ki*, *hərçənd ki*, *belə ki*, vb.

Örnek: “Bir xalq necə varissiz ola bilər *və həm də ki*, akkadlarla yaxşı münasibətdə yaşayışı davam etdirilərsə?” (Kazımov 2008: 96). Muhtemeldir ki; “ki” biçiminin bu iç içe geçmiş durumu, yani hem bağlaç hem edat görevini üstlenmesi araştırmacıları *bağlama edatı* terimini kullanmaya sevk etmiştir.

Bunun dışında ki'nin bağlaç fonksiyonu düşünüldüğünde; ki'li birleşik cümlelerdeki kullanımıyla da aşağıdaki konu başlıklarında ayrıntılı olarak örneklendirileceği üzere neden-sonuç ilişkisi temelinde açıklayıcı veya şarta bağlayıcı bir çok işlev üstlenmektedir. Bağlaç kullanımının açıklayıcı işlevine 2 örnek: “Mən düşünürəm *ki*, bu xəbəri ona demək lazımdır”, “*Sən deyirsən ki*, *Azərbaycanda Türk yaşamayıb*” (Kazımov 2008: 252).

3. Ki'nin Temsil İşlevi

Özellikle Türkiye Türkçesinde ki'nin temsil işlevine sanırım en güzel örnek Devlet-i Âli'nin en uzun süre görev yapan padişahı Kanunî Sultan Süleyman'ın 1532 yılında Fransa Kralı Fransuva'ya yazdığı o tarihî belgede geçen şu cümlesinde saklıdır: “**Ben ki** sultanü's-salâtin ve bürhânü'l-havâkin tâc-bahş-ı hüsvân-ı rû-yı zemîn zıllullahi fi'l-arazin Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un ve Vilâyet-i Zülkadriyye'nin ve Diyarbekir'in ve Kürdistan'ın ve Azərbaycan'ın ve Acem'in ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Mekke'nin ve Medine'nin ve Kudüs'ün ve külliyyen Diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ki, âbâ-yı kirâm ve ecrâd-ı izâmım enârallahu berâhinehüm kuvvet-i kahireleriyle feth ettikleri ve cenâb-ı celâdet-me'âbım dahi tîğ-ı ateş-bâr ve şimşîr-i zafer-nigârım ile feth eylediğim nice diyârın sultanı ve padişahı Sultan Bayezid Han oğlu Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ım. **Sen ki**, Françe vilayetinin Kralı Françesko'sun...”

(Ben ki, sultanlar sultanı, hakanlar hakanı, hükümdarlara taç giydiren, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve atalarımın fethettiği Akdeniz'in, Karadeniz'in, Rumeli'nin, Anadolu'nun, Karaman'ın, Rum'un, Dulkadiroğulları Vilayeti'nin, Diyarbakır'ın, Kürdistan'ın, Azərbaycan'ın, Acem'in, Şam'ın, Haleb'in, Mısır'ın, Mekke'nin, Medine'nin, Kudüs'ün, bütün Arap memleketlerinin, Yemen'in ve daha nice ülkelerin ki, büyük atalarımın Allah kabirlerini nurlu etsin karşı konulmaz kuvvetleriyle fethettikleri ve benim muhteşemliğimle de ateş saçan

mızrağımın ve zafer getiren kılıcımın gücüyle fethettiğim nice memleketlerin sultanı ve padişahı olan Sultan Bayezid Han oğlu Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ım. Sen ki, Françe vilayetinin Kralı Françesko'sun...)

Kanuni'nin dikkat çektiği bu mektupta *ki*'nin entonasyon niteliği de ön plana çıkarılarak kuşkusuz iki kültür, iki medeniyet, iki ülke üzerinden sentez yapıлып *temsil* temelinde bir karşılaştırmaya gidilmiştir. Benzer şekilde Mehmet Akif Ersoy'un Çanakkale Zaferi'nden dolayı Türk askerine hitaben kullandığı “*Ne büyüksün ki; kanın kurtarıyor tevhîdi... Bedir'in arslanları ancak bu kadar şanlı idi*” ifadelerden de anlaşılacağı gibi temsile dayalı olumlu bir mukayese yapılmıştır.

Temsil bağlamıyla kullanıma Azerbaycan Türkçesinden birkaç örnek:

“Qətl elədiz Ətabəki, mən **ki** bu əmri danmıram, var yenə min Ətabəkiz, yoxsa əməlli qanmıram?” (Kazımov 2004: 233).

Ki, iki eylemi, tümce veya bir ad ile bir eylemi, bir ad ile onun açıklaması olan tümceyi birbirine bağlar. Ki bağlacından önceki ögeye *temel tümce*; sonrakine ise *yan tümce* denir. Türkçenin söz dizimi kuralına aykırı olarak ana cümle başta, yardımcı cümle sonda yer alır. İki yargının ki bağlacıyla birbirine bağlanması *ki'li birleşik cümleyi* oluşturur. Ki'li birleşik cümleyi çözümlerken önce yardımcı ve ana cümleler tespit edilir, sonra her iki cümlenin ayrı ayrı cümle öğeleri bulunur. Yardımcı cümlenin ana cümleyi anlam bakımından hangi yönde tamamladığı ayrıca belirtilir (Özkan 2001: 591).

Azerbaycan Türkçesinde ise temel cümleye (*baş cümlä*); yan cümleciklere de (*budag cümlä*) denir. Azerbaycan Türkçesinde “ki” bağlacının gramer kategorisindeki konumuna kısaca bakmak yerinde olacaktır;

-Cümlä Növləri-

- 1) Cümlänin Mägsäd və İntonasiyaya Görä Növləri
-Nägli cümlä, -Sual cümləsi, -Ämr cümləsi, -Nida cümləsi
- 2) Mäntiki Səntəgtik Üzvlänmä İmkanına Görä
-Üzvlänen, -Üzvlänmäyän
- 3) Cümlänin Modallığına Görä
-Täsdik, -İnkarlıg
- 4) Cümlä Üzvlärinin İştirakına Görä
-Baş üzvlärin iştirakına görä (Cüt tärkibli - Täk tärkibli)
-İkinci dərəcəli üzvlärin iştirakına görä (Gəniş cümlä - Muhtasar cümlä)
-Baş ve ikinci dərəcəli üzvlärin iştirakına görä (Bütöv cümlä – Yarım cümlä)
- 5) Cümlänin Guruluşuna Görä
-Sadä cümlä
 - a) Cüt tärkibli
 - b) Täk tärkibli-Müräkkəb cümlä
 - a) Tabäysiz cümlä
 - b) Tabäyli cümlä

←
 (“**Ki**” Bağlayıcısı), Şekilçilər, İntonasiya.

- “Ki” bağlacı, bağlaç olmanın ötesinde, kullanıldığı cümleye *şart, amaç-sonuç, neden-sonuç, kaygı, yakınma, şaşırma, pekiştirme, ihtimal, açıklama, tahmin, beğenme, taktir etme, kınama, aşırılık, karşıtlık, vurgu* gibi anlamlar katmaktadır. Burada şunu da

belirtelim ki; bütün bu anlam katmanlarını oluşturmada “ki” bağlacının yanı sıra ki’nin kalıplaşmış şekliyle meydana gelmiş diğer bağlaçların kullanımı da etkindir.

4. Ki’nin Sebep-Sonuç İşlevi

Azerbaycan dilbilgisi kitaplarında ki, genel olarak dört kategoride ele alınmaktadır: 1-Sebep bağlacı, 2-Açıklama (Aydınlatdırma) bağlacı, 3-Şart bağlacı, 4-Güzeşt bağlacı (Hümmətova 2019: 266-302).

“*Madem ki o meclise katılmıştır, kesilen cezaya razı olacaktır*”. Burada “o meclise katıldığı için cezalandırılacaktır” basit yapılı cümleyi görebiliriz. O hâlde sebep (-dığı için) *meclise katılmak*, sonuç *ceza*.

“*Madam ki, dincälmäk üçün gäliräm, o zaman nä üçün dä yorulam.*” (Musayev 2011: 252). “*O səbəbdən ki, mənim ana tərəfım şuşalıdır.*” Anlaşılacağı üzere cümlede geçen “o səbəbdən ki” ifadesi çünkü ile aynı bağlamda kullanılmıştır. “Mäni saymayın, **çünkü** män belä işlərä garişmaram” (Abdullayev 1972: 407). Yukarıdaki ve sonraki cümleler, temel ve yan unsurları açısından şöyle analiz edilebilir:

Ana cümle/Baş cümlä:

Mäni saymayın
Tamamlıg hăbăr

Çünkü: bağlaç

Yan cümle/Budag cümlä:

män belä işlərä garişmaram
Mübtäda Tamamlıg hăbăr

Burada “ki” bağlacının kalıplaşmış şekli olan “çünkü” bağlacıyla iki yargı arasında sebep-sonuç ilişkisi kurulmuştur.

“*Əfuslar olsun ki, Cäbrayıl sonuncu varis olacagdı.*” (Musayev 2011: 186).

Ana cümle/Baş cümlä:

Əfuslar olsun
Mübtäda hăbăr

Ki: bağlaç

Yan cümle/Budag cümlä:

Cäbrayıl sonuncu varis olacagdı
Mübtäda hăbăr

Yine “ki” bağlacıyla iki yargı arasında sebep-sonuç ilişkisinin kurulmuş olduğunu görmekteyiz.

5. Ki’nin Şüphe/Kaygı İşlevi

“*Rüstäm indi evä varıb mı ki*” (Ercilasun 1991: 249). Burada şüpheyile birlikte derin yapıda “*kaygılanma*” anlamı söz konusudur.

Saadet Çağatay (Belleten 1963), Zeynep Korkmaz (Türk Dili Üzerine Araştırmalar, 1995), Mustafa Özkan (2004) gibi araştırmacıların muhtelif çalışmalarında dikkat çektiği üzere etimolojik olarak *erki*’den (erki > iki > ki) gelişen ki bağlacının/bağlayıcısının kullanımı söz konusudur.

Söz konusu ek, bir bağlaç olarak Azerbaycan Türkçesine göre Türkiye Türkçesinde daha geniş bir kullanım alanına sahiptir. Özellikle ana dilimizde şüphe anlamı katan olumsuz kullanımıyla bu durumu daha yakından görmek mümkündür. Olumsuz soru ekiyle (mı, mi, mu, mü) pekiştirilen şüphe anlamının, ki yapısı ile karşılanmasına Dede Korkut Destanı’nda geçen

“Ana babam sağ olsun, bir menüm gibi oğul bulunmaz mı olur?” cümlesi üzerinden bakıldığında “bulunmaz mı olur” ifadesi “bulunmaz mı ki” ile aynı bağlamdadır.

Dolayısıyla burada şüphe anlamı taşıyan olumsuz kullanımlar diğer alternatifleriyle şöyle sıralanabilir: *bulunmaz mı olur/bulunmaz mı ki/bulunmaz olur mu/bulunmaz mı acep/bulunmaz olmasın/bulunmaz mı ola/ bulunmaz m'ola.*

6. Ki'nin Açıklayıcı/Tanımlayıcı İşlevi

“Sizi narahat etdiyim üçün üzristəyirəm. **Eləbilməki**, mən ayrı planetə uçuram (İ. Əfəndiyev).” Rahatsızlık verdiğim için özür dilerim. “Anladığım kadarıyla/sanki” ben farklı bir gezegene uçuyorum. “**Unutmayın ki**, *manqamız Xanpəri Ağabəylinin manqası ilə yarışa girəcəkdir. Əgər qızlar vəd etdikləri məhsulu versələr, kolxozda daha böyük nüfuz qazanacaqlar* (Ə. Vəliyev).”

“**Sən deyirsən ki**, *Azərbaycanda türk yaşamayıb*” (Kazımov 2008: 252). Cümlenin ki ile olan bölüme kadarki kısmında *sonuç/çıkarım/gerekeçə/göre* sözcükleriyle anlam ilgisi kurulmuş, devamında ise açıklamaya yer verilmiştir.

“**Bərk tapşırtdı ki**, *sabah Bəhlulun toyudur, gələrsən. Qalxıb sənin barəndə bir tutarlı nitq deyərəm*” (Mir Cəlal). “**Usta belə qərara gəlmişdi ki**, *həmin sazı kim dindirə bilsə ona verəcək.*”

“**Abbas görürdü ki**, *onun yaşıdları çoxdan savadsızlığını ləğv etmiş, özlərinə bir peşə seçmişlər*” (Ə.Vəliyev).

“O **bilirdi ki**, *Əbu Səidlə döyüşsüz qurtara bilməyəcəklər*” (Kazımov, 2004: 235).

“**Biz ayrılan zaman demişdin ki sən: Bir də bu yerlərə gələcəkmisən?**” (Seyidov, Əsədova 2010: 50).

“**Verilənlərdən belə aydın olur ki**, *-çı şəkilçisi fəaliyyət göstərəninin adını əmələ gətirməklə, əsasən, iki istiqamətə ayrılır.*”

“**Şah öyrəndi ki**, *onları kim dəvət etməyib. “Dərviş odur ki, dünyanı tərək edə, fəqir odur ki, dünya onu tərək edə.*” Burada dərviş ve fakir karşılaştırmaları ki bağlayıcısı ile tanımlayıcı bir özellik kazanmıştır.

“Anlamışlar **ki**, bu aşığı başqa bir aşığıdır.” (Abdullayev 1972: 348).

Ana cümle/Baş cümlə:

Anlamışlar

Həbər **Ki:** bağlaç

Yan cümle/Budag cümlə:

bu aşığı başqa bir aşığıdır

Mübtəda

Bu cümlede “ki” bağlacının açıklayıcı fonksiyonu vardır. Neyi anlamışlar sorusu? Bize açıklama kısmını yani: “bu aşığın başka bir aşık olduğunu” verir.

“**Bu məsələ haqqında dedi ki ...**” (Aliyev 1991: 76).

Bu tür örneklerde yan cümlenin düştüğü tasavvur edilir ve “ki” bağlacı, sözü başkasına aktarmanın yanı sıra açıklama fonksiyonu görmüştür.

7. Ki'nin Koşul/Şart İşlevi

“**Atın ki ayağı sındı, qurtardı, o sağalmaz.**” (Kazımov 2004: 239). Bağlam gereği ki'nin cümleye kattığı anlam: *atın ayağı kırıldıysa/eğer kırılmış ise.*

“Okeanı çöl sanıb qırx yol gəçərəm, **əgər ki** mayıl etsə yar bizə sarı.” (Musayev 2011: 254).

Atatürk deyir ki; “Nä hoşbəht Türk’äm deyänä!”. Örnekten de anlaşıldığı gibi (ki), “açıklama” anlamının yanı sıra sözü bir başkasına bırakma, aktarma ve koşul işlevi kazanmıştır.

Ana cümle/Baş cümlä:

Atatürk deyir
Mübtäda hăbăr **Ki:** bağlaç

Yan cümle/Budag cümlä:

“Nä hoşbəht Türk’äm deyänä!”

Vasitäsiz Tamamlıg

Bu veciz ifadeleri Türkiye Türkçesinde düşünürsek; “*Ne mutlu Türk’üm Diyene*” cümlesi esasen kendi içinde şart-sonuç ilişkisini barındırır. Cümlelerin derin yapısı şöyle tasavvur edilebilir: “Türk’üm Diyebiliyorsam, Ne Mutlu (bana)”. Burada Koşul =>Türk’üm Diyebilmek, Sonuç =>Ne Mutlu.

Bunun dışında Türkiye Türkçesinde şart anlamı taşıyan diğer bazı ki’li yapılar şunlardır: *şart olsun ki, inan olsun ki, inan ki*, vb. Varsayım anlamı taşıyan bazı ki’li yapılar ise şöyle sıralanabilir: *ola ki, diyelim ki, tut ki*, vb.

8. Ki’nin Vurgu İşlevi

“*En adi eşyâni elä biçimä gätirirlär ki, cävâhir kimi gözüdür.*” (Aliyev 1991: 86).

Ana cümle/Baş cümlä:

En adi eşyâni elä biçimä gätirirlär
Tamamlıg târzi-hărâkät zârfliyi hăbăr
Ki: bağlaç

Yan cümle/Budag cümlä:

cävâhir kimi gözüdür
zârf hăbăr

Bu cümlede vurgu, temel cümlede. Ayrıca ana cümlede ki “elä biçim” kendi içinde bir sıfat tamlamasıdır.

Bir başka ifadeyle; Cävahir gibi görünen Elä biçim .
SIFAT İSİM

“*Aşığ elä gözäl çalır, elä mälähätli ohuyurdu ki, hamının ağzı açıla galmışdı.*” (Abdullayev 1972: 351). Bu cümlede vurgu, baş cümlede.

Ana cümle/Baş cümlä:

Aşığ elä gözäl çalır, elä mälähätli ohuyurdu
Mübtäda dărəcə zârfliyi hăbăr dărəcə zârfliyi hăbăr
Ki: bağlaç

Yan cümle/Budag cümlä:

hamının ağzı açıla galmışdı
Mübtäda hăbăr

Elä etmäliyk ki, grupumuzun 75 faizi e’laçı olsun, fakültädä birinçi yeri tutsun. (Abdullayev 1972: 350)

Elä etmäliyk ki, grupumuzun 75 faizi e’laçı olsun, fakültädä birinçi yeri tutsun.
Baş Cümle Budag Cümlesi

Bu cümlede ise vurgu veya anlam ağırlığı budag/yan cümlede.

9. Ki'nin Pekiştirme İşlevi

“O Allah *ki*, yeri, göyü, insanları xəlq eylär.” (Uygur 2004: 52).

Ana cümle/Baş cümlä:

O Allah

Mübtäda **Ki:** bağlaç

Yan cümle/Budag cümlä:

yeri, göyü, insanları xəlq eylär

Tamamlıg həbər

Anlam katmanından anlaşılacağı üzere bu örnekte temel cümledeki özne pekiştirilmiştir.

“Men *ki*, onun qäyyumu değıläm.” (Uygur 2004: 128).

Ana cümle/Baş cümlä:

Men

Mübtäda **Ki:** bağlaç

Yan cümle/Budag cümlä:

onun qäyyumu değıläm

Tamamlıg həbər

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi yine baş cümledeki öznenin “ki” bağlacıyla pekiştirildiği açıktır.

10. Ki'nin Tahmin İşlevi

“Mänä älä gälir *ki*, säni än çox istäyän Nazir müällimdir” (Musayev 2011: 132).

Ana cümle/Baş cümlä:

Mänä älä gälir

Həbər **Ki:** bağlaç

Yan cümle/Budag cümlä:

säni än çox istäyän Nazir müällimdir

Mübtäda

Tahlil ettiğimiz cümleyi şöyle de düşünebiliriz: “Seni en çok seven kişinin Nazir muallim olduğunu tahmin ediyorum.”

“Böylä görünür *ki*, aşinasän” (Musayev 2011: 132).

Ana cümle/Baş cümlä:

Böylä görünür

Həbər **Ki:** bağlaç

Yan cümle/Budag cümlä:

Aşinasän

Həbər

Bağlamdan anlaşılacağı gibi “böylä görünür ki” ifadesi bizi tahmin yapısına götürür.

11. Ki'nin Yakınma/Hayıflanma/Kınama/Şaşırma/Karşıtlık İşlevi

“Heç doğru oxumursan *ki*...” (Aliyev 1991: 86). Ki’li kullanımının etkisiyle cümlede sitem ve “yakınma” anlamı söz konusudur.

“Keşgü yatağına girib yatsaydı, xəstəliyi bu hala gəlməzdi” (Musayev 2011: 255). Etimolojik olarak keşki’den gelişen bir sözcük olarak keşke’nin kullanımı (keşki > keşgä) cümleyle hayıflanma anlamı katmaktadır.

“*Täässüf ki, bundan belä seni dinlämäyäm*” (Uygur 2004: 120). Türkiye Türkçesinde böyle bir duygunun ifade biçimi “esefle kınıyorum” dur. Dolayısıyla ki bağlayıcısı ile kurulan bu cümlede “*kınama*” anlamı mevcuttur.

“*Gapiya çıxdım ki; arabayı çalırlar*” (Ercilasun 1991: 255). Bağlamdan açıkça anlaşıldığı üzere ki bağlacıyla birlikte cümlede “*şaşırtma*” anlamı mevcuttur.

“*Halbuki, eşq vâ gözällik tarixi yazıb şairlär daha ucadır.*” (Uygur 2004: 86). Kendinden önceki cümleye referansla bir “*karşıtlık*” ilgisi kurulmuştur.

“*Necä ki, atasından bəraät kağızı gəlməmişdi, quzu kimi idi, indi az qalır göz çıxartsın.*” (Musayev 2011: 179). Cümlede geçen “*necä ki*” bağlacıyla geçmiş zamanda ve şimdiki zaman diliminde “*karşılaştırma*” yapılmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada Batı grubu Türk yazı dilleri hakkında genel bilgiler verilmiş, aitlik eki olan ki'nin fiilden isim veya sıfat yapan bir özelliğinin olduğu vurgulanmış, sıfat işlevinde kullanılan ki'nin ayrı yazıldığı belirtilmiştir. Bu kapsamda ki/-ki'nin *aitlik, bağlaç, edat, temsil, sebep-sonuç, şüphe, kaygı, açıklayıcı, tanımlayıcı, koşul, vurgu, pekiştirme, yakınma, hayıflanma, kınama, şaşırtma, karşıtlık* gibi anlama dayalı işlevleri örneklerle tanıklanmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde “ki” bağlaç/bağlayıcı, edat veya aitlik fonksiyonuyla dilin anlam ve vurgu zenginliğini artıran önemli bir unsurdur. Özellikle neden-sonuç ilişkisi kurma, açıklama yapma, tanımlama ve pekiştirme gibi işlevleriyle gerek günlük konuşmada gerek yazılı metinlerinde sıkça karşımıza çıkar. Modern Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldığında, bu bağlacın daha geniş bir kullanım alanına sahip olduğu görülmektedir. Azerbaycan Türkçesi'ndeki “ki” bağlacının bu işlevsel zenginliği, dili daha etkileyici ve akıcı hâle getirmektedir. Modern Türkiye Türkçesi'nde “ki” bağlacının kullanımı daha az yaygındır ve yerini genellikle farklı yapılar almıştır. Örneğin Türkiye Türkçesi: “*Biliyorum, geleceksin.*” Azerbaycan Türkçesi: “*Bilirəm ki, gələcəksən*”. Bu durum, Azerbaycan Türkçesinin hem günlük konuşmada hem de yazılı dilde daha çok eski Türkçe izlerini taşıdığını ve ki'li yapıları kullanma eğiliminde olduğunu gösterir. Ancak bununla beraber Türkiye Türkçesinde de ki'li yapılar oldukça fazladır: *ola ki, diyelim ki, tut ki, mademki, halbuki, neyse ki, iyi ki, yemin olsun ki, inan ki, inan olsun ki, şart olsun ki, bulunmaz mı ki, illa ki, vs.*

İqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Чочки:

1. Abdullayev Ə, Selinov J, Hesenov A. Müasir Azərbaycan Dili: Sintaksis. – Bakı: Maarif Neşriyyatı, 1972.
2. Aliyev Alaeddin Mehmedoğlu. “Azerbaycan Türkçesi”, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, (Editör: A. B. Ercilasun). – Ankara: KB Yay., 1992.
3. Aliyev Alaeddin. İslam Prensipleri. – İstanbul: TDAV, 1991.
4. Banguoğlu Tahsin. Türkçenin Grameri. – Ankara: TDK, 2007.
5. Buran Ahmet. Çağdaş Türk Lehçeleri. – Elazığ: TİSAV-Elazığ Şubesi, 1999.
6. Çağatay Saadet. “Türkçede ki < erki”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963, Ankara, 245-250, 1964.
7. Delice Halil İbrahim. Türkçe Sözdizimi. – İstanbul: Bayrak Matbaası, 2007.
8. Doğan Aksan. Her Yönüyle Dil. – Ankara: TDK, 2009.
9. Əhmədova Aysel. “Altay Dillərində -Ki Şəkilçisi”, Doğumunun 120. Yıldönümü anısına Bekir Çobanzadə və Türkolojinin Modern Sorunları Bildiri Kitabı, 2013.
10. Eker Süer. Çağdaş Türk Dili. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2006.
11. Ercilasun Ahmet Bican. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Cep Sözlüğü. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

12. Erdem Melek. Türkmen Türkçesinde İç Cümleciklerin Morfosentaktik Açından İncelenmesi, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 2007.
13. Ergin Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. – Sofya, 1967.
14. Ergin Muharrem. *Üniversiteler İçin Türk Dili*. – İstanbul: Bayrak Yayınları, 2002.
15. Gülsevin Gürer. “Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı Unsurları”, *Amanzholov Readings-The International Science-Paractical Conference*, 119-125, 2004.
16. Gülsevin Gürer. “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”, *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi) Sayı 7*, 12-18, 1998.
17. Gülsevin Gürer. “Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım”, *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, s. 75-92, 2006.
18. Gülsevin Gürer. *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.
19. Hatipoğlu A. Necip. *Üniversitede Türk Dili*. – Ankara: Barış Yayınevi, 2003.
20. Hümmətova Rəhilə. *Ana Dili II (Dərs Vəsaiti)*. – Bakı, 2019.
21. Karaörs Metin. *Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi*. – Ankara: Akçağ Yay., 134-139, 2005.
22. Kazımov Qəzənfər. *Müəssir Azərbaycan Dili. Sintaksis. İkinci Nəşri*. Bakı: “Aspoliqraf LTD” 2004.
23. Korkmaz Zeynep. “Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri”, *Turkish Studies, Volume 5/1*, s. 1-41, 2010.
24. Korkmaz Zeynep. *Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler*, *Türkoloji Dergisi*, 6(1), 15-30, 1974.
25. Korkmaz Zeynep. *Gramer Terimleri Sözlüğü*. – Ankara: TDK, 1992.
26. Korkmaz Zeynep. “Türkiye Türkçesinin ki Bağlacı ile ki Şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı”, *Necati Lugal Armağanı*. – Ankara: TTK, 389-395, 1968.
27. Korkmaz Zeynep. *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. – Ankara: TDK, 2013.
28. Musayev Mehman. *Türk Edebi Dillerinde Mürekkep Cümle Sintaksisi*. – Bakı, 2011.
29. Özkan Mustafa, Esin Osman, Tören Hatice. *Yüksek Öğretimde Türk Dili*. – İstanbul: Filiz Kitabevi, 2001.
30. Özkan, Mustafa. “Eski Türkiye Türkçesinde Ki/Kim Bağlaçlarının Kullanılışı Üzerine”. *Journal of Turkish Language and Literature*, c. 31, 243-55, 2012.
31. Sevortyan E.V. *Azerbaycan Türkçesinde İsim Yapım Ekleri (Türkçeye aktaranlar: Mehman Musayev, Cemile Kınacı, Dil Araştırmaları, Sayı 16, Bahar 2015, 287-295)*, 1966.
32. Timurtaş Faruk Kadri. *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl Gramer, Metin, Sözlük*. – İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994.
33. Toklu M. Osman. *Dilbilime Giriş*. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
34. Uygur Erdoğan. *Hüseyin Cavid Edebi Faaliyetleri ve Topal Teymur Piyesi*. – Ankara: Buluş Tasarım ve Matbacılık Hizmetleri, 2004.
35. Yüce Nuri. “Oğuzca”, *İslam Ansiklopedisi. Cilt 33*, 323-325, 1988.
36. Yüce Nuri. “Türkler (Türk Dili)”, *İA. XII/2*, 496-499, 1988.
37. Zülfikar Hamza. “Farsça Kökenli Ki Bağlacını Adlandırma”, *Türk Dili*, 2020.

O‘ZBEK TARIXIY LISONIY MANZARASIDA RANG VA SON ATAMALARI

BAYNAZAROV Zokir,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti, PhD (O‘zbekiston)

E-mail: zmbaynazarov81@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5874-4246

Annotatsiya: mazkur maqolada o‘zbek lingvomadaniyatida rang va son konseptlarining tarixiy, lingvistik, kognitiv hamda madaniy xususiyatlari har tomonlama tahlil qilingan. Rang va son atamalarining shakllanishi, ularning qadimiy turkiy yozuvlardan tortib, zamonaviy o‘zbek tilida qanday rivojlanib kelgani ilmiy asoslangan dalillar yordamida o‘rganildi. Tadqiqotning asosiy obyektlari sifatida qadimgi turkiy toshbitiglar tanlab olingan. Shuningdek, O‘rta asr yozma yodgorliklari va zamonaviy tilshunoslik manbalariga ham murojaat qilingan. Maqolada rang nomlarining semantik, etimologik va ramziy tahlillari keltirilib, milliy mentalitetdagi oq, qora, yashil, qizil, ko‘k kabi ranglarning o‘ziga xos ramziy ma‘nolari tahlil etildi. Masalan, oq rang – poklik va sof niyat, qora – buyuklik va salobat, yashil – yangilanish va tabiat, qizil esa jo‘shqinlik va qahramonlik belgisi sifatida talqin qilingan. Ranglar xalq og‘zaki ijodi va marosimlarda alohida o‘rin tutgan bo‘lib, bu xalq tafakkurining bir qismi ekanligi isbotlandi. Son konseptlari esa o‘zbek lingvomadaniyatida muqaddaslik va ramziy tushunchalar bilan chambarchas bog‘liq ekanligi yoritildi. Tadqiqotda bir, uch, yetti, qirq kabi sonlarning qadimgi yozuvlardagi va zamonaviy tilimizdagi qo‘llanilishi tahlil qilindi. Bir soni yagonalik va birlikni anglatgan bo‘lsa, uch soni – tugallik va muqaddaslik, yetti soni – mukammallik va ilohiylik, qirq soni esa o‘tish bosqichlari bilan bog‘liq ramziy ma‘noni bildirgan. Bu sonlar qadimiy turkiy tildan tortib, xalq og‘zaki ijodi (ertaklar, dostonlar, maqollar) va marosimlarida faol qo‘llanib kelmoqda.

Maqolada rang va son konseptlarining dunyodagi boshqa tillar va madaniyatlar bilan taqqoslanishi ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, Xitoy madaniyatida oq rang motam belgisi hisoblanadi, Yevropada esa qora motam ramzi sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, sonlar ham turli madaniyatlarda muqaddas va ramziy ahamiyat kasb etadi: Hind madaniyatida 108 soni muqaddas bo‘lsa, Xitoyda 8 omad ramzi sifatida e‘tirof etiladi. Bu esa o‘zbek tilidagi rang va son konseptlarining o‘ziga xos xususiyatlarini xalqaro lingvistik fon bilan solishtirish imkonini berdi. Tadqiqot natijasida rang va son atamalarining lingvomadaniy, semantik, va tarixiy ahamiyati aniqlanib, ularning uzluksiz rivojlanib kelayotganligi isbotlandi. Ushbu maqola o‘zbek tilining rang-barang leksik boyligi va xalq madaniyatining boy tarixini o‘rganishda muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *rang va son konseptlari, lingvomadaniyat, qadimiy turkiy til, toshbitiglar, oq rang, qora rang, bir soni, yetti soni, xalq og‘zaki ijodi, semantik va lingvomadaniy tahlil.*

ЦВЕТОВАЯ И ЧИСЛОВАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье проведен всесторонний анализ исторических, лингвистических, когнитивных и культурных особенностей концепций цвета и числа в узбекской лингвокультурологии. Формирование терминов *цвет* и *число*, как они развивались от древнетюркских надписей до современного узбекского языка, изучено с помощью научно обоснованных доказательств. В качестве основных объектов

исследования выбраны древнетюркские каменные надписи. Также упоминаются средневековые письменные памятники и источники современной лингвистики. В статье представлен семантический, этимологический и семиотический анализ названий цветов, а также анализ конкретных символических значений цветов в национальном менталитете, таких как белый, черный, зеленый, красный, синий. Например, белый цвет трактовался как символ чистоты и беспечности, черный – величия и здоровья, зеленый – обновления и природы, а красный – энтузиазма и героизма. Цвета занимали особое место в устном народном творчестве и ритуалах, и доказано, что они являются частью народного сознания. Выявлено, что понятия числа тесно связаны в узбекской лингвокультуре с понятиями сакральности и символизма. В исследовании проанализировано использование таких чисел, как *один*, *три*, *семь*, *сорок* в древних письменностях и в современном языке. Число *один* символизирует единство и единоклассность, число *три* – завершенность и сакральность, число *семь* – совершенство и божественность, а число *сорок* – связь с этапами перехода. Эти числа активно используются со времен древнетюркского языка, и по сей день в устном народном творчестве (сказках, былинах, пословицах) и обрядах.

Важное место в статье также занимает сравнение понятий цвета и числа с другими языками и культурами мира. Например, в китайской культуре символом траура считается белый цвет, а в Европе – чёрный. Однако числа также приобретают сакральное и символическое значение в разных культурах: в индийской культуре число 108 считается священным, а в Китае 8 – символом удачи. Это позволило сопоставить специфику цветовых и числовых понятий узбекского языка с международным лингвистическим фоном. Исследование выявило лингвокультурное, семантическое и историческое значение терминов “цвет” и “число” и доказало их непрерывное развитие. Статья служит важным научным ресурсом при изучении лексического богатства узбекского языка и богатой истории народной культуры.

Ключевые слова: *концепт цвета и числа, лингвокультурология, древнетюркский язык, наскальные надписи, белый цвет, черный цвет, число один, число семь, устное народное творчество, семантический и лингвокультурологический анализ.*

TERMS OF COLOR AND NUMBER IN UZBEK HISTORICAL AND LINGUISTIC LANDSCAPE

Abstract: This article comprehensively analyzes the historical, linguistic, cognitive, and cultural characteristics of color and number concepts in Uzbek linguoculturology. The formation of color and number terms and their development from ancient Turkic inscriptions to the modern Uzbek language have been studied using scientifically based evidence. Ancient Turkic stone inscriptions were selected as the primary objects of research. Additionally, medieval written monuments and modern linguistic sources were consulted. The article presents semantic, etymological, and symbolic analyses of color names, examining the unique symbolic meanings of colors such as white, black, green, red, and blue in the national mentality. For example, white was interpreted as a symbol of purity and pure intention, black as a symbol of greatness and solemnity, green as a symbol of renewal and nature, and red as a symbol of passion and heroism. Colors hold a special place in folklore and rituals, and it has been proven that they are an integral part of people's thinking. It has been highlighted that number concepts are closely related to sacred and symbolic concepts in Uzbek linguoculturology. The study analyzed numbers such as one, three, seven, and forty in ancient writings and our modern language. The number one signified

singularity and unity, the number three represented completeness and sacredness, the number seven symbolized perfection and divinity, and the number forty was associated with stages of transition. These numbers have been actively used in ancient Turkic languages for folklore (fairy tales, epics, proverbs) and rituals.

A comparison of the concepts of color and number with other languages and cultures of the world is also important in the article. For example, in Chinese culture, white is considered a symbol of mourning, while in Europe, black is interpreted as a symbol of mourning. At the same time, numbers also have sacred and symbolic significance in different cultures: in Indian culture, the number 108 is sacred, while in China, eight is recognized as a symbol of good luck. This made it possible to compare the peculiarities of color and number concepts in the Uzbek language with the international linguistic background. As a result of the research, the linguocultural, semantic, and historical significance of the terms color and number was determined, and their continuous development was proven. This article is an important scientific source in studying the diverse lexical wealth of the Uzbek language and the rich history of the people's culture.

Key words: *color and number concepts, linguoculturology, ancient Turkic language, stone inscriptions, white, black, number one, number seven, folklore, semantic and linguocultural analysis.*

KIRISH. Rang va son nomlari inson tafakkuri va tili o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ifodalaydi. Ular xalqning madaniy xotirasi, tarixiy tajribasi va kognitiv tafakkurining mahsulidir. O'zbek tilida rang va son atamaları qadimiy turkiy yozuvlar davridan boshlab milliy mentalitet va madaniyatning ajralmas qismiga aylangan.

Ranglar orqali tabiat hodisalari, ramziy tushunchalar va ijtimoiy hayot aks ettirilgan. Masalan, oq rang – poklik va sof niyatning ramzi, qora rang – salobat va buyuklik, yashil esa yangilanish va tabiatni anglatadi. Bu ranglar qadimiy toshbitiglar, o'rta asr yozma manbalari va xalq og'zaki ijodida muhim ramziy ma'nolar kasb etgan. Ranglar o'zbek xalqining kundalik hayoti, urf-odatları va san'atida uzluksiz qo'llanilib kelmoqda. Sonlar esa inson tafakkurining mantiqiy va ramziy asosini tashkil etadi. Bir, uch, yetti va qirq kabi sonlar xalqning diniy qarashları, marosimları va og'zaki ijodida alohida o'rin egallagan. Masalan, uch – tugallik va muqaddaslik, yetti – mukammallik va ilohiylik, qirq esa o'tish bosqichları va marosimiy jarayonları anglatgan. Bu sonlarning qo'llanilishi qadimgi turkiy madaniyatdan tortib, zamonaviy davrga qadar uzluksiz rivojlanib kelmoqda.

Tadqiqotning doirasi, asosan, Markaziy Osiyo hududlarini, xususan, qadimiy turkiy xalqlar yashagan geografik makonları o'z ichiga oladi. Tarixiy jihatdan VII-IX asrlardagi Ko'kturk va Uyg'ur yozuvları, O'rta asr yodgorlikları va zamonaviy o'zbek tili qamrab olinadi. Rang va son konseptlarının boshqa madaniyat va tillar bilan qiyosiy tahlili, jumladan rus, turk, hind va yevropa tillari bilan bog'liq farqlar va o'xshashlikları o'rganiladi. Mazkur tadqiqot rang va son nomlarının semantik, etimologik hamda madaniy jihatdan uzluksiz rivojlanishini yoritib berishga qaratilgan bo'lib, ularning o'zbek xalqining milliy tafakkuri va madaniyatidagi o'rni ilmiy asosda ochib berildi.

Tadqiqotda quyidagi manbalardan foydalanildi: Qadimiy turkiy toshbitiglar – VII-IX asrlarda yaratilgan Ko'kturk va Uyg'ur bitikları, xususan, Urxon-Yenisey yozuvları; O'rta asr yozma yodgorlikları – Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'oti-t-turk”, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar – E.Bacanli, M.Baştürk, A.B.Ercilasun, S.Shenaysoy, A.N.Samoylovich, S.E.Malov, I.V.Kormushin, Zeki Velidi To'gan, Q.Sodiqov, N. Rahmonov, Z.Toshqulova, R.

Xudayberganovlarning qadimiy turkiy til va rang, son nomlariga oid ishlari; o‘zbek tilining izohli va etimologik lug‘atlaridan; internet resurslari bo‘lgan academia.edu, google scholar, dergipark.org.tr, cyberleninka.ru va wikipedia kabi xalqaro ilmiy bazalardagi maqolalar, etimologik va lingvistik tadqiqotlar foydalandik.

Quyidagi tadqiqot usullaridan foydalanishga harakat qildik: *lingvostatistik tahlil*: qadimiy va zamonaviy o‘zbek tilida rang va son nomlarining qo‘llanilish chastotasi aniqlanib, statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilindi; *tarixiy-qiyosiy usul*: rang va son nomlarining qadimiy shakllari zamonaviy variantlari bilan solishtirilib, ularning semantik va etimologik o‘zgarishlari o‘rganildi; *etimologik tahlil*: rang va son atamalarining kelib chiqishi, lingvomadaniy asoslari aniqlanib, tarixiy jarayondagi o‘zgarishlari izohlandi; *etnolingvistik tahlil*: rang va son nomlarining milliy madaniyat, diniy qarashlar, va xalq urf-odatlaridagi o‘rni o‘rganildi; *qiyosiy tahlil*: o‘zbek tilidagi rang va son nomlari rus, turk, xitoy, hind va yevropa tillaridagi analoglari bilan qiyoslanib, universal va o‘ziga xos xususiyatlari aniqlab berildi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida qadimiy va zamonaviy matnlarda rang va son nomlarining chastotasi *korpus lingvistika usullari* bilan o‘rganildi. Lingvistik dasturlar orqali to‘plangan ma’lumotlar jadval va grafiklar yordamida tahlil qilindi.

Tadqiqot geografik jihatdan Markaziy Osiyo mintaqasiga, ayniqsa, qadimgi turkiy xalqlar yashagan hududlarga qaratilgan. Tarixiy jihatdan esa VII-IX asrlardagi Ko‘kturk va Uyg‘ur davrlari toshbitigllari, o‘rta asr yozma yodgorliklari hamda zamonaviy o‘zbek tilidagi rang va son nomlarining tahlili qamrab olindi. Tadqiqotning doirasi qadimiy turkiy tildan tortib, hozirgi o‘zbek tilining lingvomadaniy rivojlanish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, qiyosiy jihatdan rus, turk, hind va yevropa tillaridagi rang va son konseptlari bilan bog‘liq farqlar va o‘xshashliklar o‘rganildi. Tadqiqot uchun foydalanilgan manbalar va ilmiy usullar asosida o‘zbek tilidagi rang va son konseptlarining lingvomadaniy tahlili amalga oshirildi va ularning tarixiy taraqqiyoti ilmiy asosda yoritildi.

RANG NOMLARINING TARIXIY RIVOJI. Ranglar o‘zbek lingvomadaniyatida muhim semantik va madaniy yukni o‘zida mujassam etadi. Ular tarixiy jarayonda xalqning tabiatni idrok etish uslubi, ijtimoiy hayoti va madaniy qadriyatlari bilan uyg‘un holda rivojlangan. Qadimgi turkiy toshbitigllarda oq, qora, ko‘k va qizil kabi ranglar ilohiylik, salobat va jo‘shqinlik timsoli sifatida talqin qilingan bo‘lsa, zamonaviy o‘zbek madaniyatida bu ranglar yangicha kontekstda ramziy ma’no kasb etgan. Masalan, oq rang poklik va sof niyatni, qora rang buyuklik va sirni, yashil rang yangilanish va tabiatni anglatadi. Bu ranglarning o‘zbek xalq og‘zaki ijodi, marosimlari va badiiy adabiyotida tutgan o‘rni ulkan bo‘lib, milliy ong va madaniyatning uzluksiz rivojlanishini aks ettiradi. Qadimgi turkiy toshbitigllar va yozma manbalarda asosiy rang nomlari faol qo‘llanilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi asosiy ranglar tahlil qilindi:

Qadimiy shakl	Hozirgi shakl	Semantik ma’nosi	Qo‘llanish misoli
Ak	Oq	Yorug‘lik, poklik, sof tuyg‘u	<i>Oq yo‘l tilash, oq libos, oq ko‘ngil.</i>
Kara	Qora	Salobat, buyuklik, sir va motam	<i>Qora tog‘, qoraxoniylar, qora qalpoq.</i>
Kizil	Qizil	Jo‘shqinlik, qahramonlik	<i>Qizil bayroq, qizil til, qizil olov.</i>

Qadimiy shakl	Hozirgi shakl	Semantik ma’nosi	Qo‘llanish misoli
Kök	Ko‘k	Samoviy ilohiylik, osmon	<i>Ko ‘k osmon, ko ‘k daryo, ko ‘k ko ‘ylak.</i>
Sarig	Sariq	Hosildorlik, nur, boylik	<i>Sariq somon, sariq chaqmoq.</i>
Yaşil	Yashil	Yangilanish, tabiat, jannat ramzi	<i>Yashil tabiat, yashil maydon, yashil olma.</i>

Rang nomlari o‘zbek xalq tafakkurida tabiat hodisalari, ramziy ma’nolar va diniy e’tiqodlar bilan bog‘lanib, turli frazeologizmlar va madaniy kontekstlarda qo‘llangan.

Oq rang qadimiy turkiy davrlardan boshlab, yorug‘lik va poklikning ramzi sifatida talqin qilingan. Hozirgi kunda bu rang sof niyat va yaxshi tilaklar bilan bog‘lanadi.

Qora rang salobat, buyuklik va motam ramzi sifatida qo‘llanib, *qoraxon* kabi tushunchalarda ijtimoiy ustunlik belgisi hisoblangan. Qora xalq esa, aksincha, ijtimoiy mavqeyi eng quyi, kambag‘al, bo‘ysunuvchi, huquqsiz toifani anglatadi.

Yashil rang diniy ramz sifatida Islom dinida jannat bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalagan.

SON NOMLARINING TARIXIY VA RAMZIY TAHLILI. Qadimiy turkiy yodgorliklarda va zamonaviy o‘zbek tilida sanoq sonlari, tartib sonlari va jamlovchi sonlar keng qo‘llanilgan. Tadqiqotda tarixiy va madaniy kontekstda quyidagi asosiy sonlar tahlil qilindi:

Son	Qadimiy shakl	Ramziy ma’nosi	Misollar va tahlil
Bir	Bir	Yagonalik, birlik, boshlanish	<i>Bir yo ‘l, bir niyat, bir qalb.</i>
Uch	Üç	Tugallik, muqaddaslik	<i>Uch avlod, uch kunlik marosim, uch yigit.</i>
Yetti	Yeti/Yiti/Yedi	Mukammallik, ilohiylik	<i>Yetti qat osmon, yetti kun, yetti mo ‘jiza.</i>
Qirq	Qırq	O‘tish, yetilish, sinov bosqichi	<i>Qirq kunlik marosim, qirq yigit, qirq qiz.</i>

Sonlar xalq madaniyatida chuqur ramziy ma’noga ega bo‘lib, diniy va marosimiy kontekstlarda faol qo‘llanilgan. O‘zbek madaniyatida sonlar yagonalik, tugallik va mukammallik kabi tushunchalarni ifodalagan. Masalan, *bir* soni birlik va boshlanishni anglatgan bo‘lsa, *uch* va *yetti* sonlari muqaddaslik va to‘liq mukammallikni bildirgan. *Qirq* soni esa marosimiy va o‘tish bosqichlarida alohida o‘rin tutgan. Boshqa tillarda ham sonlar muhim ramziy ma’noga ega: xitoy tilida 8 soni omad ramzi sifatida talqin qilinsa, yevropa tillarida 13 soni baxtsizlik belgisi sifatida qaraladi. Hind madaniyatida esa 108 soni muqaddas hisoblanadi. O‘zbek madaniyatidagi sonlarning o‘ziga xosligi shu bilan ajralib turadiki, ular xalq tafakkuri, urf-odatlar va tarixiy tajribani aks ettiruvchi lingvomadaniy fenomen sifatida namoyon bo‘ladi.

Bir soni yagonalik va birlik ramzi sifatida talqin qilinib, inson tafakkurining boshlanishi bilan bog‘liq.

Uch soni tugallik va muqaddaslikni ifodalab, xalq og‘zaki ijodi (ertaklar va dostonlar)da muhim rol o‘ynaydi.

Yetti soni mukammallik ramzi sifatida milliy va diniy tushunchalarda uchraydi (*yetti qat osmon, yetti avlod*).

Qirq soni o‘tish va sinov davrining ramzi bo‘lib, xalq marosimlarida alohida o‘rin tutadi (*qirq kunlik matam*).

Kamalak ranglari va madaniy talqini. Kamalakning yetti rangi o‘zbek xalqining madaniy va diniy tafakkurida alohida ramziy ma’noga ega. Kamalak quyidagi yetti rangdan iborat:

Qizil – jo‘shqinlik va hayotiy energiya.

To‘q sariq – mehnatsevarlik va iliqlik.

Sariq – hosildorlik va nur.

Yashil – tabiat va yangilanish.

Moviy – tinchlik va osmon ramzi.

Ko‘k – samoviy ilohiylik.

Binafsha – sir va falsafiy mukammallik.

Kamalak ranglari o‘zbek madaniyatida kognitiv va ramziy asosda shakllangan bo‘lib, xalqning tabiatni idrok etishi va ramziy tushunchalarni tilda ifodalash jarayonini ko‘rsatadi. Oq, qora, qizil va yashil ranglar milliy ongda alohida o‘rin tutadi.

Rang va son konseptlari dunyo tillarida ham turli ramziy va madaniy ma’nolar bilan boyitilgan. Jumladan, Xitoy tilida *oq* rang motam belgisi, 8 soni omad ramzi sifatida talqin qilinadi. Yevropa tillarida *qora* rang motam, *oq* rang sof tuyg‘u belgisi sanalsa, Hind madaniyatida 108 soni muqaddas hisoblanadi, bu ilohiylik va poklikka ishoradir. Afrika xalqlarida *qora* rang unumdorlik va hayot bilan bog‘langan.

Rang va sonlar o‘zbek xalqining milliy mentaliteti va diniy qarashlarini aks ettiruvchi lingvomadaniy hodisalar sifatida o‘ziga xos ma’noga ega. Dunyo tillari bilan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek madaniyatida ranglar va sonlar an’anaviy, ramziy va kognitiv jihatdan chuqur ildiz otgan.

O‘ZBEK LINGVOMADANIYATIDA RANG VA SON KONSEPTLARI. Ranglar har bir xalq madaniyatida kognitiv, semantik, lingvomadaniy va etnolingvistik mazmun kasb etadi, jumladan, o‘zbek tilida ham. Tilimizdagi ranglar kasb etadigan ramziy ma’nosini quyidagicha ifodalash mumkin.

Oq rang:

Semantik ma’nosi: *poklik, sof niyat, beg‘uborlik.*

Lingvomadaniy ramzi: diniy marosimlarda *oq libos kiyish, oq yo‘l tilash*, insonlarga *oq niyat* bildirish.

Frazeologiyalar: *oq yo‘l, oq ko‘ngil.*

Tarixiy asos: “oq” rang qadimiy turkiy davrlarda quyosh va yorug‘likni anglatuvchi muqaddas rang bo‘lgan;

Qora rang:

Semantik ma’nosi: *buyuklik, salobat, ba‘zan, motam* ramzi.

Lingvomadaniy ramzi: qoratog‘, qoraqalpoq.

Frazeologiyalar: *qora kundan chiqmoq, qora ko‘ngil, qora kiyim.*

Tarixiy asos: turkiy xalqlarda qora rang ijtimoiy va siyosiy ustunlikni bildirgan. “*Qora xon*”, “*Qoraxitoy*” degan atamalar mavjud.

Yashil rang:

Semantik ma’nosi: *yangilanish, tabiat, hayot va yoshlik.*

Lingvomadaniy ramzi: bahorgi ekinlar, yashil maydonlar, Islom dinida yashil – *jannat* ramzi.

Frazeologiyalar: *yashil maydon, yashil olam.*

Qizil rang:

Semantik ma’nosi: *energiya, jo‘shqinlik, qahramonlik va sevgi.*

Lingvomadaniy ramzi: *qizil bayroq, qizil yo‘rg‘a, qizil qo‘shin* (qahramonlik va jasorat belgisi).

Frazeologiyalar: *qizil olov, qizil suv (Alsu), qizil qon.*

O‘zbek tilida yettti asosiy rang lingvomadaniy konsept sifatida kamalak ranglari orqali shakllangan. Har bir rang xalq ongi va madaniyatida muhim ramziy tushunchalarni ifodalaydi.

Son atamalarining konseptlashuvi: O‘zbek xalqining tarixiy va madaniy tafakkurida son nomlari alohida o‘rin tutadi. Ular ramziy, diniy va kognitiv ma‘nolarga ega bo‘lib, xalq og‘zaki ijodi va urf-odatlarida faol ishlatiladi.

Bir:

Ramziy ma‘nosi: *birlik, yagonalik va boshlanish.*

Diniy mazmun: Islomda yagona Allohni anglatadi.

Misollar: *bir daryo, bir yigitning o‘zi, bir tomchi suv.*

Tarixiy asos: toshbitiglarda bir so‘zi “bosh” va “men” “ben, bin” tushunchalari bilan bog‘langan.

Uch:

Ramziy ma‘nosi: *tugallik, mustahkamlik va muqaddaslik.* Bu o‘rinda mustahkamlik, tugallik mazmunida hudud yoki davlatning uchi, oxiri, chegara ma‘nosi ham mavjud. Ilmiy farazlarda son ma‘nosini anglatgan so‘z, chegara ma‘nosini tashigan leksik birlik bilan bir asosdan kelib chiqqani qayd etib o‘tiladi¹.

Madaniy asos: o‘zbek xalq og‘zaki ijodida “*Uch yigit*”, “*uch tog*”, “*uch kunlik marosim*” “*Uch og‘ayni botirlar*” kabi motivlar mavjud.

Diniy mazmun: *uch karra takrorlash – duolarda qudrat belgisi, janozaning “uch” kunligi.*

Yetti:

Ramziy ma‘nosi: *ilohiylik, to‘liq mukammallik.*

Madaniy asos: *haftaning yetti kuni, dunyoning yetti mo‘jizasi, yetti avlod tushunchasi, yetti kunlik, yetti qavat osmon.*

Frazeologiya: *yetti uxlab tush ko‘rmoq, yetti qat yer osti, yeti falak.*

Tabiiy bog‘lanish: *kamalakning yetti rangi, musiqaning notasi.*

Qirq:

Ramziy ma‘nosi: *muhim o‘tish bosqichi va taraqqiyot.*

Madaniy asos: “*qirq kunlik marosimlar*”, “*qirq qiz*”, folklordagi *qirq yigit* obrazlari.

Diniy mazmun: Qur‘onda qirq kun muhim sinov davri hisoblanadi.

Sonlar xalq og‘zaki ijodida va marosimlarda o‘z ifodasini topib, ramziy belgilar sifatida ham muhim rol o‘ynaydi.

Rang va son konseptlarining xalq og‘zaki ijodidagi o‘rni.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida rang va sonlar keng qo‘llanilgan:

Ertaklar: “*Qora botir*”, “*Yetti boshli ajdar*”, “*Uch o‘g‘il*” kabi.

Maqollar: “*Yetti o‘lchab, bir kes*”, “*Oq degani-olqish, Qora degani-qarg‘ish*”

Ranglar: *Oq ko‘ngil oq yuvadi, qora ko‘zli kelinchak.*

Sonlar: *Uch qo‘shningdan qirq uy yiroq, Yetti o‘lchab bir kes.*

¹ Baştürk, M. Parmaklari sayma biçimi ve kökenlerinden hareketle türkçede sira sayi sisteminin oluşumu. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.1995, 3-sayı. [Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi » Makale » parmaklari sayma biçimi ve kökenlerinden hareketle türkçede sira sayi sisteminin oluşumu \(dergipark.org.tr\).](http://dergipark.org.tr)

Dostonlar: Alpomish dostonida *oq, qora, qizil* ranglar va *uch, qirq* sonlari muhim ramziy belgi sifatida ishlatiladi.

Dunyo tillarida rang va son nomlari turlicha ramziy manmunlarni kasb etadi. Dunyoning boshqa tillari kabi o‘zbek tilida ham son va rang konseptlarini milliy madaniyat, tabiat va xalq tafakkuri orqali shakllantirib, o‘ziga xos va boy tizim yaratgan. Zamonaviy o‘zbek tilida rang reklama, san’at, moda va dizaynda faol qo‘llaniladi, masalan, yashil - ekologik toza kabi. Sonlar esa statistik va texnologik jihatdan muhim (masalan: bir – birlik, nol – kompyuter kodlari uchun).

XULOSA. Ushbu tadqiqot asosida o‘zbek lingvomadaniyatida rang va son konseptlarining tarixiy va madaniy taraqqiyoti, ularning xalq tafakkuri va madaniyatidagi o‘rni o‘rganildi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan tortib, zamonaviy o‘zbek tilidagi qo‘llanilishigacha bo‘lgan jarayonlar tahlil qilindi. Tadqiqotdan quyidagi ilmiy xulosalar chiqarildi:

Qadimiy turkiy toshbitiglarda 11 ta asosiy rang nomi aniqlangan: *oq, qora, qizil, ko‘k, yashil, sariq, boz (kulrang), torug (qirmizi), ürüng (kumush rang), yağiz (to‘q rang)*. Ushbu ranglar tarixiy davrlarda turli ramziy va semantik ma’ nolarga ega bo‘lgan. O‘zbek lingvomadaniyatida yetti asosiy rang (kamalak ranglari) milliy mentalitet bilan bog‘liq. Masalan: *oq* – poklik va sof niyat, *qora* – buyuklik va salobat, *yashil* – tabiat va yangilanish, *qizil* – jo‘shqinlik va jasorat ramzi. Ranglar xalq og‘zaki ijodida, marosimlarda va kundalik hayotda faol qo‘llanilgan: *oq yo‘l, qora kun, yashil tabiat*.

Qadimiy turkiy toshbitiglarda 97 marta son birliklari uchragan bo‘lib, ularning 73 tasi sanoq son, qolganlari tartib son va jamlovchi son ko‘rinishlarida ishlatilgan¹. O‘zbek madaniyatida sonlar ramziy va diniy ahamiyat kasb etgan. Masalan: *bir* – birlik va yagonalik, *uch* – tugallik va muqaddaslik, *yetti* – to‘liq mukammallik, *yetti avlod, yetti kun, qirq* – muhim o‘tish bosqichi: *qirq kunlik marosim, qirq yigit* va boshqalar. Sonlarning tahlili tarixiy davrlarda turli lingvomadaniy va semantik yuklamalarni aks ettiradi.

Rang va son nomlari o‘zbek lingvomadaniyatida insonning tabiatni idrok etishi va ramziy ma’no berish jarayonlarida muhim o‘rin tutadi. Ranglar va sonlar xalqning kognitiv tafakkuri, etnik identifikatsiyasi va milliy madaniyati bilan uzviy bog‘liq. Ranglar qadimiy turkiy tildan boshlab, o‘zbek tilida semantik jihatdan boyigan. Masalan: *oq* va *qora* ranglar qadimgi turkiy madaniyatda ilohiy va siyosiy ramz bo‘lgan.

Sonlar turkiy xalqlarda uzoq tarixga ega bo‘lib, ayniqsa, *bir, uch, yetti, qirq* kabi sonlar muqaddas va ramziy ma’ nolarni anglatgan. Xalq og‘zaki ijodi va yozma manbalarda sonlarning qo‘llanilishi milliy qadriyatlarni aks ettiradi.

Rang va son nomlarining tarixiy ildizlari, semantik tahlillari va etimologik o‘zgarishlari aniqlanib, lingvokognitiv va lingvomadaniy jihatlar yoritildi. Qadimiy toshbitiglar, yozma manbalar va zamonaviy o‘zbek tili orqali rang va sonlarning uzluksizligi isbotlandi. O‘zbek tili darsliklari, lingvomadaniy tadqiqotlar va milliy madaniy merosni o‘rganishda qo‘llash uchun tayanch ilmiy baza yaratildi. Rang va sonlarning semantik va ramziy tahlillari xalq og‘zaki ijodi, adabiyot, san’at va marketing sohalarida qo‘llanilishi mumkin. Keyingi tadqiqotlarda xalq shevalarida rang atamalarining o‘ziga xos xususiyatlarini, turkiy xalqlar tilida va barcha yozma manbalarida sonlarning tarqalishi va semantik o‘zgarishlarini mukammal tahlil qilish mumkin. Shuningdek, kognitiv tilshunoslik metodlarini qo‘llab rang va son nomlarini inson ongidagi mental xaritalar asosida o‘rganish, milliy madaniy kodlarini tadqiq qilish yetarlicha ilmiy samara beradi.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

¹ H.Şirin. Eski türk yazıtları söz varlığı incelemesiçTDK yayınları. Ankara. 2020, 494-497-betlar.

1. Апресян Ю. Лексическая семантика. -М.: Наука, 1995. -С.44.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: антология / под ред. проф. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997, -269 б.
3. Bacanlı E. Geçmişten Günümüze Türkçenin Sayıları ve Sayı Sistemi. (99+) "[Geçmişten Günümüze Türkçenin Sayıları ve Sayı Sistemleri](#)", *Bilim ve Teknik* (Kasım-2012), 56-58. | [Eyüp Bacanlı - Academia.edu](#)
4. Baştürk, M. Parmakları sayma biçimi ve kökenlerinden hareketle türkçede sıra sayı sisteminin oluşumu. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.1995, 3-sayı. [Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi » Makale » parmakları sayma biçimi ve kökenlerinden hareketle türkçede sıra sayı sisteminin oluşumu \(dergipark.org.tr\)](#).
5. Baynazarov Z. O‘zbek tilida sonlar va ularning tarixiy-tadrijiy tarqqiyoti. JUSR. Volume-2, Issue-6. -S.376-391.
6. Baynazarov Z. Toshbitiglarda ifodalangan ranglar, ularning tarixiy va lingvomadaniy xususiyatlari. SamDU ilmiy axborotnomasi. 2024/4(146/1)-soni. -B.28-36.
7. Ercilasun A.B.Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara.2009.
8. Eren H. Turk dilinin etimoloji sözlüğü. Ankara: 1999, -S.60.
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Georges_Ifrah
10. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Raqamlar> (sentabr 2022).
11. https://www.researchgate.net/publication/373165939_Til_Ta'lim_Tarjima_-_10-2022/stats
12. Mish, Frederic C., Editor in Chief Webster's Tenth New Collegiate Dictionary Springfield, Massachusetts, U.S.A.:1994--Merriam-Webster Page, 197.
13. Qayumova N.R. Sonlarning hayotda ahamiyati. <https://cyberleninka.ru/article/n/sonlarning-hayotda-ahamiyati> (2022, sentabr).
14. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tilli tarixi. -Toshkent: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti. 2009. -B.124-125
15. Şenaysoy S. Eski türkçede sayılar. Eskişehir, 2016.
16. Şirin H. Eski türk yazıtları söz varlığı incelemesi. TDK yayınları. Ankara. 2020. -S.677.
17. Sitwala, ImendaIs. There a Conceptual Difference between Theoretical and Conceptual Frameworks? //Journal of Social Sciences, 2014, 38 (2), -185-195 c.
18. Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. -Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti nashri, 2009 yil.
19. Toshqulova Z. Rang-tus sifatlarining lingvomadaniylarda tutgan o‘rni. Journal of Innovations in Scientific and Educational Research Volume-6, Issue-5. 2022. -B.185-189.
20. Turk dilinin etimologik sözlüğü. Ankara. 1999. -B.54.
21. Xudayberganov R. Rangshunoslik asoslari. -Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2006. -B.35-40.
22. А.Х.Мерзлякова. Семантическое поле «Вкус» (на материале английского, французского и русского языков)//Сопоставительные исследования 2005 -Воронеж: Истоки, 2005. – 220 с. -С.30-37.
23. Г.Д.Ибрагимов. Числительные и их передача в рунических и древнеуйгурских памятниках письменности. Вестник Башкирского университета. 2010. Т. 15. №3(I).
Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Тошкент: Университет, 2000, 600 б.

O‘ZBEK TILIDA MODAL SO‘ZLAR MASALASI VA ULARNING ETIMOLOGIYASI

HATAMOV Ziyodin Mamadullayevich,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat
universiteti 1-bosqich doktoranti (O‘zbekiston)

E-mail: xatamovziyodin@gmail.com

ORCID: 0009-0002-2815-1997

Annotatsiya: Ushbu maqola o‘zbek tilidagi modal so‘zlarning tasnifi, xususiyatlari va etimologiyasiga oid ilmiy qarashlarga bag‘ishlangan. Sobiq ittifoq davrida o‘zbek tiliga bag‘ishlangan bir nechta darslik-qo‘llanmalar va maqolalarda, alohida ilmiy tadqiqotda tilimizdagi modal so‘zlar o‘rganilgan, ta’rif va tasniflari amalga oshirilganiga qaramay, ularda nisbatan turlicha ilmiy qarashlar va tasniflar mustaqillik davrida ham kuzatiladi. Muallif o‘zbek tilidagi so‘z turkumlari bo‘yicha qilingan ilmiy qarashlar asosida modal so‘zlarni aniqlaydi va tasnifini amalga oshiradi. Ma’lumki, zamonaviy o‘zbek tilshunosligi kattagina davrni bosib o‘tdi. So‘z turkumlari tasnifiga oid yangicha mezonlar ishlab chiqildi. Umuman, so‘z tushunchasi haqidagi ilmiy qarashlar o‘zgardi. Tilshunoslik markazida turuvchi lingvistik paradigmalarda o‘zgarishi va modallik kategoriyasining yuqori mavqega ko‘tarilishi natijasida modal so‘zlarga bo‘lgan ilmiy qarashlar ham o‘zgardi. Maqolada xuddi shu jarayon ham qisqacha izohlanadi.

Kalit so‘zlar: *zamonaviy o‘zbek lingvistikasi, so‘z turkumlari, modallik kategoriyasi, modal so‘zlar mohiyati, kirish so‘zlar, subyektiv modallik, modal so‘zlar chegarasi va tasnifi, modal so‘zlar etimologiyasi.*

ПРОБЛЕМА МОДАЛЬНЫХ СЛОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЭТИМОЛОГИЯ

Аннотация: В данной статье рассмотрены научные взгляды о классификации, особенностях и этимологии модальных слов в узбекском языке. Несмотря на то, что в ряде учебников-пособий и статей, отдельных научных исследованиях, посвященных узбекскому языку в постсоветский период, модальные слова нашего языка были изучены, определены и классифицированы, в них прослеживаются относительно разные научные взгляды и классификации. Автор определяет и осуществляет классификацию модальных слов, опираясь на научные взгляды о частях речи в узбекском языке. Как известно, современная узбекская лингвистика пережила немалый период. Разработаны новые критерии классификации частей речи. В целом, изменились научные взгляды о частях речи. В статье также кратко объясняется этот процесс.

Ключевые слова: *современная узбекская лингвистика, части речи, категории модальности, суть модальных слов, вводные слова, субъективная модальность, границы и классификация модальных слов, этимология модальных слов.*

THE ISSUE OF MODAL WORDS IN THE UZBEK LANGUAGE AND THEIR ETYMOLOGY

Abstract: This article is devoted to scientific views on the classification, features, and etymology of modal words in the Uzbek language. Even though several textbooks and articles were devoted to the Uzbek language in the post-Soviet period, modal words in our language were researched, defined, and classified in separate scientific research. They show relatively different scientific views and classifications. The author defines and classifies modal words based on scientific views on the categories of words in the Uzbek language. As is known, modern Uzbek linguistics has gone through a considerable period. New criteria for classifying words have been

developed. In general, scientific views on the concept of the word have changed. The article also briefly explains this process.

Key words: *Modern uzbek linguistics, categories of words, categories of modality, boundaries and classification of modal words, etymology of modal words.*

Kirish. Ma'lumki, so'nggi davrlarda o'zbek tilshunosligi markazida turuvchi paradigma o'zgardi. Tilni undan bevosita foydalanuvchi – inson bilan bog'liq holda tadqiq e'tishga qaratilgan ilmiy qarashlar, g'oyalar paydo bo'ldi. Buning natijasida yangi tilshunoslik fanlari: sistem tilshunoslik, pragmatika, kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, psixolingvistika kabi yo'nalish va sohalar paydo bo'ldi. Ularning barchasi u yoki bu darajada modallik tushunchasi bilan bog'lanadi. Inson ifodalaydigan har qanday gapda, nutq parchasida (matnda) modallik mavjuddir [1, 44]. Shunday ekan, ularda modal so'zlar ham o'rganiladi. Kognitiv tilshunoslikni olaylik. Inson kognitiv faoliyatda turli voqea hodisalarga hissiy yoki mantiqiy baho beradi. Bunday baholar turli juda ko'plab til vositalari bilan ifodalanishi mumkin. Ularning kattagina qismi bizning ona tilimizda aynan modal so'zlar orqali anglatiladi. Ular nutq jarayonida fikrga tafakkuriy yoki hissiy baho berish vazifasini o'taydi. Modal so'zlar tilimizda subyektiv modallikni ifodalovchi eng asosiy vositadir. Fikrimizni so'nggi yillarda modallik haqidagi tadqiqot muallifining ushbu fikri ham tasdiqlaydi: “Ingliz va nemis tillari kabi Hind-Evropa tillarida sub'ektiv modal ma'nolar ifoda urg'usining modal fe'llarga tushishi orqali ifodalansa, o'zbek tilida bunday ma'nolar urg'uning modal so'zlar va modal so'z vazifasini bajaruvchi leksik birliklar qismiga to'g'ri kelishi orqali namoyon bo'ladi” [14, 62].

Shuningdek, mustaqillik davriga kelib tilni sistema sifatida talqin qilish kuchaydi. So'z turkumlari til sistemasi ichidagi sistemadir. Modallar ham shu tizim ichidagi boshqa so'z turkumlari kabi mikrosistema bo'lib, alohida tizimni – paradigmani tashkil etadi. Modallar paradigmasi o'z ichida boshqa kichik paradigmatic qatorlarga birlashadi. Ularning til sistemasidagi o'rnini, mavqeyini belgilash ham juda muhim ahamiyat kasb etdi. Tilni sistema sifatida talqin etgan olim Sh. Rahmatullayev modallarining leksik ma'no ifodalamasligi, umuman, o'ziga xos grammatik mazmun tomonini inobatga olib “so'z” deb ataladigan doiradagi birliklardan ajratib oladi. Ularni bog'lovchi, yuklama va undovlar bilan bir qatorda umumlashtirib “grammatik birliklar” deb nomlaydi [8, 129].

Shu o'rinda, o'z-o'zidan, tilshunoslikning yana bir jihati o'rtaga chiqadi. Mustaqillik davrigacha til va nutq hodisalari bir-biridan aniq ajratilmagan. Bu holat so'z turkumlari chegarasini aniqlashda qiyinchiliklarni, turli chalkashliklarni keltirib chiqargan. So'z juda ko'p funktsiya bajaradigan, ko'pqatlamli birlik sanaladi. Shubhasiz, ma'lum bir so'zni turkumga ajratishda, uning haqiqiy maqomini belgilashda kontekst juda muhim ro'l o'ynaydi. Tilshunos olim N. Turniyozov ta'kidlaganidek: “so'zning qaysi ma'noda, qanday funktsiyada ekanligini biz faqatgina nutq jarayonida u konkret qo'llanganda belgilay olamiz” [9, 10]. Lekin nutqda ma'lum bir funktsiya bajarayotgan so'z boshqa o'rinda boshqa vazifada ishlatilishi mumkin. Masalan, yaxshi so'zi ham aniqlovchi, ham modal ma'no bildirib modal so'zlar kabi kirish so'z vazifasida kela olishi singari. Ma'lumki, modal so'zlar xuddi yordamchi so'zlar kabi mustaqil so'z turkumlaridan ajralib chiqish natijasida vujudga kelgan. Ya'ni ular dastlab nutqiy jarayonda ishlatilib keyin til birligiga aylangan.

O'zbek tilshunosligida modal so'zlarga oid materiallarni o'rganish natijasida ma'lum bo'ldiki, ularning chegarasi hanzu aniq belgilanmagan. Shuningdek, ularning tasnifi borasidagi qarashlar ham turli xil ekanligining guvohi bo'ldik. Buning asosiy sababi sobiq ittifoq davrida

tabiiy ravishda modal soʻzlarga, umuman, boshqa soʻz turkumlari rus tilshunosligi ilmiy nazariyalari asosida talqin qilinganligida edi. Yangi davrga kelib esa oʻzbek tiliga mos va zamonaviy gʻoyalar oʻz aksini topgan mezonlar ilgari surilgan ilmiy tadqiqotlar paydo boʻldi [4, 3].

Shu bilan birga, soʻzni modal soʻz oʻlaroq belgilashda uning etimologiyasiga ham alohida eʼtibor berish zarur koʻrinadi. Binobarin, ular boshqa soʻz turkumlarining modallarga koʻchishi mahsulidir. Mashhur rus tilshunos olimi A.A. Vinogradov ham oʻz tadqiqotlarida aynan shu masalaga, yaʼni modallarning etimologiyasiga alohida eʼtibor qaratgan edi. U rus tilidagi modal soʻzlarni yoki boshqa soʻz turkumlaridan, yoki maʼlum soʻz birikmasi va gaplarning qisqaruvidan kelib chiqqanini alohida taʼkidlab, ularning kelib chiqishini oʻrganish muhim ahamiyatga ega ekanligini taʼkidlagan edi [10,606]. Gachi tilimiz rus tiliga umuman oʻxshamasa-da, oʻzbek tilidagi modallar ham rus tilidagilar bilan bir xil funktsiya bajaradi va xuddi shunday holatlar kuzatiladi.

Asosiy qism. Biz oʻrganayotgan modal soʻzlarni ham yuqorida aytganimizdek yangicha, ona tilimiz tabiatiga mos yondashuvlar asosida qayta koʻrib chiqish, ularning chegarasi aniq belgilanishi zarur. Biz ularni tekshirish va tasnif qilishda tilshunos olim J.Eltazarovning soʻz turkumlari haqida ilgari surgan funksional-semantik va funksional-sintaktik mezonlarga tayanish lozim deb hisoblaymiz [3,10]. Chunki modal soʻzlarning ikki muhim jihati mavjud. Biri ularning maʼnosi, ikkinchisi shu maʼnodan kelib chiqib bajaradigan sintaktik vazifasidir. Kirish soʻzning sintaktik vazifasi modal soʻzlarning umumiy grammatik maʼnosini belgilaydi: ular muallifning oʻz fikriga baho berish uchun ishlatiladi va aksincha, modal soʻzlarning funktsiyasi ularning oʻziga xos semantikasiga asoslanadi. Ishimizning birinchi faslida guvohi boʻldikki, modallar haqidagi eng yirik tadqiqot muallifi R. Kamiljanova ularga faqat funksional sintaktik tomondan yondashadi, natijada modal soʻz va kirish soʻz tushunchalari deyarli ayni bir xil tushunchaga aylangan deyish mumkin. Modal soʻzlar chegarasi esa haddan ortiq kengaytiriladi, natijada ularning chegarasi mavhumlashadi. Yaʼni modal soʻzlarga qaysi soʻzlar kirishi aniqlikdan koʻra mavhumlikka tomon siljigan. Tan olish lozimki, modal soʻzlar bevosita nutq jarayonida, yaʼni qurshovda aniqlanadi va taʼrif-tavsif qilinadi. Ammo jumla tarkibida modus vazifasida kelayotgan barcha soʻzlar modal soʻz turkumi paradigmasiga oid boʻlavermaydi.

Modal soʻzlarning oxirgi davrlarda alohida ahamiyatga ega til vositalari ekanligi rus tilshunosligida ham alohida eʼtrof etilgan. Xususan, rus tilidagi subyektiv modallikni maxsus oʻrgangan olim E. Orexova subyektiv modallikni tilda “eng muhim funksional-semantik kategoriya”, modal soʻzlar hamda modal iboralarni esa rus tilida bu kategoriyani ifodalovchi eng asosiy vositalar ekanligini alohida taʼkidlab oʻtadi [12, 17-19].

Demak, ona tilimizdagi modal soʻzlarning stilistik va pragmatik, lingvomadaniy va umuman boshqa turli xususiyatlarini aniqlash uchun, avvalo, ularga qaysi soʻzlar kiradi degan muammoni hal etish zarur. Biz yuqorida aytilgan faktorlarni inobatga olgan holda oʻzbek tilida uchraydigan barcha modal soʻzlarni umumlashtirishga hamda ularni quyidagi maʼno turlariga boʻlib tasniflashga harakat qildik.

1. Aytilayotgan fikrning aniqlik darajasini ifodalaydigan modal soʻzlar. Ular oʻz ichida quyidagi guruhlarga boʻlinadi:

1) fikrning realligini, qatʼiy ishonchliligini bildiruvchi modal soʻzlar: *albatta, shaksiz, shak-shubhasiz, shubhasiz, beshak, soʻzsiz* kabilar;

2) fikrning aniqligini, rostligini tasdiqlashni bildiruvchi modal soʻzlar: *darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda, filhaqiqat, darvoqe, rostdan, chindan;*

3) fikrning yuzaga chiqish tabiiyligini ifodalovchi modal soʻzlar: *tabiiy, tabiiyki, oʻz-oʻzidan* kabilar;

4) fikrning toʻgʻriligini taʼkidlovchi: *aslida*.

2. Aytilayotgan fikrning, voqelik faktining noaniqlik darajasini bildiruvchi modal soʻzlar. Modallarning ushbu ikkinchi katta guruhini oʻz ichida quyidagi semantik guruhlarga boʻlish mumkin:

1) fikrning noaniqligini, taxminiy ekanligini bildiruvchi modal soʻzlar *chamasi, aftidan, shekilli, taxminan, chamamda, nazarimda, hoynahoy, mazmuni, gʻolibo*;

2) fikrning gumonli, shubhali ekanligini, biroz kuchsizroq ekanligini bildiradigan modal soʻzlar: *ehtimol, balki, mabodo, ajabmas*;

3) fikrning aniqligiga gumon yoki ishonchni ifodalovchi modallar: *har qalay, har holda, har nechuk, haytovur, ishqilib*.

3. Soʻzlovchining oʻzi tomonidan aytilayotgan voqelik faktiga hissiy (emotsional) munosabat ifodalaydigan modal soʻzlar ikkinchi katta guruhni tashkil etadi. Ushbu modal soʻzlar gap tarkibida ishlatilganda soʻzlovchining oʻz fikridan koʻra jumla orqali ifodalanayotgan voqelik, fakti-hodisa muhim ahamiyat kasb etadi. Ularni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin.

1) subyektning oʻzi bildirilgan voqelik faktiga quvonch, mamnunlik kabi munosabatni bildiruvchi modal soʻzlar: *xayriyat, xayriyatki, hartugul, baxtinga, yaxshiki, yaxshiyamki, haytovur*;

2) jumla orqali berilgan voqelik faktiga afsuslanishni, achinishni ifodalovchi modal soʻzlar: *afsuski, attang, taassuf, taassufki, esiz, nachora, vodarigʻ*;

3) voqelik faktiga nisbatan hayratlanish, taajublanishni ifodalovchi modal soʻzlar: *ajabo, tavba*;

4) soʻzlovchining istak-xohishini ifodalaydigan modallar: *qani endi, qaniydi, koshki, koshkiydi, zora, goʻrga, shoyad, shoyadki, ishqilib, yaxshisi*.

4. Modallarning keyingi guruhida soʻzlovchining mantiqiy yoki hissiy munosabati aniq sezilib turmaydi, lekin soʻzlovchi subyektivlik nuqtayi nazaridan kelib chiqib, ayrim fikrlariga fikrning subyektiv manbayini ifodalash, fikrni umumlashtirish va xulosalash yoki yakunlash, soʻzlovchi tomonidan fikrning tartibini bildirish, fikrning subyektiv dalillanishi, qoʻshimcha fikrlarni eslash-eslatish yoki soʻzlovchining qoʻshimcha axborot berishi kabi vazifalarni bajaradi. Ularni quyidagicha umumlashtirish va tasniflash mumkin.

1) fikrning manbayini bildiruvchi modal soʻzlar: *menimcha, bilishimcha, uningcha, sizningcha, bizningcha, aytishlaricha*;

2) fikrni umumlashtirish, xulosalash, yakunlash uchun ishlatiladigan modal soʻzlar: *xullas, umuman, demak, xullas, shunday qilib, pirovardida, nihoyat, oxiri, koʻrinadiki*;

3) fikrning tartibini bildiruvchi modal soʻzlar: *avvalo, avvali, avvalambor, dastlab, dastavval, birinchidan, ikkinchidan, uchinchidan*;

4) fikrning dalillanishini, izohlanishini bildiruvchi modal soʻzlar: *jumladan, xususan, masalan, chunonchi, aytaylik, deylik, boringki*;

5) eslatish-eslatishni, qoʻshimcha maʼlumot berishni bildiruvchi modal soʻzlar: *aytganday, aytmogʻchi, darvoqe, aytganicha, shuningdek, qolaversa*.

5. Oxirgi guruhni semantik xususiyatiga koʻra modal maʼno anglatadigan, lekin yuqoridagilardan farqli gap tarkibida koʻpincha oʻzi mustaqil kesim yoki murakkab kesim tarkibida keladigan va zarurat, ehtimollik obyektiv modal maʼnolarini bildiruvchi *kerak, lozim, darkor, mumkin, majbur, shart* (funktional modal soʻz sifatida) shuningdek, *dargumon* kabi soʻzlar kiradi. Ushbu soʻzlarning ham tildagi asosiy funksional-semantik vazifasi gapning modus

qismini shakllantirishdir. Qolaversa, ularning ma’nosi butun gapga tegishli bo’ladi, yuklamalar kabi so’z yoki gapning bir qismiga emas. Shu sababli ularni modal so’zlar sifatida e’tirof etilishini tog’ri deb hisoblash lozim. Bulardan tashqari **baribir, hech bo’lmasa, aqalli, odatda** kabi so’zlar ham jumlar boshida kelib subyektiv modal ma’nolar ifodalaydi va gapda modal so’zlar kabi kirish so’z vazifasini o’taydi.

Umuman, modal so’zlar aytilayotgan fikrga yo mantiqiy yoki hissiy baho beradi. Boshqacha aytganda “modus ishning mental va psixik holatini o’z ichiga oladi” [15, 141]. Shu jihatdan ularni mantiqiy modallar va hissiy modal so’zlar kabi ikki turga umumlashtirish ham mumkin. Ammo tilshunoslik uchun inson ongida kechayotgan mantiqiy yoki hissiy tushunchalarning qaysi lisoniy birliklar bilan ifodalanishi, ularning semantik xususiyatlari, ma’no xilma-xilligi va tilda qo’llanishi muhimroqdir. Bu kabi tushunchalar tilda turli-tuman birliklar bilan ifodalanadi. Biz yuqoridagi tasnifimizni to’liq va yakuniy deb hisoblashdan yiroqmiz. Modal so’zlar mavjud turkumlarning so’z turkumi sifatida tan olingan oxirgi vakillaridan biridir. Ularning shakllanishi darrov sodir bo’lmaydi, ma’lum bir davrni o’z ichiga oladi va “lingvistik idrok etish jarayonidan o’tadi” [12,21]. Biz ularning chegarasi va tasnifi masalasiga to’liq va yakuniy yechim topamiz deb da’vo qilmaymiz, lekin modal so’zlarni bugungi kun nuqtayi nazaridan alohida so’z turkumi sifatida aniqlab, tasniflash va tushunishga oid bir qancha fikrlarni bildirishimiz maqsadga muvofiq deb hisobladik.

Ayrim modal so’zlar bir emas, ikki xil ma’no anglatishi mumkin. Umuman olganda, ma’lum bir modal so’zning ma’nosi nutqda qo’llanganda, nutq vaziyatida ma’lum aniq namoyon bo’ladi. Lekin ayrim modal so’zlar bir-biridan mutlaqo farqli ikki ma’noga egadir. Xususan, **darvoqe** modal so’zi tilimizda ikki ma’noli modal so’z hisoblanib bir o’rinda fikrning haqiqatligini, ishonchligini bildirib *haqiqatan, darhaqiqat* modal so’zlari bilan sinonim bo’ldi. *Darvoqe, qishloq hayotida katta o’zgarishlar qilishga payt kelmadimi?* (P. Tursun, O’qituvchi) Boshqa bir o’rinda eslash-eslatishni anglatib *aytganday, aytmoqchi* modallari bilan sinonim bo’ladi. *Darvoqe, G’ofir, kelinga ayt, xizmat-pizmat qilib tursin.* (Hamza, Boy ila xizmatchi). **Ishqilib, haytovur** kabi modal so’zlarda ham shunday holat kuzatiladi. Haytovur so’zi bir o’rinda **har qalay, har holda** modal so’zlariga sinonim bo’ladi: *Boboxo’ja domla hamma-vaqt bir xilda o’qitar, bir xilda yozdirar, ishqilib, bir amallab vaqtni o’tkazar edi.* (P.Tursun, O’qituvchi) *O’g’lim, hali sen eshitdingmi, yo’qmi, haytovur, biz sening ustingdan bir ish qilib qo’yidik.* (A. Qodiriy, O’tgan kunlar) Boshqa nutqiy vaziyatda **haytovur** so’zi so’zlovchining quvonchini ifodalab **hayriyatki, yaxshiyamki** modallariga sinonim bo’ladi: *Rahim Saidov shoshib telefon kitobini qo’liga oldi. Haytovur, telefoni bor ekan. Trubkani oldi.* (O’.Umarbekov, Yoz yomg’iri) **Ishqilib** so’zi esa muallif istagini ifodalaydi va **qaniydi, koshkiydi** so’zlariga yaqin ma’no bildiradi: *Ishqilib uyda bo’lmasin-da, - deydi umid bilan, so’ng o’zining soddaligidan ichida kuladi.* (S. Siyoyev, Yorug’lik) Aynan shu sababli ham yuqoridagi tasnifda ularni ikki o’rinda modal so’zlarning ikki xil ma’no guruhlariga qo’shishga qaror qildik.

Ma’lum bir so’z bekordan bekorga kirish so’z vazifasida qo’llanilmaydi. Bu modal so’zga o’tishning dastlabki bosqichi bo’lgan deyish mumkin. O’z vaqtida ta’kidlanganidek, “..so’z turkumlarining shakllanishi ularning gapdagi funksiyasiga kelib bog’lanadi” [3, 140]. Ular kirish so’z vazifasida qayta-qayta qo’llanilaverishi natijasida modal so’zlar paradigmatic qatoriga o’tadi. Modal so’zlarning ko’pchiligi nutqqa tegishli bo’lgan kirishlarning modalizatsiya (Modallashish yani modalizatsiya boshqa so’z turkumining modal so’zga o’tishidir) natijasidir. [3, 123]. Aynan shu hodisaga uchragan so’z shakllari bo’lganligi uchun ular o’zlarining tarkibidagi yasovchi hamda grammatik qo’shimchalar – egalik, kelishik, zamon-shaxs va boshqa ko’rsatkichlarini

saqlab qoladi. Modallashgan bunday soʻzlarning tarkibidagi morfemalar koʻchish natijasida oʻz asl vazifasidan uzoqlashib qotib qoladi va maʼnosi xiralashadi. Xususan, *shubhasiz, soʻzsiz, rostdan, chindan, oʻz-oʻzidan, aslida, chamasi, aftidan, shekilli, mazmuni, yaxshiki, goʻrga, yaxshisi, demak, jumladan, aytaylik, deylik, boringki, aytganday, aytmoqchi, shuningdek, koʻrinadiki...* kabi soʻzlarda xuddi shunday holatlar kuzatilgan. Modallar sifatida shakllangan ushbu soʻzlardagi morfemalarni ajratib boʻlmaydi. Ular tarkibidagi yasovchi yoki grammatik shakllar bilan birgalikda modal soʻzlardir. Shuningdek, ularning koʻpchiligining (*aftidan, tabiiy, oʻz-oʻzidan, shaksiz, shekilli, mazmuni, goʻrga, demak, jumladan, aytganday, aytmoqchi, shuningdek, baxtinga* mustaqil soʻz turkumi hisoblanadigan omonimlari mavjud. Ularning leksik maʼnosi ham xiralashgan va modallashish jarayoni nihoyasiga yetgan.

Shuningdek, modallarning bir qismi fors-tojik tilidan (*darkor, zarur, koshki, shoyad*) va arab tilidan (*albatta, haqiqatan, balki, taxminan, masalan, lozim, xususan, ehtimol*) oʻzbek tiliga kirib kelgan soʻzlar ekani takidlanadi [11, 102-119]. Bundan tashqari, ularning etimologiyasi boʻyicha muhim maʼlumotlar bergan Sh. Rahmatullayev *darhaqiqat, darvoqe, filhaqiqat, hoynahoy* kabilarning asli arab va fors tojik tillaridan oʻzlashib oʻzbek tili nuqtayi nazaridan tub deb qaralishini taʼkidlab oʻtadi [8, 128].

Ona tilimizda *shubhasiz, esiz, afsus, rostan, chindan, ehtimol, soʻzsiz, taassuf, ehtimol, chamasi, tabiiy, shart, odatda* kabilari oʻz asl leksik maʼnosini saqlagan holda modal soʻz sifatida qoʻllaniladi, yaʼni yuqoridagi soʻzlar kabi leksik maʼnosi oʻzgarmagan. Balki, shuning uchun ham baʼzi manbalarda shu va shu tipdagi soʻzlar modal soʻzlar emas, asli mustaqil soʻzlar ekani taʼkidlangan [13, 156]. Shuningdek, bu turdagi soʻzlarni ayrim olimlar mustaqil soʻzlardan oʻsib chiqqanini, yaʼni shakllanib boʻlganini eʼtirof etishsa, [8, 128], baʼzilari “modallik jilosiga ega soʻzlar” sifatida baholaydilar [3, 165]. Yana shuni ham aytib oʻtish lozimki, ushbu modal soʻzlar alohida yakka oʻzlari olinsa, mustaqil soʻz turkumlaridan toʻliq ajralmagani maʼlum boʻladi. Shuning uchun ham ushbu tipdagi modal soʻzlarni B. Mengliyev “modallashgan” soʻzlar deya baholagan edi [5, 71]. Qanday baholanishidan qatʼiy nazar tilda mavjud va modal soʻzlar oʻlaroq juda faol qoʻllaniladi, biroq ushbu soʻzlarda modal soʻzlarga koʻchish jarayoni toʻliq nihoyasiga yetmagan. Ulardagi mustaqil soʻzlardan ajralib, sinkretik koʻchish usuli asosida modallarga siljigan deyish mumkin. “Sinkretik koʻchishda mazmuniy va formal tomonlari aynan boʻlgan til birliklari ikki yoki undan ortiq maʼno va funksiyaga ega boʻlishi mumkin” [3, 87]. Lekin, aftidan, ularda koʻchish jarayoni toʻliq nihoyasiga yetmagani uchun ham tilimizda ikki funksiyada qoʻllanaveradi. Ushbu tipdagi modallar diaxron emas, sinxron (yani hozirgi davrda) koʻchishga misollar hisoblanadi.

Shuningdek, yaxshiki, boringki, koʻrinadiki singari modal soʻzlarda -ki qoʻshimcha-yuklamasini ham ajratib boʻlmaydi. Umuman, ushbu yuklama modal soʻzlar shakllanishida juda muhim roʻl oʻynaydi va bulardan tashqari koʻpgina modal soʻzlarga qoʻshilib keladi. Baʼzilarida modal soʻzdan ajratish ham mumkin, lekin har qanday holatda oʻzining kuchaytiruv - taʼkid maʼnosini saqlaydi. Buning asosiy sababi modal soʻzning jumlar tarkibida qoʻllanganda oldin ham aytib oʻtganimizdek mantiqiy yoki hissiy urgʻu olishidir. Oʻzbek tilida ifoda urgʻusining modal soʻzlar va modal soʻz vazifasini bajaruvchi leksik birliklar qismiga toʻgʻri kelishi va balandroq talaffuz qilinishi modallikka bagʻishlangan lingvistik tadqiqotda taʼkidlangan [14,62].

Maʼlumki, modal soʻzlarning asosiy semantik-funksional vazifasi jumlar tarkibidagi subyektiv modallikni ifodalash hisoblanadi. Ularning tilda qatʼiy belgilangan sintaktik vazifasi mavjud: kirish soʻz boʻlib kelish. Biroq *kerak, lozim* va shu kabilarning sintaktik pozitsiyasi boshqacha. Bularning boshqa modal soʻzlardan eng yorqin farqi ularning kirish soʻzlari sifatida ishlatilmasligidir. Buning natijasida qayd etilganidek, ushbu soʻzlar obyektiv modallik ifodalaydi

[6,112]. Aslida, obyektiv va subyektiv modallikni o‘zaro ajratish qiyin, ular aslida bir modallik atalmish konseptning ikki tomonidir. S. Boymirzayeva aytganidek, “obyektiv va subyektiv modallik yagona bir kategoriyaning ikki, bir-birini taqozo etuvchi ikki qirrasidir. Ular o‘zaro munosabatda bo‘ladi, lekin bir nuqtada kesishmaydi [2, 15]. Lekin biz nutqimizda ishlatadigan ba‘zi gaplarda ular o‘zaro juda yaqin keladi. Jumladan, *Bugun yomg‘ir yog‘maydi shekilli va Bugun yomg‘ir yog‘masa kerak* gaplari o‘zaro kichik ma‘no ottenkalari bilan farq qiladi. Ularning birinchisida subyektiv modallik ikkinchisida obyektiv modallik mavjud. Ularning o‘zaro sintaktik sinonimlarni hosil qilishi ham obyektiv va subyektiv modallikning bir-biriga juda yaqin tushunchalar ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ushbu gaplarda deyarli bir xil modal ma‘no ifodalanishi ikki so‘zning ham bir turkumdagi so‘z ekanligiga dalildir.

Xulosa. Biz ularning chegarasi va tasnifi masalasiga to‘liq va yakuniy yechim topamiz deb da‘vo qilmaymiz, lekin modal so‘zlarni bugungi kun nuqtayi nazaridan alohida so‘z turkumi sifatida aniqlab, tasniflashga oid bir qancha fikrlarni bildirishni maqsadga muvofiq deb hisobladik. O‘zbek tilshunosligida modal so‘zlarga oid materiallarni o‘rganish natijasida ma‘lum bo‘ldiki, ularning chegarasi hanuz aniq belgilanmagan. Ma‘lumki, modal so‘zlarning asosiy semantik-funksional vazifasi jumlar tarkibidagi subyektiv modallikni ifodalash – modusni shakllantirish hisoblanadi. Modal so‘zlar mustaqil so‘z turkumlaridan shakllangan. Lekin ularning etimologiyasi hali to‘liq o‘rganilmagan. Ma‘nosi tarkibida modal ma‘no ottenkalari mavjud yoki iste‘molchilar tomonidan shunday okkozional ma‘no yuklangan va bu boshqalar tomonidan qabul qilingan so‘zlardan modal so‘zlar shakllangan. Ayrim modal so‘zlar bir emas, ikki xil ma‘no anglatishi mumkin. Umuman olganda, ma‘lum bir modal so‘zning ma‘nosi nutqda qo‘llanganda, nutq vaziyatida ma‘lum aniq namoyon bo‘ladi. Lekin ayrim modal so‘zlar bir-biridan mutlaqo farqli ikki ma‘noga egadir.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Балли Шарль. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – Москва: 1955.
2. Боймирзаева С. Матн модаллиги. Монография. – Тошкент: Фан, 2010.
3. Елтазаров Ж. Д. Сўз туркумлари парадигмасидаги ўзаро алоқа ва кўчиш ҳоллари. Монография. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
4. Мадраҳимов И.С. Ўзбек тилида сўзнинг серкирралиги ва уни таснифлаш асослари. Фил. фан. ном. диссертацияси. - Тошкент: 1994.
5. Mengliyev V. Hozirgi o‘zbek tili fanidan ma‘ruza matnlari. – Toshkent: 2012.
6. Нурмонов А., Махмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжайева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент: Фан, 1992.
7. Кўнғуров Р. Ҳозирги ўзбек тилида ўзгармайдиган сўзлар . (Марузлалар матни). II қисм.
8. Rahmatullayev Sh. Hozigi adabiy o‘zbek tili. Darslik – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2006.
9. Турниёзов Н., Турниёзова К., Функционал синтаксисга кириш. Монография.-Тошкент: Фан, 2003.
10. Виноградов В.В. Русский язык. – Москва: Висшая школа, 1972 г.
11. Ўзбек тили лексикологияси . Тошкент, ЎзФА Фан, 1981.
12. Орехова Е.Н., Субъективная модальность высказывания: форма, семантика, функции. Автореферат докторской диссертации. Москва, 2011.
13. Ғуломов А., Аскарлова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. 3-нашри. –Тошкент: Ўқитувчи, 1987.
14. Йигиталиева З. М. Тилнинг модал структураси ва модуснинг ифодаланиши, Фил. фан. фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Фарғона. 2020.
15. Зеленщиков, А.В. Пропозиция и модальность [Текст] / А.В. Зеленщиков. – СПб.: Изд-во С.-Петербур, 1997.

TURK DUNYOSI TADQIQOTLARI

“XAZOYIN UL-MAONIY” TEKSTLARINI O‘RGANISH VA NASHRGA TAYYORLASHNING ASOSIY MASALALARI¹

Hamid SULAYMON

Maqolani nashrga tayyorlovchi:

Oysara MADALIYEVA,

O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi, PhD (O‘zbekiston).

E-mail: oysara19@gmail.com

ORCID: [0009-0008-0932-9570](https://orcid.org/0009-0008-0932-9570)

Hamid Sulaymonning (1910–1979) «Alisher Navoiy (1441–1501) lirikasi matnshunoslik tadqiqi» («Tekstologicheskoye issledovaniye liriki Alishera Navoi») nomli doktorlik dissertatsiyasini yozish asnosida bir qancha yirik amaliy ishlarni ham bajarganiga yaqin tariximiz guvohdir. Olimning xorij fondlarida saqlanayotgan nodir qo‘lyozmalarning mikrofilmlarini yurtimizga olib kelishi, ushbu nusxalar asosida «Xazoyin ul-maoniy»ning dastlabki mukammal nashrini amalga oshirishi shular jumlasidandir. E’tiboringizga havola etilayotgan ushbu maqola ana shu ulkan xizmatlarning ma’lum qismi haqida ma’lumot bera oladi.

Mazkur maqola «Xazoyin ul-maoniy»ning H.Sulaymon tomonidan tayyorlangan to‘rt tomdan iborat akademik nashriga kirish tadqiqoti sifatida yozilgan. 1959–60- yillarda dunyo yuzini ko‘rgan ushbu nashrning adadi o‘n ming nusxani tashkil etib, ayni paytda noyob kitoblar sirasiga kiradi. Shu ma’noda, nashrning birinchi tomi – «G‘aroyib us-sig‘ar»da 1959-yil H.Sulaymon tomonidan yozilgan «Xazoyin ul-maoniy» tekstlarini o‘rganish va nashrga tayyorlashning asosiy masalalari» nomli kirish tadqiqoti hozirda sohaning yosh mutaxassislariga ham yetib borishi ko‘zda tutilib, qayta chop etilishi maqsadga muvofiq ko‘rildi.

Ushbu tadqiqot H.Sulaymonning rus tilida yozilgan doktorlik dissertatsiyasining o‘zbek tilidagi qisqartirilgan shakli sifatida ham qabul qilinishi mumkin. Ammo eslatib o‘tish joiz, mazkur maqolada ochiq qolgan ba’zi masalalar mavjud bo‘lib, ular olimning dissertatsiyasida o‘z yechimini topgan. Shuningdek, maqoladan 1959-yildayoq “G‘aroyib us-sig‘ar”dan to “Favoyid ul-kibar”gacha barcha tomlarning tayyor bo‘lgani, ularning nashriyotdagi tashkiliy ishlari sababgina so‘nggi jild 1960-yilda chop qilingani ayon bo‘ladi. Umuman olganda, mazkur tadqiqot Alisher Navoiy lirikasi tarixi, ushbu she’riyat matnining qo‘lyozma manbalari, ularning qiyosiy tahlili, tilshunoslik va adabiyotshunoslik masalalari bilan bog‘liq ko‘pgina muammolarga o‘z davriga ko‘ra dastlabki va to‘g‘ri yechim ko‘rsatgan mukammal ilmiy ish sifatida baholanishga loyiq.

Maqola sobiq Ittifoq davrida yozilgani bois unda o‘sha davr talabi va ruhiyatini aks ettiruvchi so‘z yoki jumlarlar uchrashi tabiiydir. Biz nashrga tayyorlovchi sifatida muallifning uslubini asliyatdagidek saqlashni, unga dahl qilmaslikni afzal bildik.

Annotatsiya: “Xazoyin ul-maoniy”ning 1959–60- yillarda amalga oshirilgan nashriga kirish tadqiqoti sifatida yozilgan ushbu maqola muallif tomonidan besh qismga ajratilgan. Har bir

¹ Maqola dastlab nashr etilgan manba: Сулаймонов Х, «Хазойинул-маоний» текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари // Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. II том: Фаройибус-сиғар. Тошкент: «Ўз ССР ФА нашриёти», 1959. – Б. V-XXVII.

qismda Alisher Navoiy lirikasi tarixi bilan bog‘liq kamida bir yoki bir necha masalaga oydinlik kiritiladi. Maqolada o‘z yechimini topgan muammolar faqat manbashunoslik va matn tarixi bilan bog‘liq bo‘lmay, tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid ayrim muhim masalalarni ham qamrab olgan. Xususan, unda Navoiy lirikasini o‘zida saqlab kelayotgan nodir qo‘lyozmalar haqidagi muhim bahslar, ularga ko‘ra shoir lirikasini davrlashtirish masalalaridan tortib, ushbu lirikaning til xususiyatlari – lug‘at tarkibi, matnning transkripsion va transliteratsion jihatlari, shuningdek, she‘rlarning vazniga tegishli dastlabki ilmiy farazlar va xulosalar bilan tanishish mumkin.

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, Navoiy lirikasi matnshunosligi, “Xazoyin ul-maoniy”, Navoiy lirikasi tarixini davrlashtirish, Navoiy lirikasi matnini nashrga tayyorlash.*

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ И ПОДГОТОВКИ К ИЗДАНИЮ ТЕКСТОВ «ХАЗА’ИН АЛ-МА’АНИ»

Аннотация. Данная статья, являющаяся вступлением к четырёхтомному «Хазз’ин ал-ма’ани», изданному в 1959–60-х годах, разделена автором статьи на пять частей. Каждая часть освещает одну или несколько аспектов из истории лирики Алишера Навои. Рассматриваемые в статье проблемы не ограничивались исключительно сферой источниковедения и историей текста, но также охватывали важные вопросы языкознания и литературоведения. В частности, в ней содержатся важные рассуждения о редких рукописных списках поэзии Навои, выводы о периодизации лирики поэта и её языковых особенностях – лексике, транскрипции и transliterации текста, представлены предварительные научные гипотезы и заключения о стихотворных размерах стихов.

Ключевые слова: *Алишер Навои, текстология лирики Навои, «Хазз’ин ал-ма’ани», периодизация истории лирики Навои, подготовка текста лирики Навои к изданию.*

THE MAIN ISSUES OF STUDYING AND PREPARING FOR PUBLICATION THE TEXTS OF “KHAZA’IN AL-MA’ANI”

Abstract: The present article is a reprint of the research introduction by the prominent scholar-textologist Hamid Suleymanov (1910–1979) to the four-volume work *Khaza'in al-ma'ani*, which was published in 1959–the 60s. The author divided this introduction into five parts, each covering one or more aspects of the history of the lyrics of Alisher Navoi (1441–1501). The problems raised in the article were not limited exclusively to the sphere of source studies and the history of the text but also covered important issues of linguistics and literary studies of the Navoi texts under consideration. In particular, it contained important discussions of rare manuscript folios of Navoi's poetry, based on which H. Suleymanov concluded the periodization of the poet's lyrics and its linguistic peculiarities (lexicon, transcription, and transliteration of the text), as well as proposed preliminary scientific hypotheses and conclusions about the verse sizes of the presented poetic samples.

Key words: *Alisher Navoi, textology of Navoi lyrics, ‘Khaza'in al-Ma'ani’, periodisation of the history of Navoi lyrics, preparation of Navoi lyrics for publication.*

I

Alisher Navoiy (1441–1501) jahon adabiyotining eng yirik namoyondalaridan biridir. U yuqori kamolot bosqichidagi buyuk aql egasi – chin ma’nosi bilan genial shoir, mutafakkir va ulug‘ gumanist edi. Navoiydan qolgan buyuk adabiy meros bir necha asrlar davomida O‘rta va Yaqin Sharq xalqlarining progressiv adabiyoti va fikriy taraqqiyotiga zo‘r ta’sir ko‘rsatib keldi.

O‘zbek adabiyoti va adabiy tili so‘nggi besh asr ichida Navoiy merosi asosida taraqqiy etdi, uning ilg‘or traditsiyalarini davom ettirdi; o‘zbek adabiyotining deyarli barcha vakillari Navoiy asarlarida tarbiya topgan va ulg‘aygan. Shuning uchun ham adabiyotimiz tarixini yaratmoqchi bo‘lar ekanmiz, birinchi navbatda, Navoiy merosini chuqur o‘rganishimiz, shoir ijodining nazariy masalalarini hal qilish uchun hammadan avval uning asarlarining eng to‘liq va eng ishonchli tekstiga ega bo‘lishimiz kerak.

Mamlakatimizda Ulug‘ Oktabr sotsialistik revolyutsiyasi g‘alaba qozongandan keyingina shoirning hayoti va ijodi chinakam ilmiy asosda o‘rganila boshlandi. Uning asarlarini xalq o‘rtasida keng propaganda qilishga kirishildi. So‘nggi yigirma yil ichida shoirning hayoti va adabiy faoliyati haqida qator ilmiy-tekshirish ishlari va maqolalar e‘lon qilindi¹. Shu jumladan Navoiy haqida o‘n yetti kandidatlik va ikkita doktorlik dissertatsiyasi yozilib yoqlandi². Oqibatda, sovet olimlarining olib borgan samarali ishlari natijasida, oz muddat ichida, Alisher Navoiy haqida yangi yosh fan – navoiyshunoslik yaratildi.

Bugun navoiyshunoslik oldida turgan va, birinchi navbatda, hal qilinishi lozim bo‘lgan masalalardan biri shoir asarlarining ishonchli va mukammal (akademik) tekstini tuzib, xalqqa va fanga tezroq taqdim etishdir. Chunki shoir asarlarining xatolardan soqit qilingan ishonchli va mukammal nusxasiga ega bo‘lmay turib, uning ijodi ustida jiddiy muhokama yuritish yoki nazariy xulosalar chiqarish qiyindir.

Ma‘lumki, Alisher Navoiyning o‘z qo‘li bilan yozilgan birorta asari (avtografi) hozirgacha topilmagan. Shoir asarlari besh asr davomida turli saviyada bo‘lgan har xil sotsial tabaqa vakillari tarafidan qo‘lda ko‘chirilib, xalq o‘rtasida qo‘lyozma shaklida tarqalgan³. Tabiiy, bu qo‘lyozmalar biridan biri ko‘chirila borgan sari xatolari ham ko‘paya borgan. Ammo bizgacha yetib kelgan Navoiy qo‘lyozma asarlarining eng ko‘pi XIX asrda ko‘chirilgan bo‘lib, son-sanoqsiz xatolarga ega bo‘lsa, qolganlari qadimiy asr yodgorliklari bo‘lib, ularda xatolar kamroq uchraydi.

Oktabrgacha Alisher Navoiy asarlari teksti tanqidiy o‘rganilmagan. Shoir asarlari ustidagi tekstologik tadqiqotlar faqat sovet davrida – qirqinchi yillar o‘rtasida boshlandi. 1944–1953-yillarda Navoiy poetik asarlaridan “Xamsa”ga kirgan uch dostonning ilmiy-tanqidiy teksti tuzilib bitdi⁴. 1948–1958-yillar orasida esa shoirning prozaik asarlaridan “Mezon ul-avzon”, “Mahbub ul-qulub”, «Holoti pahlavon Muhammad», «Holoti Sayid Hasan Ardasher» va “Majolis un-nafois”ning ilmiy-tanqidiy tekstlari tuzildi⁵. Shu tanqidiy tekstlar va qator qadimiy mu‘tabar

¹ Сборник, «Мир-Али-Шир», редактор издания академик В. В. Бартольд, Ленинград, 1928 г.; А. Шарафутдинов, «Алишер Навоий» (биографик очерк), Тошкент, 1939 й.; Сборник, «Родоначальник узбекской литературы», Ташкент, 1940г.; Сборник, «Алишер Навоий», под редакцией члена корреспондента Академии Наук СССР проф. А. К. Боровкова, М-Л, 1946 г.; Сборник, «Великий узбекский поэт», под редакцией действительного члена АН узССР АЙБЕКА, Ташкент, 1948 г.; Проф. Е. Э. Бертельс, «Навои», М-Л, 1948 г. va boshqalar.

² Проф. В. Й. Зоҳидов, «Алишер Навоийнинг фалсафий қарашлари», 1946 й. (док. диссертация); проф. А. Г. Саади, «Алишер Навоий ўзбек классик адабиёти тараққиётининг олий чўққиси сифатида» (док. диссертация), Тошкент, 1950 й.; М. Шайхзода, «Навоийда лирик қаҳрамон характеристикаси ва уни очиб бериш прёмлари («Ғаройиб ус-сигар» девони асосида)», Тошкент, 1948 й.; Содиқ Мирзаев, «Навоий арузи», Тошкент, 1948 й. va boshqalar.

³ Sovet Ittifoqi (Toshkent, Leningrad, Stalinobod, Boku, Yerevan, Tbilisi va boshqa shaharlar) va chet el (London, Oksford, Parij, Nyu-York va boshqa shaharlar) fondlarida saqlanayotgan Navoiy qo‘lyozma devonlaridan biz o‘rganganlarning soni hozircha 225 ga bordi. Bular ichida 16 tasi XV asr, Hirot nusxasidir.

⁴ “Xamsa”ning ilmiy-tanqidiy tekstini filologiya fanlari kandidatları G‘. K. Karimov (“Layli va Majnun”, 1944-y.), S. Mutallibov (“Hayrat ul-abror”, 1945-y.) va P. Sh. Shamsiyev (“Sab‘ai sayyora”, 1953-y.) tuzganlar.

⁵ Navoiy prozalarining ilmiy-tanqidiy tekstini filologiya fanlari doktori I. O. Sultonov (“Mezon ul-avzon”, 1948-y.); filologiya fanlari doktori, SSSR Fanlar akademiyasining korr. a‘zosi prof. A. N. Kononov (“Mahbub ul-qulub”, 1948-

nusxalar asosida shoirning ko‘pchilik asarlari hozirgi alifbomizda bir necha martaba nashr ham etildi.

Shuni qayd etib o‘tish zarurki, shoir yaratgan ikki shoh asarning biri – “Xamsa” Oktyabrdan so‘ng turli hajmda bir necha martaba chop etilgan bo‘lsa, ikkinchisi – «Xazoyin ul-maoniy»ning¹ taxminan to‘rt dan bir qismi hajmidagi she‘rlari terma devon shaklida ikki martabagina nashr qilingan xolos². Natijada ulug‘ Navoiy yaratgan o‘zbek tilidagi 3132 she‘rdan sovet kitobxoniga faqat 736 tasigina ma‘lum bo‘lib, qolgan 2396 tasi esa hatto bu kungi adabiyot ahliga ham tanish emas.

Navoiy merosini o‘rganish, xususan, uning lirik asarlari bilan xalqimizni to‘liq tanishtirish maqsadida biz “Xazoyin ul-maoniy”ning ilmiy-tanqidiy tekstini eski o‘zbek grafikasida tuzib, akademik nashrini tayyorlashga kirishdik³. Ayni vaqtda shu tanqidiy tekst asosida bugungi joriy alifbomizda “Xazoyin ul-maoniy” devonlarini to‘rt tomda nashrga tayyorlab, muhtaram kitobxonimizga taqdim qila boshladik.

Navoiy poetik asarlarining qariyb yarmini tashkil qilgan uning o‘zbek tilidagi she‘rlari tekstologik jihatdan hozirgacha hech kim tomonidan o‘rganilmay kelgan. Ma‘lumki, Navoiy o‘zining ko‘pchilik asarlarini hayotining oxirgi yillarida yaratgan. Shular qatorida “Xamsa” ham deyarlik qisqa vaqt ichida yozilib bitgan edi. Lekin shoirning lirik asarlari taxminan yarim asr davomida, ya‘ni Navoiy qo‘liga qalam olgandan boshlab hayotining oxirigacha bo‘lgan davr ichida, yaratilgan deyish mumkin. Modomiki, shunday ekan, hech shubha yo‘qki, shoir hayotidagi kundalik hodisalar, shoirning ruhiy kechinmalari, turmush voqealariga bo‘lgan bevosita munosabatlari, xususan uning hayajonli g‘azallari va boshqa sermazmun, jozibali she‘rlarida izchil ravishda aks etgandir. Tekshirishlar shuni ko‘rsatadiki, “Xazoyin ul-maoniy” til jihatdan ham shoirning boshqa asarlaridan alohida ajralib turadi. “Xazoyin ul-maoniy”da Navoiy boshqa asarlarida uchramaydigan, o‘z davrining jonli tilidan olingan, xalqqa yaqin bo‘lgan so‘z va iboralarni ko‘p ishlatgan. Demak, “Xazoyin ul-maoniy”ning tekstlarini o‘rganish va nashr qildirish o‘zining ma‘rifiy, tarbiyaviy ahamiyatidan tashqari, shoirning dunyoqarashi, badiiy mahorati va til takomilining tadrijiy taraqqiyotini o‘rganishda katta ilmiy-nazariy ahamiyatga ega ekanligi shubhasizdir.

II

Navoiydek ulug‘ san’atkor tomonidan yaratilgan 55 ming misra atrofidagi lirik she‘rlar (“Devoni Foni” qo‘shilib) dunyo adabiyoti tarixida, na Sharqda va na G‘arbda misli ko‘rilmagan darajada ulkan xazinadir. Besh asr davomida xalqimizning ma‘naviy taraqqiyoti uchun xizmat qilib kelayotgan bu ulug‘ meros avloddan-avlodga o‘tgan sari turli-tuman o‘zgarishlarga yo‘liqib, dastlabki avtor originalidan tobora uzoqlasha borgan va Navoiydan so‘ng hozirgacha, avtor varianti shakli hech kim tomonidan tiklangan emas, hatto hozirgacha Navoiyning o‘zi, o‘zbek

y.); filologiya fanlari kandidatlar A. M. Salye (“Holoti pahlavon Muhammad” va “Holoti Sayid Hasan Ardasher”, 1945-y.) va Suyuma G‘aniyeva (“Majolis un-nafois”, 1957-y.) tuzganlar.

¹ Navoiyning o‘zbek tilidagi 3132 she‘rini o‘z ichiga olgan to‘rt devoni xalqimiz o‘rtasida “Chor Devon” nomi bilan shuhrat qozongan. Ammo XIX asrgacha bo‘lgan tarixiy manbalarning birontasida ham “Chor Devon” so‘zi uchramadi. Ayni zamonda shoir o‘zining shu to‘rt devonining ijodiy tarixi haqida yozgan debochasida bu to‘rt kitobdan iborat lirik asarlar majmuasiga “Xazoyin ul-maoniy” deb ot qo‘yganini ochiq aytgan. Shuning uchun, biz Navoiyga hech qanday munosabati bo‘lmagan “Chor Devon” iborasi o‘rniga bundan so‘ng “Xazoyin ul-maoniy” iborasini ilmiy iste‘molga kiritishni to‘g‘ri deb topdik.

² Алишер Навоий, «Чор Девон», нашрга тайёрловчилар Собир Абдулла ва Уйғун, Тошкент, 1939 й.; Навоий, Девон, нашрга тайёрловчилар Содиқ Мирзаев ва Ф. Қ. Каримов, Тошкент, 1948 й.

³ “Xazoyin ul-maoniy”ning eski o‘zbek grafikasidagi, to‘liq ilmiy apparat bilan ta‘minlangan, akademik teksti alohida nashr qilinmoqda.

tilidagi she’rlaridan necha martaba devon tuzgani ham bizning adabiyotshunosligimizda ravshan aniqlanmagan edi.

Navoiy asarlaridan xalq o’rtasida eng ko’p tarqalgani va eng ko’p o’qilgani ham uning devonlari bo’lgan. Biz olib borgan tekshirishlar shuni ko’rsatdiki, haqiqatan shoir asarlari ichida ham kitobot, ham tekstlar deformatsiyasi jihatidan g’oyat chalkash va turli buzilishlarga duchor bo’lgani ham uning devonlaridir. Shu haqda bundan 10 yil avval prof. Ye.E. Bertels Navoiy devonining “qo’lyozmalari mundarija jihatidan bir-biridan katta farq qiladi. Turli redaksiyalar shoir lirikasining tanqidiy nashrini tayyorlashni ancha qiyinlashtiradi. Afsuski, bu masalada hozirgacha hech narsa qilingan emas”¹ degan edi. Masalaning qanchalik murakkabligi ayni zamonda katta sharaflı ish ekanini to’liq his etganim holda, men 1955-yil boshida prof. Ye.E. Bertels rahbarligida Navoiy lirikasi tekstlarini to’plash va o’rganishga kirishgan edim.

Dastlabki tajribalar shuni ko’rsatdiki, Navoiy she’rlarining tekstini o’rganish va nashrga tayyorlashga kirishishdan avval umuman shoir devonlarining turli redaksiyasi, har qaysi redaksiya mundarijasi va chegaralarini aniqlab olish zarur edi. Boshqacha qilib aytganda, bizga yetib kelgan mavjud qo’lyozma devonlar asosida Navoiy devonlari redaksiyasini klassifikatsiyalashtirishga to’g’ri keldi.

Shoir devonlarining qo’lyozmalari ustida uzoq vaqt ishlash, 200 dan ortiq nusxalarni birma-bir sinchiklab tekshirish, turli asrlarda ko’chirilgan har xil tipdagi devonlarni bir-biriga muqoyisa qilish tajribalari shuni ko’rsatdiki, shoirning o’zbek tilida yaratgan 3132 ta she’ri har xil tartib etilgan, turli hajmdagi o’nlab redaksiyalarni tashkil qilgan devonlarga tarqalib ketgan. Mavjud qo’lyozmalar ichida Navoiy she’rlaridan boshqa shaxslar tomonidan tartib etilgan devonlar ko’pchilikni tashkil qiladi. Shuning uchun, qo’lyozmalarda Navoiyning o’zi tuzgan yoki Navoiy she’rlaridan boshqa shaxslar tomonidan tuzilgan devonlarni ajratish juda ham qiyindir.

Bu qiyinchiliklarni yengish va shoir devonlarining redaksion klassifikatsiyasini to’g’ri hal qilish uchun tekstologik tadqiqotda yangi metodda ish olib borish zaruriyati tug’ildi. Nihoyat biz qo’lyozmalarni qiyosiy o’rganish metodini qabul qildik. Shu metod asosida, Navoiy devonlaridan tadqiqotlarimiz uchun asosiy obyekt sifatida qabul qilingan “Xazoyin ul-maoniy”ning 3132 ta she’riga bittadan kartochka tuzib, har bir she’rning birinchi (matla’) va oxirgi (maqta’) baytlarini shu kartochkalarga ko’chirib chiqdik. Undan so’ng Navoiy devonlaridan turli asrlarda ko’chirilgan turli tipdagi, eng xarakterli va unikal nusxalardan 20 tasini ajratib, har kartochkadagi matla’ va maqta’lar yoniga shu she’rning 20 nusxada bor-yo’qligini qayd qildik. Qo’lyozmalarda topilgan she’rlarning sra raqami, joylashgan varag’i va baytlar sonini kartochkaga yozdik. Oqibatda Navoiyning o’zbek tilida yaratgan lirik merosining XV–XIX asr qo’lyozma yodgorliklari asosida tuzilgan katta qiyosiy tablitsasi vujudga keldi². Navoiy she’rlarining bu qiyosiy tablitsasi bizning tekstologik tadqiqotlarimiz uchun g’oyat muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo’lgan natijalar berdi. Navoiy merosini o’rganishda hozirgacha fanda ma’lum bo’lmagan yangiliklarni ochdi. Ulardan eng muhimlari quyidagilardir:

1. Faqat shu qiyosiy tablitsa tufayligina hozirgacha fanda ma’lum bo’lmagan shoirning birinchi devoni “Badoe’ ul-bidoya”, ikkinchi devoni “Navodir un-nihoya” nusxalari topildi va bu devonlarning mazmuni, mundarijasi, tuzilish prinsiplari aniqlandi.

2. Qiyosiy tablitsa Navoiyning uchinchi devoni bo’lmish “Xazoyin ul-maoniy”ning avtor redaksiyasini batamom tiklashga to’liq imkon tug’dirdi.

¹ Е.Э. Бертельс, Навоий, М-Л., 1948 й., 111-бет.

² Bu qiyosiy tablitsa men nashrga tayorlayotgan monografiya – “Xazoyin ul-maoniy” ustida olib borilgan tekstologik tadqiqotlar»da bosilib chiqadi.

3. Qiyosiy tablitsa yordamidagina Navoiy devonlari qo‘lyozmalarining shajarasi aniqlandi.

4. Qiyosiy tablitsa Navoiyning o‘zbek tilidagi devonlari redaksiyasini klassifikatsiya qilishga yordam berdi.

5. Qiyosiy tablitsa asosidagina, Navoiy merosini o‘rganishda eng og‘ir problemalardan biri bo‘lgan, Navoiy she‘rlarini xronologik davrlarga ajratish kabi masalada birinchi tajriba o‘tkazish mumkin bo‘ldi.

6. Qiyosiy tablitsa yordamida Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy”ga kirmay qolgan 32 she‘ri topildi.

Qiyosiy tablitsa yordamida aniqlangan Navoiy devonlarining besh redaksiyasi ularning xronologik tartibi va qisqa mazmuni tubandagicha:

I Redaksiya – ilk devonlar. Shoirning yoshlik davrida dastlabki yozgan she‘rlari xalq o‘rtasida keng tarqalgani, adabiy suhbatlarda sevilib o‘qilgani, kuylarga solib ashula qilingani ma‘lum¹. Ayni zamonda Hirotning poeziya havaskorlari Navoiyning ilk she‘rlaridan devonlar ham tuzganlar. Shu tipdagi ilk devonlardan bir unikal nusxasi bizgacha kelib yetgan. Bu devon 870=1465/66 yillar o‘rtasida, Navoiy taxminan 25 yoshlarida ekan chog‘ida, Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko‘chirilgan².

II Redaksiya – “Badoyi’ ul-bidoya” بدایع البدایه devoni.

Huroson hokimi Abusaid mag‘lubiyatga yo‘liqib, uning o‘rniga Sulton Husayn hokimiyat tepasiga kelgandan so‘ng (1479) Navoiy o‘zining birinchi devoni “Badoyi’ ul-bidoya”ni tuzgan. Londonning Britaniya muzeyida 401-inventar nomeri ostida saqlanayotgan qo‘lyozma devon Navoiyning o‘zi tomonidan birinchi martaba tuzalgan “Badoyi’ ul bidoya” devoni nusxasi bo‘lib chiqdi. Bu nusxa ichida xuddi shu “Badoyi’ ul-bidoya” uchun yozilgan

فصاحت دیوانی نینک غزل سراپلاری طبع مخذنی دین

so‘zlari bilan boshlanadigan debocha ham bor. “Badoyi’ ul bidoya”ning London nusxasi 887=1482/83 yilda ko‘chirilgan, u vaqtda shoir taxminan 41 yoshlarda edi. Qiyosiy tablitsa yordamida “Badoyi’ ul bidoya”ning yana ikki qadimiy Hirot nusxasini aniqlash mumkin bo‘ldi. Bulardan biri Bokuda³, ikkinchisi esa Toshkentda⁴ saqlanayotir.

III Redaksiya – “Navodir un-nihoya” نواذیر النہایه devoni.

O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar fondida 1995-inventar nomeri ostida saqlanayotgan Navoiy qo‘lyozma devoni boshqa hamma devonlardan ham mazmun, ham tuzilish jihatidan prinsipial farq qiladi. Tekshirishlar natijasida ma‘lum bo‘ldiki, bu devon “Badoyi’ ul-bidoya”dan keyin tuzilib, o‘z ichiga shoirning taxminan 1476–1486-yillar o‘rtasida yaratilgan ko‘pchilik she‘rlarini oladi. Xattot Sulton Ali Mashhadiy tomonidan Sulton Husayn xazinasi uchun ko‘chirilgan bu unikal nusxadagi 693 she‘rning birontasi ham “Badoyi’ ul-bidoya” devonida uchramaydi. Demak, bu qo‘lyozma shoir tomonidan “Badoyi’ ul-bidoya”dan so‘ng va “Xazoyin ul-maoniy”dan avval tuzilgan ikkinchi devon – “Navodir un-nihoya” ekaniga qat’iy ishonish mumkin. Devondagi g‘azallar oxirida kotib tomonidan yozilgan shunday bir bayt bor:

Biavnil malikil-majid,

Tugondi devoni jadid.

¹ “Xazoyin ul-maoniy” debochasiga qarang.

² Leningrad, Saltikov-Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasi (hozirda Rossiya milliy kutubxonasi – O.M.), qo‘lyozma № 564.

³ Boku, Ozarbayjon Bilimlar Akademiyasining Respublika qo‘lyozmalar fondi, qo‘lyozma № 3010.

⁴ Toshkent, O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi huzuridagi adabiyot muzeyi, qo‘lyozma № 84.

Bu baytdan “devoni jadid”, ya’ni “yangi devon” soʻzida bizning fikrimizcha, shoirning ikkinchi devoni – shu “Navodir un-nihoya” koʻzda tutilgan. Afsuski, bu nusxa ichida shoirning shu “Navodir un-nihoya” devoni uchun yozgan debochasi yoʻq¹. Hozircha bizga maʼlum boʻlgan qoʻlyozmalar ichida “Navodir un-nihoya” ning boshqa nusxasi topilmadi.

IV Redaksiya – “Xazoyin ul-maoniy” خزاین المعانی.

1492–1498-yillar oʻrtasida Navoiy oʻzining avvalgi ikki devoni “Badoyi’ ul-bidoya” bilan “Navodir un-nihoya”dagi sheʼrlariga bu ikki devondan soʻng yaratilgan sheʼrlarni qoʻshib, XV asr poyeziyasining buyuk epopeyasi hisoblangan 44901 misradan iborat toʻrt qismli “Xazoyin ul-maoniy” devonini tuzdi. Bu kitobni shoir oʻzi bosib oʻtgan hayot yoʻlining toʻrt davriga (bolalik, yigitlik, oʻrta yosh va qarilik) moslashtirib, toʻrt devonga ajratgan. Birinchi devonni – “Gʻaroyibus-sigʻar” غرایب الصغر, ikkinchi devonni – “Navodir ush-shabob” نوادر الشباب, uchinchi devonni – “Badoyi’ ul-vasat” بدایع الوسط, toʻrtinchi devonni esa “Favoyid ul-kibar” فواید الکبر deb atagan.

Nihoyat Navoiy “Xazoyin ul-maoniy”ning ijodiy tarixini bayon qiluvchi maxsus debocha (kirish soʻzi) yozib, oʻzbek tilidagi lirik asarlari majmuasini tugalladi. Bu debocha

شکر و سپاس اول قادر غه کیم جون عدم آسایشکاهی دین وجود آرایش آکاهلاریغه جلوه بیردی
soʻzlari bilan boshlanadi.

Shoirning qariyb yarim asr davomida yaratgan sheʼrlari umrining oxiriga kelganda hayotning toʻrt davriga moslashtirib, toʻrt kitobga ajratishi tabiiy gʻoyat shartli bir hodisadir. Biroq shunga qaramay, “Xazoyin ul-maoniy”ning toʻrt kitobi oʻz zamonasining devon tartib etish traditsiyalari va qonun-qoidalariga toʻliq rioya qilgan holda zoʻr diqqat bilan tuzilgan va juda puxta kompozitsiyaga egadir.

V Redaksiya – Terma devonlar. Shoir hayot vaqtidayoq uning sheʼrlaridan boshqa shaxslar turli hajm va turli tartibdan devonlar tuza boshlagan. Bulardan tashqari, Navoiy sheʼrlarida tematik fragmentlar (baytlar) toʻplami ham tuzilganligi maʼlum². Ayniqsa, Navoiydan soʻnggi asrlarda uning sheʼrlaridan terma devonlar tuzish adabiyotimiz tarixida maʼlum bir traditsiya tusini olib qoladi.

Shunday qilib, Navoiy devonlarining biz aniqlay olgan besh redaksiyasini yana ikki asosiy gruppalariga boʻlish mumkin: birinchisi, shoirning oʻzi tuzgan devonlar redaksiyasi (II, III, IV), ikkinchisi esa boshqa shaxslar tomonidan (Navoiydan avval va Navoiydan soʻng) tuzilgan terma devonlar (I, V) redaksiyasidir³.

¹ Navoiy “Xazoyin ul-maoniy” debochasida “Navodirun-nihoya” devoni haqida “... dogʻi ikkinchi devonimkim «Navodirun-nihoya»ga mashhurdir, rabt va tartib berib, debochasida sharx bilan aazzi asʻhob va ajillan ahbob xizmatlarida arz qilib erdim», degan edi. Shu parchadan “Navodir un-nihoya” devoni uchun ham shoirning debocha yozgani bizga maʼlum boʻldi.

² Navoiy baytlaridan tuzilgan «Tuhfatus-salotun» toʻplami (London, Britaniya muzeyi) shular jumlasidandir.

³ Toshkent, OʻzFA Sharqshunoslik institutining qoʻlyozmalar fondida saqlanayotgan Sultonali Mashhadiy tomonidan koʻchirilgan 790 va 3984 inventar nomerli Navoiy devonlarini prof. A. A. Semenov birinchisini “Gʻaroyib us-sigʻar”, ikkinchisini esa “Chor devon” deb taʼriflagan (Sobraniye vostochnyx rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, tom II, opisaniye № 1264, 1281). Semenovning bu fikri notoʻgʻri boʻlib chiqdi. Haqiqatda esa bu ikki qoʻlyozma Navoiy zamonasida tuzilgan tipik terma devonlardan boʻlib, shoir devonlarining beshinchi redaksiyasiga kiradi.

S. L. Volin, Navoiy hayotining oxirida “Xazoyin ul-maoniy”ning toʻrt devonidagi eng yaxshi sheʼrlaridan yana bir terma devon tuzib, uning otini “Maxzanul-maoniy” deb atagan, deydi. Leningrad, Saltikov-Shchedrin nomidagi kutubxonadagi 558 inv. nomerli qoʻlyozmadagi har gʻazaliga “Gʻaroyib us-sigʻar”dan, “Navodir ush-shabob”dan, “Badoe’ ul-vasat”dan, “Favoyid ul-kibar”dan deb sarlavha qoʻyilgan devon Navoiy aytgan “Maxzanul-maoniy” nusxasi boʻlsa kerak» deydi. (qarang: S. L. C. Л. Волин, Описание рукописей произведений Навои в Ленинградских собраниях, Сборник, Алишер Навои, М-Л., 1946 г., стр. 221). Volinning bu fikrini davom ettirib, prof. Ye.E. Bertels ham «Nihoyat, hayotining soʻnggi yillarida (1498–1499-yillar atrofida) Navoiy yana oʻz lirikasini qoʻlga olib, eng yaxshi sheʼrlaridan terma devon tuzgan» deb tasdiqlaydi (qarang: E.Э. Бертельс, Навои, Москва,

III

Navoiy yaratgan o‘zbek tilidagi she’rlarning ilmiy-tanqidiy tekstini tuzishda shoir devonlarining hamma besh redaksiyasi tekstlaridan foydalanishni to‘g‘ri deb topdik va foydalandik. Ammo tekshirishlarimiz uchun devon tanlash masalasiga kelganda biz shoirning o‘zi tuzgan devonlarigagina suyandik, ular ichidan barcha tekstologik tadqiqotlarimiz uchun to‘rtinchi redaksiya namunasi – “Xazoyin ul-maoniy”ni qabul qildik. Bizning barcha ilmiy xulosalarimiz ham shu “Xazoyin ul-maoniy” asosiga qurildi.

Navoiy hayotining so‘nggi yillarida, shoirning o‘z tili bilan aytganda, “ellik bila oltmish yaqinig‘a yetkanda” umri bo‘yi yaratgan o‘zbek tilidagi she’rlarini bir yerga to‘plab, kelajak avlod uchun yaxlit, tugallangan bir poyetik yodgorlik qoldirishga qaror qiladi. Bu haqda shoir “Xazoyin ul-maoniy”ga yozgan debochasida o‘zining avval tartib etgan ikki devoni – “Badoyi’ ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya”dan so‘ng “... oz vaqtda ko‘p she’r aytili va har nav nazm tegaramga yig‘ildi”, deydi; bu “... yig‘ilg‘on ash‘orning va nazm silkiga tortilg‘on durri javohirning adadi burung‘i devonlardin ortqon chog‘lig‘ durur, va bu latofat sifat xo‘blar va malohat siymot mahublar bila yana ikki devon tartib bersa bo‘lurdek ma‘lum bo‘ladur”, deb ta‘kidlagan edi.

O‘z-o‘zidan ma‘lumki, Navoiy umri bo‘yi qalbida saqlagan orzu-tilaklari, hayotga, insonga bo‘lgan cheksiz muhabbatining ifodachisi – yuzlab g‘azallari, adolat va mardlikka chaqiruvchi minglab baytlari taqdiriga e‘tiborsiz qaray olmagan. Shoir o‘z she’rlarining kelajak avlodning ma‘naviy taraqqiyoti va tarbiyasi uchun xizmat qilishini istaydi. “Badoyi’ ul-bidoya” bilan “Navodir un-nihoya” devorlaridan so‘ng yaratilgan she’rlarini tartibga solib, ularni ham bir “guldasta” shaklida jam qilish zarurligi, aks holda bu so‘nggi she’rlar hayotning turli ko‘ngilsiz hodisalari bilan sovurilib yo‘qolib ketishi mumkin ekanini ko‘rsatib, o‘z debochasida shoir yana shularni yozgan “Va ikki murattab bo‘lg‘on devonlardin yangi aytilg‘on abyot adadi aksar va har bayti lafz va ma‘ni bilan durjliq gavhar demayinkim, shu‘laliq ozar xotirig‘a kelur erdikim, agar bu avroqqa rabt va tartib berilmasa, har havodis tundbodi esgach, har sahifasini biryon sovurg‘ay va agar bu gul barglarni zebu oyin bila bir guldasta bog‘lanmasa, bir navoyib nasimi yetgach, har varaqni biryon uchurgay”. Natijada Alisher Navoiy avvalgi ikki devoniga kirgan she’rlar yoniga so‘nggi vaqtlarda yozilgan 1396 she’rini qo‘shib katta lirik to‘plam (svod) tuzadi va to‘planning “... otin «Xazoyin ul-maoniy» qo‘yuldi»¹ deydi.

Navoiy o‘zining “Munshaot” asarida ham “Xazoyin ul-maoniy”ning ijodiy tarixiga to‘xtab, bu asar Abdurahmon Jomiy maslahati bilan to‘rt devonga bo‘linganligini aytgan. Ayni zamonda shoir o‘zigacha bo‘lgan adabiyot tarixida to‘rt devondan iborat lirik kitob qoldirgan shoir bo‘lmaganligi, Husrav Dehlaviy o‘z she’rlaridan to‘rt devon tuzgan, degan xabarni eshitgan bo‘lsa ham amalda bunday devon yo‘qligi yoki umuman yaratilmaganligi to‘g‘risida “Xazoyin ul-maoniy” debochasida yana shularni yozgan: “... nazm harimining xoslari va she’r bahrining g‘avvoslari kim ruhparvar navolig‘ anfoslaridan zamona bazmi to‘libtur va xayol daryosidin chiqorg‘on qiymati gavharlaridan davron libosi javohir bila murassa bo‘lubtur, hech qaysi so‘z olarning rub‘i maskunin ola olmaydur va to‘rt gavhardin murakkab bo‘lg‘on bashar xaylining hech qaysisidin to‘rt devon yodgor qolmaydur. Bir o‘z asrida ganji ma‘naviy Mir Hisrav Dehlaviy derlarkim, Sulton Malikshoh Olp Arslon otig‘a to‘rt devon murattab qilmish bo‘lg‘ay va xotimasini aning oti bilan muzayyan etmish bo‘lg‘ay va bu ishi ul zamonning yaxshi-yomoni

1946 г. стр. 111). Qo‘lyozma manba‘lar bu fikrning xato ekanini ko‘rsatdi; Navoiy “Xazoyin ul-maoniy”dan so‘ng “Maxzanul-maoniy” ismli terma devon tuzgan emas. S.L. Volin ko‘rsatgan Leningrad fondidagi 558-nomerli qo‘lyozma devon yuqorida biz aytgan beshinchi redaksiyaga taalluqli terma devonlardandir.

¹ “Xazoyin ul-maoniy” debochasiga qarang.

qulog‘ig‘a yetmish bo‘lg‘ay, agarchi bu so‘z mazkurdir, ammo ul devonlar ma‘dumdur. Va ul ma‘dumlarning agarchi osomiysi mavjuddur, ammo vujudi noma‘lumdur”. Navoiy o‘z zamondoshi va ustoz Abdurahmon Jomiy maslahati bilan to‘rt devondan murakkab “Xazoyin ul-maoniy” kitobini tuzishga kirishar ekan, bu to‘rt devon uchun o‘z yoshining turli davrlariga moslashtirib qo‘ygan nomlari haqida shunday degan: “To‘rt faslning muqobalasidakim, to‘rt devon voqe bo‘lubtur, har qaysig‘a bir munosib ot dar boist edi. Ul sababdin avvalg‘i devonimkim, tufuliyat bahori g‘unchasining ajib gullari va sig‘ar gulzorining bog‘chasining g‘arib chechlari bila orosta bo‘lub erdi, «G‘aroyib us-sig‘ar» deyildi. Va ikkinchi devonnikim, yigitlik oshuftalig‘ va shabobu olifalig‘ yoziyu dashtida yuzlangan nodir vaqoyi’ bila piyrosta bo‘lub erdi, “Navodir ush-shabob” ataldi. Va uchunchi devonnikim, vasat-ul – hayot mayxonasida ishq bila shavq paymonasidin yuzlangan badii’ nishotlar kayfiyatini yozilib erdi. “Badoyi’ ul-vasat” ot qo‘yuldi. Va to‘rtunchi devonnikim, umrning oxirlarida yuzlangan ishq dardu ranji foyidalarikim, jonso‘z oh urmoqu jon topshurmoqdurkim, anda sabt bo‘lubtur, “Favoyid ul-kibar” laqab berildi».

Navoiy bu to‘rt devonga hayotining to‘rt fasliga moslashtirib nom qo‘yish bilan qanoatlanmagan. Ayni vaqtda u har faslning xronologik chegaralarini yillar bilan ham aniqlagan, ya‘ni har devonga kirgan she‘rlarni qaysi yillar orasida yaratilganligini ko‘rsatib, shoir yana shunday degan:

«Tufuliyat avonikim, yetti-sekkiz yoshdin yigirma yoshqacha chenasa bo‘lg‘aykim, umr fusulining navbahori va hayot gulshanining shukufavu gulzoridur, aning madhida “G‘aroyib us-sig‘ar” bila sarf qildim.

Shabob zamonikim, yigirmadin o‘ttuz beshgacha desa bo‘lg‘aykim, ham bu fusulning yozidururkim, yigitlik chashmasorining hayotbaxshlig‘ining og‘ozidur, aning vasfida “Navodir ush-shabob” bila kechurdim.

Va kuhulat ayyomikim, o‘ttuz beshdin qirq beshga degincha qiyos qilsa bo‘lg‘aykim, bu fusulning xazonidurkim, tiriklik bog‘ining bargrezining nishonidur, aning ta‘rifida “Badoyi’ ul-vasat” bila o‘tkardim.

Va qirq beshdin oltmish yaqinig‘achakim ta‘yin qilsa bo‘lg‘aykim, bu fusulning qishidurkim, kishining xam qad bila adam yo‘lig‘a kirib, zamon ahli bila xayrbod qilishidur, aning duosida “Favoyid ul-kibar” bila nihoyatqa yetkurdum».

“Xazoyin ul-maoniy”ning bizga ma‘lum bo‘lgan 27 qo‘lyozma nusxasining birontasida ham Navoiyning o‘zi tuzgan dastlabki avtor redaksiyasi saqlangan emas. Xatto shoir hayot ekanida Hirotda ko‘chirilib, bizgacha kelib yetgan “Xazoyin ul-maoniy”ning ikki nodir qo‘lyozmasi ham (Leningrad, № 55, Stalinobod, № 1990) juda ko‘p redaksion va tekstual deformatsiyaga egadir. “Xazoyin ul-maoniy” avtor redaksiyasini to‘g‘ri anglashga faqat biz tuzgan qiyosiy tablitsagina yordam berdi. Biz aniqlagan redaksiyaga ko‘ra, to‘rt devondan iborat bo‘lgan “Xazoyin ul-maoniy” lirik to‘plami o‘z ichiga 16 lirik janrda (1-g‘azal, 2-mustazod, 3-muxammas, 4-musaddas, 5-musamman, 6-tarji‘band, 7-tarkibband, 8-masnaviy, 9-qasida, 10-soqiynoma, 11-qit‘a, 12-ruboiy, 13-muammo, 14-chiston, 15-tuyug‘ va 16-fard) yozilgan 3132 she‘rni oladi. Bu she‘rlarning umumiy hajmi 22450,5 bayt yoki 44901 misradan iboratdir. Shu jumladan:

I “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida 840 she‘r, 11437 misra.

II “Navodir ush-shabob” devonida 759 she‘r, 10847 misra.

III “Badoyi’ ul-vasat” devonida 740 she‘r, 10840 misra.

IV “Favoyid ul-kibar” devonida 793 she‘r, 11776 misra. (tab.1 ga qarang).

Tablitsa 1

“XAZOYIN UL-MAONIY”NING ANIQLANGAN AVTOR REDAKSIYASI

Navoiy foydalangan lirik janrlar nomi	“Xazoyin ul-maoniy” devonlarining lirik janrlari, she’rlari va baytlari soni				
	“G‘aroyib us-sig‘ar” devonida	“Navodir ush-shabob” devonida	“Badoyi’ ul-vasat” devonida	“Favoyid ul-kibar” devonida	Jami bo‘lib to‘rt devonda
I G‘azal	650 4975	650 4998	650 5001	650 5029	2600 20003
II Mustazod	1 7	1 7	1 7	1 7	4 28
III Muxammas	3 57,5	3 52,5	2 30	2 37,5	10 177,5
IV Musaddas	1 27	1 27	2 42	1 21	5 117
V Musamman				1 28	1 28
VI Tarji’band	1 100	1 103	1 56	1 110	4 369
VII Tarkibband		1 56			1 56
VIII Masnaviy	1 148				1 148
IX Qasida			1 91		1 91
X Soqiynoma				1 458	1 458
XI Qit’a	50 138	50 126	60 127	50 112	210 503
XII Ruboiy	133 266				133 266
XIII Muammo		52 54			52 54
XIV Chiston			10 40		10 40
XV Tuyug‘			13 26		13 26
XVI Fard				86 86	86 86
“Xazoyinul-maoniy” she’rlarining umumiy hajmi 22450,5 bayt yoki 44901 misra	840 5718,5	759 5423,5	740 5420	793 5888,5	3132 22450,5

Izoh: har katakdagi raqamlarning yuqoridagilari she’rlar, tagidagilari esa baytlar sonini ko‘rsatadi.

“Xazoyin ul-maoniy” devonlarining tuzilish prinsiplari va uning puxta kompozitsiyasi shuni ko‘rsatdiki, shoir bu lirik epopeyaning arxitektonikasi ustida yillab ishlagan bo‘lishi kerak. “Xazoyin ul-maoniy”dagi har bir she‘r mustaqil va tugallangan asar bo‘lishiga qaramasdan, ulardan birontasini ham o‘z o‘rnidan qo‘zg‘atish yoki tushirib qoldirish mumkin emas. Asarning ichki tuzilish tartibi shu darajada pishiq va o‘ziga xos qonuniyatlariga egaki, agar undan biror she‘r olinsa, muhtasham bir saroyning bironta g‘ishti ko‘chirilgandek, darhol ko‘zga tashlanadi. Ayniqsa to‘rtta devonga alifbo tartibida joylashtirilgan 2600 ta chuqur realistik, ishqiy, falsafiy va didaktik g‘azallar soni to‘rtala devonda ham har bir harfda son jihatidan bir xilda bo‘lishi¹, qola bersa hikmatli so‘zlar xazinasini bo‘lgan ruboiy, qit‘a va fardlarning o‘ziga xos tartibda joylashtirilishi “Xazoyin ul-maoniy”ni madaniyatimiz tarixining yemirilmas, monumental yodgorligi darajasiga ko‘targan. 500-yillik tarix buni tasdiqlaydi.

Alisher Navoiyning o‘zbek tilidagi devonlari redaksiyasining klassifikatsiyasi, ilmiy-tanqidiy teksti va transliteratsiyasi uchun foydalanilgan qo‘lyozmalar va ularning qiyosiy tablitsadagi xronologik tartibi shulardan iborat:

I Redaksiya — Ilk devonlar nusxasi.

1. Leningrad, Saltikov-Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasi, inv. № 564, 870=1465/66 yil. 143 varaq. Kolofon:

حرره العبد سلطان على مشهدى فى شهر سنه سبعين و ثمانمائة فى ايام الشيب

Sulton Ali Mashhadiy bu kitobni sakkiz yuz yetmishinchi yil bahor oylarida (ko‘chirdi) yozdi.

II Redaksiya – “Badoe’ ul-bidoya” nusxalari.

2. London, Britaniya muzeyi, inv. № 401, 887=1482/83 y. 234 varaq, ko‘chiruvchisi ko‘rsatilmagan.

Kolofon:

تم الديوان بعون الملك المنان فى شهر رنع الاول سنه سبع و ثمانين و ثمانمائة

Devon (ko‘chirilib) tugadi... rabbiul-avval oyi, sakkiz yuz sakson yettinchi yil².

3. Boku, Ozarbayjon Ilmlar akademiyasining respublika qo‘lyozmalar fondi, inv. № 3010, 889=1484, 190 varaq, qo‘chiruvchisi ko‘rsatilmagan.

Kolofon:

تم هذا الديوان فى خامس عشر شهر جمادى الاولى سنه ٨٨٩

Bu devon (ko‘chirilib) tamom bo‘ldi, jumodul-avval oyining 15-nchisi, 889 (yilda).

4. Toshkent, O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasining adabiyot muzeyi, inv. № 84, 891=1486-yil, 215 varaq

Kolofon:

فى عشر الوسط من شهر جمادى الاول سنه احدى و تسعين و ثمانمائة بلدة هراقم

Sakkiz yuz to‘qson birinchi yil, jumodul-avval oyining o‘ninchisida, Hirot shahrida (bu devon ko‘chirilgan).

III Redaksiya – “Navodir un-nihoya” nusxasi.

5. Toshkent, O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasining Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv. № 1995, XV asr, 205 varaq. Kolofon:

¹ G‘azallarning to‘rt devondagi alifbo tartibini ko‘rsatuvchi maxsus tablitsa «Favoyidul-kibar» devoni ilovasida berilgan (Qarang: Алишер Навоий «Хазойинул-маоний» // «Фавойидул-кибар», ИВ том. X. Сулаймонов илмий-танқидий матни асосидаги нашр. – Тошкент: «Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти», 1960. – 853 б. – О.М).

² Ricu, Catalogue of the Turkish Manuscript in the British Museum, London, 1888 p. 294, № 401.

کتابه العبد المذنب سلطان علی مشهدی غفر الله له بدار السلطنة هراة براسم خزانه ميرزا سلطان حسين

Buni (devonni) gunohkor qul Sulton Ali Mashhadiy, poytaxt shahar - Hirotda, Sulton Mirzo Husayn xazinasi uchun (ko‘chirdi) yozdi.

IV Redaksiya – “Xazoyin ul-maoniy” nusxalari.

6. Leningrad, Saltikov-Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasi, inv. № 55, 904=1498/99 yil. 264 varaq, ko‘chiruvchisi ko‘rsatilmagan.

Kolofon:

تاریخ توقوز یوز تورت دا قوی یل زوال حجه ای نینک یکرما ایکی سی دا غرابب الصغر دیوانی توکاندی

Tarix to‘qqiz yuz to‘rtida, qo‘y yil, zulhijxa oyining yigirma ikkisida “G‘aroyib us-sig‘ar” devoni (ko‘chirilib) tugandi.

7. Stalinobod, Tojikiston SSR Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik shu‘basi, inv. № 1990, 905=1499/50 yil. 254 varaq. Ko‘chiruvchisi ko‘rsatilmagan.

Kolofon:

توکاندی تورتالاسی دیوان

بعون الملك المنان

فی شهر سنه ۹۰۵

Tugandi to‘rttalasi devon,

Biovnil-malikil-mannon.

905 (yil).

8. Toshkent, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv. № 677, XVI asr, 244 varaq, so‘nggi varag‘i yo‘q.

9. Leningrad, Saltikov-Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasi, inv. № 558, 1001-1004=1592/93-1595/96 yillar. 260 varaq.

Kolofon:

قزل آقاج آذربيجان كمترين نظر علی فايسى ۱۰۰۱ ۱۰۰۴

Qizil oqoch, Ozarbayjon...(kotibi) kamtarin Ali Fayzi 1001–1004 (yillar).

10. Boku, Ozarbayjon Ilmlar akademiyasining Respublika qo‘lyozmalar fondi, inv. № 2377, 1052=1642/43 yil. 229 varaq.

Kolofon :

تمت الديوان ۱۰۵۲

Devon (ko‘chirilib) tugandi, 1052 (yil).

11. Toshkent, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv. № 1486, XVII asr, 261 varaq, so‘nggi varag‘i yo‘q.

12. Toshkent, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv. № 1315, XVIII asr. 634 varaq, ko‘chiruvchisi ko‘rsatilmagan. Tarixi ham yo‘q.

13. Burxonpur, Hindistonda ko‘chirilgan nusxa, shaxsiy kutubxonadan 1120=1708/9 y. 650 varaq, ko‘chiruvchisi ko‘rsatilmagan.

Kolofon:

تمت بتاريخ نهم رجب المرجب روز جمعه سنه هزار و يكصد و بيست و يكروز در لشكر بهادر شاه برلب اب ايدل آباد وقت آمدن هندوستان از دكن نزديك برهانپور بسر اسميكيهاي تمام

Bir ming bir yuz yigirmanchi (yil) rajab (oyining) tuqquzinchisida, Bahodirshoh lashkarida, Idilobod suvining qirg‘og‘ida, Dakandan Hindistonga kelgan chog‘da, Burxonpur yaqinida, Ismikiyoy boshida (bu asar ko‘chirilib) tamom qilindi...

14. Toshkent, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining A. S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti, inv. № 752, 1251= 1835/36 yil, 493 varaq.

Kolofon:

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب في يدالضعيف النحيف
الحقير العباداعنى محمد صابر ابن نيازباباباى استر وشنى ١٢٥١

Bu asar... Istaravshanlik kamtarin va ojiz bandalardan Muhammad Sobir ibn Niyozboboboy tomonidan (ko‘chirilib) tugatildi 1251 (yil).

15. Toshkent, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv. № 1709, 1254=1838/39 yil, 477 varaq. Ko‘chiruvchisi ko‘rsatilmagan.

Kolofon:

...محمد على غازى بهادرخان مينك ايكى يوز ايلك تورت تاريخيندا محمد صديق تونقتار ساريغه خطاب ايتب امر
على صدور تابتى كيم نوايى ديوانينى مكتوب ايتماكا بويور غيل فرمان على تائير يدين بيرى شولكيم مدت آلتى آى ايچره اوچ
يوز عدد ديوان مجلد و مشرز بولدى اول مشرز ديوانلاردين بيرى بو نسحه ايورور كيم سنهء مزكور ايچره همت اهتمام و
شرف اتمامه موسوم بولدى

... Muhammad Ali G‘ozi Bahodirxon (Ma‘dalixon)... ming ikki yuz ellik to‘rt tarixinda...
Muhammad Siddiq to‘nqator soriga xitob etib amri oliiy sudur toptikim, Navoiy devonini maktub
etmakga buyurg‘il; farmoni oliy ta‘siridin biri shulkim, muddati olti oy ichra uch yuz adad devon
mujallad va musharraz bo‘ldi. Ul musharraz devonlardan biri bu nusxa erurkim, sanai mazkur
ichra himmat ihtimom va sharaf itmoma mavsum bo‘ldi.

16. Xiva, Shaxsiy kutubxonadan, 1273=1856/57 yil, 299 varaq, ko‘chiruvchisi ko‘rsatilmagan.

Kolofon:

جواهر تحميدات بدّيعه مبدع موفقى راکه توفيق و استطاعت کرامت فرمود تاتشرف اتمام و شرف اختتام پذيرفت
نسخهء غزليات چهار ديوان امير کبير امير على شير نوايى بابشارت مربع نشين چهاربالش دولت و کامرانى محمدرحيم بيک
بى ولنعمى زاداقباله و دام دولته ١٢٧٣

... Amiri Kabir Amir Alisher Navoiy “Chohordevon” g‘azallarining (bu) nusxasi... davlat
taxtining egasi Muhammad Rahim (I) bek biy farmoni va yordami bilan (ko‘chirilib) tamom
qilindi... 1273.

V Redaksiya – Terma devonlar nusxalari.

17. Toshkent, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv. № 790, 898=1492/93 yil. 102 varaq.

Kolofon:

كتبه العبد المحتاج الى رحمة الله و غفر انه
سلطان على مشهدى تجاور عنه سنه ٨٩٨

Bu devonni muhtoj banda Sultonali Mashhadiy 898-yilda yozdi (ko‘chirdi)...

18. Toshkent, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, inv. № 3984, XV asr, 186 varaq. Kolofoni yo‘q. Ammo xatining uslubi va boshqa paleografik belgilariga ko‘ra, bu nusxani shubhasiz Sulton Ali Mashhadiy ko‘chirgan.

19. Nyu-York, Metropolitayn san‘at muzeyi, inv. № 21. 905=1499/1500-yil, 254 varaq¹.

Kolofon:

كتبه الفقير سلطان على المشهدى غفر ذنوبه فى سنه خمس و تسعمايه الهجرية بدار السالطنه هراقم

Buni faqir Sultonali Mashhadiy hijriyning to‘qqiz yuz beshinchi yili Hirot poytaxtida yozdi.

¹ A. V. Williams Jakson and Abraham Johannan, A Catalogue of the Collection of Persian Manuscripts presented the Metropolitan Museum of Art, New York by Alexander Smith Cochran. New York, 1914 pp 160-63, № 21.

20. Oksford, Oksford universitetining Bodlean nomidagi kutubxonasi, inv. № 283, 915=1509/10 y. 308 varaq. Ko‘chiruvchisi ko‘rsatilmagan.

Kolofon: تمت الكتاب امير نوايي رحمة الله عليه ٢٤ شعبان سنة ٩١٥

Amir Navoiyning bu kitobini ko‘chirish 915-yil, sha‘bon oyining 24-da tamom bo‘ldi.

IV

“Xazoyin ul-maoniy” she‘rlarini xronologik davrlarga ajratishdagi tajribalarimizga o‘tamiz.

Biz yuqorida “Xazoyin ul-maoniy” she‘rlarining taxminan yarim asr davomida yaratilganligini aytgan edik. Endi bu she‘rlarning qaysisi qay davr ichida yaratilganini aniqlashga harakat qilamiz.

Ma‘lumki, sharq xalqlari adabiyotida lirik asarlarning yozilish tarixini she‘r ostida ko‘rsatish, ayniqsa o‘rta asr davrlarida, odat bo‘lgan emas. Hatto ba‘zi shoirlarning o‘z qo‘li bilan yozilgan avtograf devonlaridagi she‘rlarda ham biz zotan tarix ko‘rmaymiz. Turkiy va forsiy tilda she‘r yozgan shoirlarimiz uzoq zamonlardan beri lirik ijodiyotda traditsiya bo‘lib qolgan, g‘azal oxirida shoir tahallusini ko‘rsatish bilan kifoyalanganlar xolos. Bu traditsiya avtor nomini poetik asar tkaniga organik bog‘lab tashlash bilan she‘r avtorining kim ekanligiga shubha qoldirmaydigan ijobiy bir holat bo‘lsa ham, bu hali masalani hal qilolmaydi. Masalan, biz “Xazoyin ul-maoniy”ning qaysi bir she‘rini olib qaramaylik, avtor Navoiy bo‘lishidan qat‘i nazar, bu she‘r 20 yoshdagi Navoiyniki bo‘lsa bir xil, agar 50 yoshdagi Navoiyniki bo‘lsa ikkinchi xil xulosaga kelishimiz mumkin. Demak, Navoiy she‘rlarining xronologik chegaralarini aniqlash shoir ijodining g‘oyaviy va badiiy evolyutsiyasini o‘rganishda qanchalik muhim ilmiy ahamiyatga ega ekani o‘z-o‘zidan ravshandir.

“Xazoyin ul-maoniy” she‘rlarining xronologik chegaralarini birinchi martaba Navoiyning o‘zi aniqlagan. Chunki “Xazoyin ul-maoniy” she‘rlarining shoir tomonidan o‘z hayotining yuqorida aytilgan to‘rt davriga ko‘ra to‘rt devonga taqsim qilinishining o‘zi shoir lirikasini amalda to‘rt xronologik davrga ajratish demakdir. Afsuski, bu xil davrlarga ajratish, har bir davrning yillari bilan aniqlanishiga qaramasdan, g‘oyat shartli va sun‘iy bo‘ladi.

Navoiy she‘rlarini xronologik davrlarga ajratishda biz uchun birinchi ishonchli asos shoirning XV asrda ko‘chirilgan bir necha devonlari oxirida aniq ko‘rsatilgan qo‘lyozmalarning ko‘chirilish tarixi bo‘lsa, ikkinchisi shoirning o‘zi ko‘rsatib o‘tgan to‘rt xronologik davr bo‘ldi. Ayni vaqtda qo‘lyozmalarni qiyosiy o‘rganish metodi bu masalada ham birinchi tajribalarni o‘tkazishga katta imkon tug‘dirdi. Bu sohada bizning olib borgan tekshirishlarimiz ikki asosiy etapga bo‘linadi.

Birinchidan, biz Navoiy devonlarining XV asr Hirotda ko‘chirilgan yetti unikal nusxalarning ko‘chirilgan yiliga asoslanib, shoirning o‘zbek tilidagi 3166 she‘rining (“Xazoyin ul-maoniy”ga kirmagan 32 she‘r ham shu hisobda) haqiqiy xronologiyasini aniqladik va bu xronologiyani to‘rt asosiy davrga ajratdik¹. Ikkinchidan, biz aniqlagan bu to‘rt xronologik davr “Xazoyin ul-maoniy”ning to‘rt devonidagi 3132 she‘rda shoir ko‘rsatgan bolalik, yigitlik, o‘rta yosh va qarilik davrlariga qanchalik to‘g‘ri kelish-kelmasligini birma-bir tekshirib chiqdik².

¹ “Xazoyin ul-maoniy”ning IV tomi – “Favoyid ul-kibar” ilovasidagi “Xazoyin ul-maoniy” she‘rlarining haqiqiy xronologiyasi» tablitsasiga qarang (Алишер Навоий «Хазойинул-маоний» // «Фавойидул-кибар», ИВ том. X. Сулаймонов илмий-танқидий матни асосидаги нашр. – Тошкент: «Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти», 1960. – 3-jadval. – O.M.).

² Yana shu IV tomi – “Favoyid ul-kibar” devoni ilovasidagi “Xazoyin ul-maoniy” she‘rlarining nisbiy xronologiyasi» tablitsasiga qarang (Алишер Навоий «Хазойинул-маоний» // «Фавойидул-кибар», ИВ том. X. Сулаймонов

Oqibatda shoir o‘z she’rlarini, haqiqiy xronologiyasiga rioya qilmasdan, erkin ravishda, to‘rt devonga taqsim qilishi natijasida “Xazoyin ul-maoniy”dagi ikki mingdan ortiq she’rlar haqiqiy xronologiyasi bilan bir qatorda nisbiy xronologiyaga ham ega bo‘lgan.

Navoiy o‘zbek tilidagi she’rlarini to‘rt qismga ajratib, “Xazoyin ul-maoniy” devonlarini tuzishga kirishganda “Badoe’ ul-bidoya” bilan “Navodir un-nihoya” devonlaridan foydalanganini “Xazoyin ul-maoniy” debochasida bir necha martaba aytib o‘tgan edi. Bundan tashqari, tekshirishlar yana shuni aniq ko‘rsatdiki, “Xazoyin ul-maoniy”ga kirgan ilk she’rlarni Navoiy biz foydalangan 564-inventar nomerli Leningrad nusxasidan olgan. Bu uch devon (Leningrad, 564, London 401, Toshkent 1995) tarixiga qaraganda, har birining yaratilish davri shoirning “Xazoyin ul-maoniy” debochasida ko‘rsatgan bolalik, yigitlik va o‘rta yosh davrlariga juda ham yaqindir. Haqiqatan ham bu uch devondagi she’rlar shoir hayotining shu uch faslida (yoshlik, yigitlik, o‘rta yosh) yozilganligi shubhasiz. Fikrimizcha, Navoiyning o‘zi ham “Xazoyin ul-maoniy”ning I, II, III devonlarining xronologik chegaralarini aniqlashda shu uch devon she’rlari va ularning yaratilish davrlarini ko‘zda tutgan desak xato qilmagan bo‘lamiz. Shu mulohazaga suyanib biz ham Navoiyning o‘zi belgilagan hayotining to‘rt faslini shoir she’rlarining to‘rt xronologik davrlari uchun asos qilib oldik. To‘rt davr she’rlarini Navoiyning o‘zi qo‘ygan nom bilan atadik: I yoshlik lirikasi, II yigitlik lirikasi, III o‘rta yosh lirikasi, IV qarilik lirikasi. Biz aniqlay olgan bu to‘rt xronologik davr mazmuni shulardan iborat:

I davr – yoshlik lirikasi

(1449–1461-yillar yoki 7/8–20 yoshgacha)

Navoiyning yoshlik davrida yaratgan she’rlarini biz faqat uning yuqorida ko‘rsatilgan 870=1465/66 yilda, shoir 25 yoshlarda ekan chog‘ida ko‘chirilgan devon (Leningrad, Saltikov-Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasi, qo‘lyozma № 564) asosida aniqladik. Bu qo‘lyozma bizgacha yetib kelgan Navoiy devonlarining eng qadimiysi bo‘lib, shoir yaratgan ilk she’rlaridalar boshqalar tomonidan tuzilgan devonlarning biridir. Xuddi shu qo‘lyozma ichidagi 434 she’r (391 tasi g‘azal, 1 tarji’band, 1 muxammas, 41 ruboiy) keyinchalik “Xazoyin ul-maoniy”ga to‘la kiritilgan. Bu qo‘lyozmani boshqa nusxalar bilan qiyosiy o‘rganish shunday qat’iy fikrga olib keldiki, mashhur san’atkor-xattot Sulton Ali Mashhadiy ko‘chirgan, Hirotning mahoratli san’atkorlari tomonidan ziynatlangan bu nodir nusxa Navoiyning o‘z mulki bo‘lgani ehtimoldan uzoq emas. Agar bu nusxa Navoiy mulki bo‘lmagan bo‘lsa, unda ham, “Xazoyin ul-maoniy”ni tuzish davrida, shoirning bu nusxadan bevosita foydalanganligi to‘g‘risida shubha bo‘lishi mumkin emas. Demak, xulosa qilib aytganimizda, shoir o‘zining 7-8 bilan 20 yoshlar o‘rtasida yaratgan yoshlik she’rlari – ilk lirikasi ustida gapirar ekan, u asosan shu devondagi 434 she’rni ko‘zda tutadi. Biz ham bu she’rlarni shoir lirikasining birinchi davri – yoshlik lirikasi deb atadik.

II davr – yigitlik lirikasi

(1461–1476-yillar yoki 20-35 yoshgacha)

Shoir lirikasining ikkinchi davri – yigitlik chog‘ida yaratilgan she’rlar asosan uning tuzgan birinchi devoni “Badoe’ ul-bidoya”ga joylashgandir. “Badoe’ ul-bidoya”ning hozircha bizga ma’lum bo‘lgan eng qadimiy nusxasi London qo‘lyozmasi bo‘lib, bu nusxa 1482-yil, shoir 41 yoshda ekanida ko‘chirilgan. Ammo “Badoe’ ul-bidoya” devonining o‘zi London nusxasidan 7-8 yil avvalroq tuzilgan bo‘lishi kerak. Chunki Navoiyning o‘zi “Badoe’ ul-bidoya”ga yozgan debochasida o‘zining bu devonini Sulton Husayn hokimiyat tepasiga kelganidan so‘ng (1469)

илмий-танкидий матни асосидаги нашр. – Тошкент: «Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти», 1960. – 4-jadval. – *OM.*)

uning rayi va homiyligi ostida tuzgani haqida xabar bergan edi. Ammo ungacha, deydi o‘z debochasida Navoiy “xotirimga kelmas bu parishon abyotni jam qilmoq, xotirimg‘a kelmas bo‘lg‘ay va ko‘nglumg‘a kechmas bo‘lg‘aykim bu parokanda ash‘orga tartib bermak”¹. Yana “Badoe’ ul-bidoya” devonini tuzishga kirishganini ta’kidlab:

«Bu nav istaydur emdi ra’y oliy,
Ki qilg‘ay fikrating devon xayoli.
Hukm mazmunig‘a qalam chektim,
Safxa tazbinig‘a raqam tektim» degan edi.

Agar biz shoirning, yigitlikdagi she’rlarim 20-35 yoshlar o‘rtasida yaratilgandi, degan xabarini esga olsak (shoirning 35 yoshlik chog‘i 1476-yillarga to‘g‘ri keladi), “Badoe’ ul-bidoya” devonining tuzilish tarixi, yuqorida aytganimizdek, London nusxasidan 7-8 yil avval, taxminan 1470/1476-yillar o‘rtasiga to‘g‘ri keladi. “Badoe’ ul-bidoya” devoni 842 she’rdan tashkil topgan (g‘azal 585, mustazod 3, muxammas 4, musaddas 2, tarji’band 3, qit’a 49, ruboiy 78, chiston 10, muammo 52, tuyug‘ 10, fard 46). Bular ichiga yoshlik lirikasidan (Leningrad, qo‘lyozma № 564) 138 she’r kirib qolgan. Agar shu 138 she’rni chiqarib tashlasak, “Badoe’ ul-bidoya”ning asosiy 704 she’ri shoirning 20-35 yoshlari o‘rtasida (1461–1476), ayni yigitlik davrida, taxminan 15 yil ichida yaratilgani aniq bo‘ldi. Ikkinchi davr she’rlarining umumiy soni – 704 ta.

III davr – o‘rta yosh lirikasi

(1476–1486-yillar yoki 35-45 yoshgacha)

Shoirning “Badoe’ ul-bidoya” devonidan so‘ng yaratgan she’rlari uning o‘zi tuzgan ikkinchi devoni “Navodir un-nihoya”ni tashkil qilgan. Shuning uchun, “Navodir un-nihoya” devonini biz Navoiy lirikasining uchinchi xronologik davri uchun asosiy manba sifatida qabul qildik. “Navodir un-nihoya” devonining bizgacha yetib kelgan yagona Toshkent nusxasi ham Sulṭon Ali Mashhadiy tomonidan ko‘chirilib, Sulṭon Husayn xazinasida saqlangan. Afsuski, qo‘lyozma oxirida kotib bu nusxani qaysi yilda ko‘chirganini ko‘rsatmagan. Biroq shunga qaramasdan, tarixiy manbalarga ko‘ra, bu devondagi she’rlarning “Badoe’ ul-bidoya”dan so‘ng (1486) va “Xazoyin ul-maoniy”ni tuzishga kirishishdan avval (1492) yaratilganligi aniqdir. Biz bu o‘rinda yana Navoiyning, o‘rta yoshdagi she’rlarimni 35 bilan 45 yoshlar orasida yaratdim, degan so‘ziga diqqat qilsak (shoirning 45 yoshi 1486-yilga to‘g‘ri keladi), “Navodir un-nihoya” devonining tuzilish vaqti “Xazoyin ul-maoniy”ni tuzishga kirishgan 1492-yildan 6-7 yil avval taxminan 1486-yilga to‘g‘ri keladi. Bu haqiqatga ham yaqindir. Shuning uchun “Navodir un-nihoya” devoni Navoiy lirikasining uchinchi xronologik davri uchun asos qilib olindi.

“Navodir un-nihoya” 693 she’rdan iborat (g‘azal 628, mustazod 3, tarji’band 3, qit’alar 5, ruboiy 46, chiston 1, muammolar 6, tuyug‘ 1). Tekshirish natijasida ma’lum bo‘lishicha, bu she’rlardan 103 tasi ilk lirika (Leningrad, qo‘lyozma № 564) va 36 tasi “Badoe’ ul-bidoya” devonidan “Navodir un-nihoya”ga o‘tib qolgan. Biz ularni chiqarib tashlaganimizda, “Navodir un-nihoya” devonining asosini tashkil qilgan she’rlar soni 554 ta bo‘lib chiqdi. Shu bilan birga qo‘limizdagi “Badoe’ ul-bidoya” devonining 1484-yilda ko‘chirilgani Boku nusxasi va 1486-yilda ko‘chirilgan Toshkent nusxasida shoirning 1482–1486-yillar ichida yozilib, “Badoe’ ul-bidoya”ga kirmagan 76 she’ri topildi. Biz ularni ham, yaratilish davri e’tibori bilan, o‘rta yosh lirikasiga qo‘shdik. Natijada bu she’rlar uchinchi xronologik davrni tashkil qilib, shoirning 35-45 yoshlari o‘rtasida (1476-1486) – o‘rta yosh chog‘ida, taxminan o‘n yil ichida yozilgani ma’lum bo‘ldi. Uchinchi davr she’rlarining umumiy soni – 630 ta.

¹ “Badoe’ ul-bidoya” debochasi, London, Britaniya muzeyi, ko‘lyozma № 401, varaq 6b.

IV davr - qarilik lirikasi

(1486–1499-yillar yoki 45-60 yoshgacha)

Navoiy lirikasining so‘nggi – to‘rtinchi xronologik davrini aniqlashda biz “Xazoyin ul-maoniy”ning ikki nodir nusxasiga suyakdik. Bulardan biri 904=1498/99 yilda ko‘chirilgan Leningrad (inv. № 55) nusxasi, ikkinchisi esa 995=1490/500-yilda ko‘chirilgan Stalinobod (inv. № 1990) nusxasidir. Biz bu ikki nusxa asosida “Xazoyin ul-maoniy”ning to‘rt devoniga aralastirib yuborilgan birinchi, ikkinchi va uchinchi davr she‘rlarini chiqarib tashlaganimizda, Navoiy lirikasining so‘nggi to‘rtinchi davrida yaratilgan she‘rlarining soni 1396 ta ekani ma‘lum bo‘ldi.

Navoiyning qarilik lirikasi yuqoridagi uch davr she‘rlariga nisbatan adad jihatidan ko‘pchilikni tashkil qiladi. Ehtimol, ular o‘rtasida ilgariroq yozilib, avvalgi devonlariga kirmay qolgan bir qism she‘rlar ham bordir. Ammo shundaylari bo‘lgan taqdirda ham nihoyatda oz bo‘lishi kerak. Avvalgi uch davrga nisbatan oxirgi to‘rtinchi davr ichida ko‘proq she‘rlar yozilganini shoirning o‘zi ham eslatib o‘tadi. “Xazoyin ul-maoniy” debochasining bir yerida u: “... ikki murattab bo‘lg‘on devonlardin («Badoe’ ul-bido‘ya” bilan “Navodir un-nihoya”, *H.S.*) yangi aytilg‘on abyot adadi aksar» desa, yana shu debochani ikkinchi joyida “andin so‘ngra yig‘ilg‘on ash‘orning va nazm rishtasig‘a tortilg‘on durri shaxvorning adadi burung‘i devonlardin ortiq chog‘liqdur”, deydi. Agar biz shoirning avvalgi ikki devoni va ilk she‘rlari yoniga uning 50 ming misraga yaqin bo‘lgan “Xamsa”sini (1483–1485) qo‘shsak, uning o‘rta yosh oxirigacha yaratgan poyetik merosi qanchalik buyuk ekanini tasavvur qilish mumkin. Modomiki, shunday ekan, biz shoir hayotining so‘nggi 15 yili ichida 1396 she‘r yaratilishini Navoiy kabi buyuk titan ijodi uchun tabiiy va ishonarli bir hol deb qarashimiz lozim va bu hol bizni hech bir hayron qoldirmasligi kerak (tabl. № 2 ga qarang).

Taxminan yarim asr davomida yaratilgan 3164 she‘rning qo‘lyozma manbalar asosida va shoir tasnifoticha, to‘rt davrga bo‘linganini ko‘rdik. Endi Navoiy bu she‘rlarini “Xazoyin ul-maoniy”ning to‘rt devoniga ajratganida yuqorida ko‘rsatilgan she‘rlarning haqiqiy xronologik davrlariga qanchalik rioya qilganini aniqlash mumkin. Buning uchun biz “Xazoyin ul-maoniy”ning to‘rt kitobiga joylashtirilgan 3132 she‘rning har birisini yaratilish e‘tibori bilan yuqoridagi xronologik davrning qaysi biriga kirishini birma-bir aniqlab chiqdik. Natija shuni ko‘rsatdiki, shoir o‘z she‘rlarini to‘rt devonga ajratganida ularning haqiqiy xronologiyasiga mutlaqo rioya qilgan emas. To‘rt devonning har biriga kirgan she‘rlar xronologik jihatidan turli davrlarda yaratilgan bo‘lib, devon ichida g‘oyatda aralash holda berilgan. Masalan, 24 yoshgacha yozgan she‘rlaridan 132 tasini “Badoyi’ ul-vasat”da, 146 tasini “Favoyidul-kibar”da ko‘rsak, qarilik davrida yaratilgan she‘rlardan 159 tasini “G‘aroyibus-sig‘ar”da, 359 tasini “Navodir ush-shabob”da va 429 tasini “Badoyi’ ul-vasat”da uchratamiz. Demak, “Xazoyin ul-maoniy”ga kirgan she‘rlar to‘rt devonning nomiga muvofiq haqiqiy xronologiyaga ega bo‘lgani uchun bu devonlarga shoir tomonidan qo‘yilgan nomlar (“G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoyi’ ul-vasat” va “Favoyid ul-kibar”) ham g‘oyatda shartlidir. Bu hol juda ko‘p she‘rlar mazmunidan ham yaqqol ko‘rinadi. Masalan, tubandagi baytlarning “G‘aroyibus-sig‘ar” va “Navodirush-shabob” devonlarida bo‘lmasligi kerak edi:

Kechti umrum naqdi g‘aflat birla nodonlig‘da hayf,

Qolg‘ani sarf o‘ldi anduhu pushaymonlig‘da hayf¹.

Bosh oqarib, yuz qoralig‘dur yana tarki adab,

¹ “G‘aroyibus-sig‘ar”, g‘azal 303, bayt 1.

Do‘st g‘ayrat aylamasdin burna qil isyonni bas¹.
 Yoshing ellik bo‘ldi, yuz qo‘yg‘il fano tufrog‘ig‘a
 Kim, shabob ayyomi ayshu beadablig‘ chog‘i bas².
 Yoshim ellik bo‘ldi yuz hasrat yesamkim sudi yo‘q,
 O‘zni maydin hush tutay chun o‘tti umrum xushrog‘i³.
 Menki ellik yil chekib g‘am, topmadim xushvaqtliq,
 Topqamenmu umrning emdiki, o‘tmish xushrog‘i⁴.

Biroq biz shoirning “Xazoyin ul-maoniy” debochasida ko‘rsatgan to‘rt davriga amalda hech qanday rioya qilmaganining asli sabablarini hozircha o‘rganib yetganimiz yo‘q. Kelgusi tekshirishlar bu masalani yana ravshanroq yoritishga yordam berar deb o‘ylaymiz. Nihoyat, Navoiy o‘z she‘rlarini to‘rt devonga taqsim qilganida mazkur she‘rlarining haqiqiy xronologiyasi qanchalik chalkashib ketganini, tubandagi tablitsada yana ham aniq ko‘rish mumkin. (tablitsa № 3 ga qarang)

Klassik adabiyotimiz, jumladan Navoiy yaratib qoldirgan lirik merosning badiiy xususiyatlarini chuqur o‘rganish, she‘rning ichki tuzilish qonuniyatlarini to‘g‘ri anglashning bukungacha eng mushkul masalalaridan biri hisoblanib kelayotgan narsa vazn masalasidir. Klassik poeziyamizda hukmron bo‘lib kelgan aruz vazni, tabiiy, Navoiy she‘rlari uchun ham asosiy vazn hisoblangan. Navoiy o‘z ijodiyotida aruz bahrining barcha xillari vaznlaridan deyarlik foydalangan. Hatto bu haqda maxsus asar (“Mezon ul-avzon”) yozib, aruz vazni va aruz haqidagi ilmni boyitishga katta hissa qo‘sha olgandir.

Navoiy she‘rlarida qo‘llangan aruz vaznlarini o‘rganish va ularni ma‘lum ilmiy sistemaga solish ishi bilan sovet adabiyotshunosligida hurmatli olimlarimizdan filologiya fanlari kandidati Sodiq Mirzoyev birinchi bo‘lib shug‘ullandi. U o‘z dissertatsiyasida Navoiy aruzining qator nazariy masalalarini yoritishdan tashqari, “Xazoyin ul-maoniy” she‘rlarining har biri aruzning qaysi vaznida yozilganini aniqlab chiqqan. Navoiy aruzi ustida olib borilgan bu katta filologik tadqiqot shoir merosini o‘rganish sohasida qilingan jiddiy ilmiy ishlardan hisoblanishi kerak. Biz Sodiq Mirzoyev aniqlagan Navoiy she‘rlarining hamma vaznlarini “Xazoyin ul-maoniy”ning mazkur nashrida ilova tariqasida berishni zarur deb topdik va har tom oxirida berdik. Bir qism she‘rlar vaznini 1948-yilda filologiya fanlari kandidatlar Sodiq Mirzoyev va G‘ulom Karimovlar tomonidan nashr qildirilgan Navoiy devonidan oldik. Qolgan she‘rlar vaznini esa, avtor ijozati bilan, uning qo‘lyozmasidan berdik⁵.

Navoiy tekstlarini o‘rganishda bergan qimmatli maslahatlari va aniqlagan Navoiy she‘rlari vaznlaridan foydalanishga rizolik bergani uchun aruz ilmining tanilgan mutaxassisi, hurmatli sharqshunos olimimiz Sodiq Mirzoyevga samimiy minnatdorligimni bildiraman.

Tablitsa № 2

**NAVOIY YARATGAN O‘ZBEK TILIDAGI SHE‘RLARNING XV ASR
 QO‘LYOZMALARI ASOSIDA ANIQLANGAN HAQIQIY XRONOLOGIYASI**

Xronologik davrlar	Har davr she‘rlarining	Har davr ichida yaratilgan	Xronologik davrlar uchun asos qilib olingan qo‘lyozmalar
---------------------------	-------------------------------	-----------------------------------	---

¹ “G‘aroyibus-sig‘ar”, g‘azal 241, bayt 8.

² “G‘aroyibus-sig‘ar”, g‘azal 240, bayt 6

³ “Navodirush-shabob”, g‘azal 586, bayt 6.

⁴ “Navodirush-shabob”, g‘azal 589, bayt 9.

⁵ Содиқ Мирзаев, Навоий арузи. Тошкент, 1948 й. (O‘zFA Sharqshunoslik instituti kutubxonasi, qo‘lyozma № 48).

	yaratilish yillari	she'rlar soni	
BIRINCHI DAVR YoSHLIK LIRIKASI	1449–1461 (7-8–20 yoshgacha)	434	LENINGRAD, Saltikov-Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasi, qo‘lyozma № 564. 870/1465–66 yilda ko‘chirilgan
IKKINCHI DAVR YIGITLIK LIRIKASI	1461–1476 (20–35 yoshgacha)	676+28	LONDON, Britaniya muzeyi, “Badoyi’ ul-bidoya” devoni, qo‘lyozma № 401, 587/1482-yilda ko‘chirilgan
UCHINCHI DAVR O‘RTA YoSh LIRIKASI	1476–1486 (35–45 yoshgacha)	626+4	1. BOKU, Respublika qo‘lyozmalar fondi, qo‘lyozma № 3010.889/1484-yilda ko‘chirilgan. 2. TOSHKENT, O‘zFA adabiyot muzeyi qo‘lyozma № 84. 891/1486-yilda ko‘chirilgan. 3. TOSHKENT, O‘zFA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, qo‘lyozma № 1995. “Navodirun-nihoya” devoni, 1482–1492-yillar o‘rtasida ko‘chirilgan
TO‘RTINCHI DAVR QARILIK LIRIKASI	1486–1499 (45–60 yoshgacha)	1396	1. LENINGRAD, Saltikov-Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasi, qo‘lyozma № 55. 901/1498–99 yilda ko‘chirilgan. 2. STALINOBOD, Toj. FA Sharqshunoslik sho‘basi, qo‘lyozma № 1990. 905/1499–1500-yilda ko‘chirilgan.

Izoh: “Xazoyin ul-maoniy”ga kirmay qolgan 32 she’rdan 28 tasi shoirning “Badoyi’ ul-bidoya” va 4 tasi esa “Navodir un-nihoya” devonlarida saqlanib kelgan. Bu raqamlar tablitsaning uchinchi ustunida *+28* ham *+4* shaklida ko‘rsatildi.

Tablitsa № 3

“XAZOYIN UL-MAONIY” SHE’RLARINING HAQIQIY VA NISBIY XRONOLOGIASIGA KO‘RA TAQSIMLANISHI

“Xazoyinul-maoniy” she’rlarining shoir tomonidan to‘rt devonga shartli taqsimlanishi natijasida kelib chiqqan nisbiy xronologiyasi	“Xazoyin ul-maoniy” she’rlarining qo‘lyozma yodgorliklar asosida aniqlangan haqiqiy xronologiyasi				“Xazoyinul-maoniy” devonlariga to‘rt xronologik davrdan kirgan she’rlarning umumiy soni
	Birinchi davr yoshlik lirikasi (1449–1461-y.)	Ikkinchi davr yigitlik lirikasi (1461–1476-y.)	Uchinchi davr o‘rta yosh lirikasi (1476–1486-y.)	To‘rtinchi davr qarilik lirikasi (1486–1499-y.)	
“G‘aroyib us-sig‘ar” (7-8–20 yoshgacha)	156	443	82	159	840
“Navodir ush-shabob” (20–35 yoshgacha)	–	110	290	359	759

“Badoyi’ ul-vasat” (35–45 yoshgacha)	132	51	126	431	740
“Favoyid ul-kibar” (45–60 yoshgacha)	146	72	128	447	793
To‘rt xronologik davr she’rlarining umumiy soni	434	676	626	1396	3136

Ulug‘ Alisher yaratgan merosni bu kungi kitobxonimizga taqdim etish uchun avval biz bir necha qadimiy, mu‘tabar qo‘lyozmalar asosida “Xazoyin ul-maoniy” devonlarining ilmiy-tanqidiy tekstini (eski o‘zbek grafikasida) tuzib, so‘ngra uni hozirgi joriy alifbomizda ko‘chirish (transliteratsiya) ishi bilan shug‘ullana boshladik. Navoiy asarlarining va umuman klassik adabiyot namunalarining transliteratsiyasi ustida bir necha yillardan buyon ish olib borilishi va bu ishda olimlarimiz tomonidan erishilgan muvaffaqiyatlarga qaramasdan, bu sohada hozirgacha hal qilinmagan va jiddiy ilmiy tekshirishlarni talab qiladigan bir necha muhim masalalar bor. Bu masalalar ko‘proq o‘zbek tili tarixining ishlanmaganidan kelib chiqadi. Konkret olganimizda Navoiy tekstlarining o‘qilishini qiyinlashtiradigan asosiy sabablardan biri Navoiy zamonida mavjud bo‘lgan o‘zbek yozuvidagi ko‘pchilik so‘zlarda unilarning yozilmasdan o‘qilishi bo‘lsa, ikkinchisi, umuman tilimizning tarixiy fonetikasi, ayniqsa XV asr o‘zbek tili fonetikasining ishlanmaganligi, shular natijasida juda ko‘p turkiy so‘zlar talaffuzining bizga noma‘lum bo‘lishidir. Bizning qo‘limizda XV asr oxiri yoki XVI asr boshlarida nasx xati bilan ko‘chirilib, to‘liq ravishda diakritik belgilar bilan ta‘minlangan “G‘aroyib us-sig‘ar” devonining bir nodir qo‘lyozma nusxasi bor. Navoiy qo‘lyozma asarlari ichida nasx xati bilan ko‘chirilgan, favqulodda zo‘r ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan bu yagona qo‘lyozma Navoiy lirikasidagi ayrim so‘zlarni to‘g‘ri o‘qishda biz uchun kalit rolini o‘ynadi. Biz “Xazoyin ul-maoniy” devonlarining transliteratsiyasida qator prinsipial masalalarni hal qilishda asosan shu nusxadan foydalandik¹.

“Xazoyin ul-maoniy” tekstlarini o‘qish va hozirgi alifbomizda ko‘chirishda uchragan qator qiyinchiliklarning eng muhimlarini biz imkon boricha shunday hal qildik:

a) Ko‘pchilik so‘zlarning nuqtasiz yozilishi yoki nuqtalarning chala qo‘yilib ketishi qadimiy qo‘lyozma yodgorliklarida traditsiya holiga kirib qolgan. Navoiyning barcha qo‘lyozma asarlari nasta‘liq xatida yozilgan. Nasta‘liq xatining buyuk ustodi Sulton Ali Mashhadiy va uning shogirdlari, bu xatning o‘ziga xos bo‘lgan grafik xususiyatlariga ko‘ra, va bu xatda so‘zlar ko‘pincha birining ustiga biri yozilib, oraga qo‘yish lozim bo‘lgan nuqtalarning barchasini sig‘dirish qiyin bo‘lganidan ko‘p so‘zlarda ongli ravishda nuqtani tushirib qoldiradilar. ش ق ن د harflari س ق ن د shaklida beriladi. Ko‘pincha ی harfi so‘z orasida kelganda ham nuqta qo‘yilmay ketadi. ك م ب ل ه ن ب ي ر so‘zlari ك م ب ل ه ن ب ي ر shaklida beriladi. Aksari, چ پ harflari ج ب shaklida yoziladi. Ba‘zan nuqtalarni bir yerga g‘ujja qilib joylashtirish maqsadida ب ي ر so‘zidagi yonma-yon turishi lozim bo‘lgan harf nuqtalari uch burchak qilib پ ر shaklida, پ ي ر چ ب ک ا ر so‘zidagi besh nuqtadan ikkitasi qisqartirilib, پ ر چ ب ک ا ر shaklida yoziladi. ب پ ت و harflarining و bilan birikmasi bo‘lgan ب و bu harflarining ham ko‘pincha tamomila nuqtasiz ب و shakliga yoziladi. Ba‘zi o‘rinlarda esa ikki

¹ Qo‘lyozma teksti ikki ustunda qora siyoh bilan g‘oyatda go‘zal mayda nasx xatida novvotrang qog‘ozga ko‘chirilgan. Har bir she‘r alohida oltin suvi va turli ranglar bilan ishlangan jadval ichiga olingan. Devon ichida «G‘aroyibus-sig‘ar»ning barcha she‘rlari deyarlik mavjud. Qo‘lyozmaning so‘nggi varag‘i yo‘qolgan. Ammo xatning uslubi, qog‘ozi, siyohi va boshqa paleografik belgilariga ko‘ra, bu nusxa XV asrning oxiri yoki XVI asrning boshida ko‘chirilgandir. Filologlarimizdan Sodiq Mirzoyev bu tarixni tasdiqlaydi. Professor A.A. Semenov va boshqa manbahunoslar ham bu nusxaning XV-XVI asr o‘rtalarida yaratilgan yodgorlik ekanini e‘tirof etganlar. Bu devonning faksimil nusxasi IV tom oxiridagi ilovada berildi.

nuqtani odatdagicha yonma-yon qo‘yish xat husnini buzishi mumkin bo‘lgan joylarda, Sulton Ali Mashhadiy, unga ergashib boshqa kotiblar ham ostin-ustin qo‘yib ketadilar. “Navodir un-nihoya” devonining bir baytini Sulton Ali Mashhadiy shunday ko‘chirgan:

علاجيم دين بولوب عاجز ديديلار حكمت اهلى كيم
غريب و حسپته يوق كيم عاشق و ديوانه هم¹

Kotiblar tomonidan ongli ravishda tushirib qoldirilgan barcha nuqtalarni, so‘zning konteksdagi ma‘nosiga ko‘ra, tiklab o‘qidik va undan so‘nggina hozirgi alifbomizga ko‘chirdik.

b) Yozilishi bir xil bo‘lib, ma‘nosi turlicha bo‘lgan كل (gul, kul, kal, kul – jam‘i ma‘nosida); پير (bir, pir, ber); دردكش (dardkash, durdkash) so‘zlar ham ma‘nosiga ko‘ra kontekstda qanday o‘qilsa, shunday ko‘chirildi.

v) Eski grafikada ko‘chirilgan Navoiy qo‘lyozma asarlaridagi unililarning (ا و ي ه) yozilishi bilan o‘qilishi o‘rtasida bo‘lgan katta tafovut Navoiy tekstlarining transliteratsiyasini qiyinlashtiruvchi asosiy sabablardan biridir. “Xazoyin ul-maoniy” tekstlarida ham, shoirning boshqa asarlaridagiga o‘xshash, ko‘pincha unli harflar yozilmaydiyu, lekin o‘qiladi. Nasta‘liq xatida diakritik belgilar (zer ِ, zabar´, pech´, sokin, tashdid´, xamza ء, mad) qo‘yish odat bo‘lmaganidan Navoiy tekstlaridagi qator turkiy so‘zlarda ayniqsa, ا, آ unlisining qanday o‘qilishi hozirgacha, hatto ko‘pchilik filologlarimizga ham ravshan emas: ايله, ايلام, ايلامي, ايلامي? انكا – angomi, angami? منكا – mangomi, mangami, mengami? اسرو, اسرو – asrumi, osrumi, usrumi, o‘srumi? اسروك, اسروك – o‘srukmi, usrukmi, isrikmi? Bu so‘zlar va shunga o‘xshash boshqa turkiy so‘zlar hozirgacha nashr qildirilgan klassik adabiyot tekstlarida turlicha yozilib kelmoqda.

Biz bu masalalarni hal qilishda qo‘limizda bo‘lgan diakritik belgisi “G‘aroyib us-sig‘ar” qo‘lyozmasi asosida ish olib bordik. ايله, ايلام, ايلامي so‘zini – uyla, انكا, منكا she‘rda radif bo‘lib kelganda, vazn va qofiya talabiga ko‘ra ango, mango², ammo tekst o‘rtasida kelib, vaznga halal keltirmaydigan bo‘lganda anga, manga shaklida yozdik. اسرو, اسرو – asru, vazn talab qilgan yerlarda osru, اسروك, اسروك – usruk, جمشيد – jamshid, حورشيد – xurshid, اوميد – umid shakllarida berdik.

Ba‘zan so‘z negizlarida uchraydigan unililarning turlicha yozilishi o‘z holicha qoldirildi, masalan, “sen” so‘zining “san” shakli ham beriladi:

Ey Navoiy, yo‘q edi olamda oyini vafo,

Haq nasib etdi sango senda bu ma‘ni bor uchun³.

g) Navoiy tekstlarida پ چ گ (p, ch, g) undoshlari aksar vaqt ك ج ب (b, j, k,) shaklida beriladi, biz bularni so‘zlarning ma‘nosiga ko‘ra p, ch, g shaklida yozdik: كوچ – ko‘p, آچتى – ochti, كلگون – gulgun.

d) Vazn va qofiya talabiga ko‘ra, qisqartirilib yozilgan so‘zlar (agar – gar, ar; koshki – kosh; Jamshid – Jam; Iskandar – Skandar; shoh – shah; moh – mah; goh – gah; sipoh – sipah); fonetik jihatdan o‘zgargan so‘zlar (kiprak – kirpik; yuz – uz (100); egasiz – iyosiz; ho‘l – o‘l; o‘sma – vo‘sma; bitmak – butmoq; hurkitmoq – urkitmoq, chizmak – sizmak); ba‘zi undoshlari takrorlanib yozilgan so‘zlar (ollida, ummed) o‘z holicha ko‘chirildi. Shu bilan birga vazn

¹ Navoiy, «Navodirun-nihoya», O‘zFA Sharqshunoslik instituti, qo‘lyozma № 1995, g‘azal 517, bayt 5.

² ango, mango, oto, vafo kabi so‘zlardagi o harfi hozirgi adabiy tilimizdagi to‘liq o emas, balki o bilan a orasidagi o‘rtacha harf – tilorqa a singari talaffuz etilishi kerak (qarang: проф. А. К. Боровков. Алишер Навои, как основоположник узбекского литературного языка. Сборник «Алишер Навои», М-Л, 1946 г.; проф. А. Н. Кононов. Критич. текст ره تراكمه , грамматически очерк памятника, раздел фонетики – М-Л, 1958 г.).

³ «Navodirush-shabob», g‘azal 498, bayt 7.

taqozosiga ko‘ra, cho‘zibroq o‘qilishi lozim bo‘lgan so‘zlarda goho bir “y” orttirilib ham yozildi: تیغ – tiyg, سیم – siym, بییم – biym.

e) Navoiy tekstida uchraydigan ع ط ظ ح ذ ص ض ط ظ harflar bilan yozilgan so‘zlar, bosmaxonada transkripsiya belgilari bo‘lmagani uchun hozircha s, j, h, z, s, z, ’ harflari bilan ifodalandi. Shu sababli ba’zi so‘zlarning ma’nosi unchalik ravshan bo‘lmay qolgan hollarning ham uchrashi mumkin. Bundan so‘ng klassik adabiyot tekstlari transliteratsiyasida, hych bo‘lmaganda, minimal transkripsiya belgilaridan foydalanishimiz kerak. Xulosa qilib aytganda, Navoiy lirikasining transliteratsiyasida biz XV asr o‘zbek adabiy tili imlosi va fonetik normalarini to‘liq saqlashga harakat qildik.

Navoiy tekstlarini o‘rganishda asosiy qiyinchiliklardan biri shoir lirikasidagi juda ko‘p so‘z va iboralarning bukungi o‘zbek adabiy tili iste’molidan chiqib ketib, arxaik holga kelganligidadir. Hozirgi zamon o‘quvchisi foydalanoladigan Navoiy tilining maxsus lug‘ati maydonda bo‘lmagani uchun biz hozircha “Xazoyin ul-maoniy”ning har bir tomi oxirida shu tomda yo‘liqqan tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlar uchun qisqacha lug‘at berdik.

“Xazoyin ul-maoniy”ning to‘rt devonga joylashgan 3132 she’r chin ma’nosi bilan lirik ijodiyotda misli ko‘rilmagan ulkan merosdir. Kitobxonlarimizning shunday katta hajmdagi asardan foydalanishlarini osonlashtirish va Navoiy poeziyasini o‘rganishda, qisman bo‘lsa ham, foydasi tegishi mumkin bo‘lgan turli ko‘rsatkich va tablitsalar to‘rttala tom tekstlari oxirida ilova qilindi. Har tomday 650 g‘azal shoir tomonidan arab grafikasidagi 32 harfga ajratilib, har harf uchun maxsus sarlavhalar qo‘yilgan edi. Klassik adabiyotimizda devon tuzishning asosiy prinsiplaridan hisoblangan bu qoidani “Xazoyin ul-maoniy” devonlarining qadimiy nusxalarida qanday bo‘lsa, shunday saqlashni to‘g‘ri deb topdik; shoirning har harf uchun qo‘ygan sarlavhasini ham aslicha (eski o‘zbek grafikasida), ham transliteratsiyasini berdik.

To‘rttala devonga joylashgan g‘azal va boshqa lirik janrlardagi she’rlarga Navoiy kiritgan tartibni bundan keyin buzilishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun barcha lirik janrlar rumo raqami va har janrdagi she’rlar esa arab raqami bilan nomerlandi. “Xazoyin ul-maoniy”ning aniqlangan umumiy hajmini ko‘rsatuvchi baytlar soni har she’r yonida berilishi lozim edi. Afsuski, ba’zi texnik qulaysizliklar natijasida, uni bu nashrda qilib bo‘lmaydi. Shu sababdan biz har tomday baytlar hisobini shu tom oxiridagi birinchi ilovaga qo‘shib berdik. Ba’zi mulohazalarga ko‘ra, “G‘aroyib us-sig‘ar”ning bu nashrida 2 g‘azal (№ 80, 81), 3 qit’a (№ 24, 27, 28) tushirib qoldirildi. Bu she’rlar eski grafikadagi nashrda to‘liq beriladi.

O‘tmish adabiyotimizning buyuk yodgorliklaridan biri bo‘lgan “Xazoyin ul-maoniy” tekstlarini o‘rganish va uning hozirgi grafikamizda tayyorlangan birinchi to‘liq nashrining turli nuqson va kamchiliklardan xoli bo‘lmasligi tabiiydir. Hurmatli kitobxonlarimiz va olimlarimizdan, “Xazoyin ul-maoniy”ning bu nashrida topilishi mumkin bo‘lgan nuqsonlarni yo‘qotishga o‘z tanqidlari va qimmatli mulohazalari bilan yordam berishlarini so‘raymiz.

ÖZBƏK ŞAİRİ MIRTEMİRİN YARADICILIĞI

Validə ŞIXƏLIYEVA,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türkoloji Mərkəzi mütəxəssisi (Azərbaycan),
E-mail: v.shikhaliyeva@gmail.com
ORCID: 0009-0002-0708-8335

Xülasə: Yeni özbək şeirinin yaranmasında böyük rolu olan XX əsrin görkəmli şairlərdən biri də Mirtemirdir. O, eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatının ənənələrini dərinlən öyrənərək özbək ədəbiyyatının inkişafında önəmli rol almış sənətkarlardandır. Həmçinin müasir özbək poeziyasının dünya yaradıcılığı zirvəsinə yüksəlməsində böyük töhvə qatmışdır. Klassik şeirin tədqiqi sahəsində əhəmiyyətli rolu olan Mirtemir xalq tərəfindən sevilən vətənpərvər şairdir. Lirik şair sənətkarlıq gücünə görə Qafur Qulam, Maqsud Şeyxzadə və Musa Aybəklə eyni sırada yer alır. Mirtemir poeziyasının əsas mövzusu-Özbəkistana məhəbbət, əsas personaj-özbək xalqıdır. Şair bu mövzuya və milli qəhrəman obrazına dönə-dönə müraciət edir, hər dəfə onun müxtəlif işıqlanma istiqamətləri taparaq, yeni söz və ifadələrlə sərbəst şeir nümunələri ərsəyə gəlirdi. Mirtemirin şeirlərinin dili sadəliyi və obrazlılığı ilə seçilir. Yaradıcı şair şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən məharətlə istifadə edərək bir-birindən zəngin yaradıcılıq nümunələrini ortaya çıxara bilmişdir. Şair müdrik kəlamlara, atalar sözünə, məsəllərə müraciət edərək şeir dilini daha da zənginləşdirir.

Kalıt so‘zlar: *vətən, şeir, Mirtemir, mahnı, ədəbiyyat.*

ТВОРЧЕСТВО УЗБЕКСКОГО ПОЭТА МИРТЕМИРА

Аннотация: Миртемир – один из выдающихся поэтов XX века, сыгравший огромную роль в создании новой узбекской поэзии. В то же время он является одним из поэтов, сыгравших важную роль в развитии узбекской литературы, глубоко изучив традиции устной народной литературы. Он также многое сделал, чтобы современная узбекская поэзия вышла на мировой уровень. Миртемир, сыгравший важную роль в изучении классической поэзии, – любимый народом поэт-патриот. По художественной силе лирический поэт стоит в одном ряду с Гафуром Гулямом, Максудом Шейхзаде и Мусой Айбеком. Поэзия Миртемира основана на его любви к Узбекистану. Его идеал – узбекский народ. Поэт неоднократно обращался к этой теме и образу национального героя, каждый раз находя разные направления его освещения, создавая образцы верлибра новыми словами и словосочетаниями. Язык стихов Миртемира отличается простотой и образностью. Творческий поэт умело использовал примеры устной народной литературы, раскрывая богатые образцы творчества. Поэт обогащает поэтический язык обращением к мудрым изречениям, пословицам и поговоркам.

Ключевые слова: *родина, поэзия, Миртемир, песня, литература.*

THE WORKS OF THE UZBEK POET MIRTEMIR

Abstract: Mirtemir is one of the prominent poets of the 20th century who played a major role in the creation of new Uzbek poetry. At the same time, he is one of the poets who played an important role in the development of Uzbek literature by deeply studying the traditions of oral folk literature. He also made a great contribution to the rise of modern Uzbek poetry to the peak of world creativity. Mirtemir, who played an important role in the study of classical poetry, is a patriotic poet loved by the people. The lyrical poet ranks with Gafur Ghulam, Maqsud Sheikhzadeh

and Musa Aybek in terms of his artistic power. Mirtemir's poetry is based on his love for Uzbekistan. His ideal is the Uzbek people. The poet repeatedly addressed this topic and the image of the national hero, finding different directions of its illumination each time, creating free verse examples with new words and phrases. The language of Mirtemir's poems is distinguished by its simplicity and imagery. The creative poet skillfully used examples of oral folk literature to reveal rich examples of creativity. The poet enriches the poetic language by referring to wise sayings, proverbs, and proverbs.

Key words: *homeland, poetry, Mirtemir, song, literature.*

Giriş. Mirtemir Tursunov 1910-cu il mayın 10-da Qazaxıstanın Türküstan vilayətinin Əski İkon kəndində fermer ailəsində anadan olmuşdur. Oxuyub yazdığı öz kəndindəki məktəbdə öyrənmişdir. On bir yaşında ikən Daşkəndə getmiş və orada internat məktəbində həmçinin yeni üsullu məktəbdə təhsil almışdır. Ali təhsilini Pedaqoji Akademiyada alan Mirtemir qəzet və jurnalların redaksiyalarında işləyərək, müxtəlif nəşriyyatlarda redaktor olmuşdur. Özbəkistan Yazıçılar Birliyində gənc şairlərin yetişdirilməsində mühüm yer tutmuşdur. Mirtemirin ədəbiyyat sahəsinə olan marağı erkən yaşlarda başlamışdır. Şairin ilk şeiri 1926-cı ildə “Gənc Leninçi” qəzetində dərc olunmuşdur. Özünəməxsus şeir üslubu ilə seçilən Mirtemir qısa vaxt ərzində oxucuların böyük marağına səbəb olmuşdur. Onun “Şula istiqamətində” adlı ilk şeir toplusu 1928-ci ildə nəşr olunmuşdur. Topluda “Əmək” və “Son Məktup”, “Mübarizə və arzu”, “Özbək qızı Mastonoy”, “Xoşbəxlik”, “Çöl”, “Əmək övladı”, “Od yananda” şeirləri yer almışdır. Topluda yer alan nümunələri təhlil edərkən bəzi şeirlərdə çətin başa düşülən sətirlər və simvollar olduğu bəlli olur. Şeirlərdə həddindən artıq ritorika, qeyri-müəyyən obrazların olması da gözdən qaçmır. “Şüaların qucağında” yeni şeir üslubunda yazılmış bir topludur. Bu ədəbiyyat sahəsində böyük bir hadisə idi. Toplunun əsas məqsədi əməyin insanı necə ucaldığı fikrini oxuculara çatdırmaqdır. Şair əməyə olan münasibətini bədii şəkildə ifadə edərək bir-birindən gözəl şeir nümunələri yaratmışdır. O, əməyin maddi və mənəvi dünyanın əsasını təşkil etdiyi fikrini təbliğ edirdi. Kitabı oxuyan hər bir özbək kəndlisi öz həyatını görürdü. Kəndli gördüyü gerçəkliklərdən irəli gələn mübarizə hissinin mənasını anlamağa başlayırdı. Xalqı mübarizəyə səsləyən zəfər nəğməsinin insanların ruhunda, fikrində hiss etməsi artıq şairin poeziya vasitəsilə təbliğatının təsir gücünü göstərir.

Mirtemirin sənətkarlıq bacarıqları yaradıcılığının sonrakı dövründə daha da önə çıxmağa başladı. Əvvəllər şeirlərində rast gəlinən sxematiklik və qeyri-müəyyən simvolizm öz yerini real həyatı obrazlarla əvəzləmişdir. “Qələbə”, “Mənim çaşqınlığım”, “Bonq”, “Aclar diyarında”, “Paytaxt”, “Qisas”, “Seçilmiş şeirlər”, “Şeirlər”, “Yeni şeirlər”, “Quşların dili”, “Dinlə, həyat”, “Kırpıqlarım”, “Baxıram”, “Yaddaş” kimi şeirləri yüksək bədii poeziya nümunələridir.

Sərbəst şeir formasında yazan şairin artıq 30-cu illərdə tam dolğun əsərləri ərsəyə gəlmişdir: “Şən”, “Bakşı nağılları”, “Amu sahili”, “Yali-Yali”, “Yaşıl yarpaqlar” “Qara Gözlər”, “Yaramaz qız” və s. Mirtemirin bu illərdə qələmə aldığı bir qisim şeirlərində mənzərə üslubu müşahidə edilirdi. O metaforalardan ustalıqla istifadə edərək canlı təsvirlər yaratmışdır: “Düşüncələr”, “Xaşxaş”, “Uçurum”, “Sən, uşaqlığım”, “ Əlvida, Daşkənd”, “Lalə tarlalarından keçəndə”, “Aççısoy”, “Yaşıl yarpaqlar” və s. Bu şeirlərdə təbiətin poetik şəkilləri duyğuların bədii ifadəsinə, lirik qəhrəmanın hisslərinin, emosional yaşantılarının ötürülməsinə töhfə verirdi. Mirtemir poetik obraz yaratmaq və poemanın əsas fikrini metaforik şəkildə ifadə etmək üçün təbiət şəkillərindən zəruri material kimi istifadə etmişdir.

Şairin ikinci dünya müharibəsi zamanı yazdığı şeirlərində vətənpərvərlik hissləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan doğma təbiət mövzusu yeni məna kəsb edir. Həyatın gözəlliyini, doğma torpağın füsunkarlığını tərənnüm edən “Bura mənim Vətənim”, “Sahil”, “Sadiqlik”, “Dəniz kənarında” əsərləri insanlarda vətəni düşməndən qorumaq istəyini oyadır və faşizmə qarşı qəhrəmancasına mübarizəyə çağırırdı.

Mirtemir faşizmə qarşı məşhur “Daşkənd ziyalılarında Stalinqrad müdafiəçilərinə xoş mesaj” əsərini yazır. Faşist işğalçılarına qarşı aparılan müharibənin mahiyyətini açan şair xalq adından döyüşçülərə müraciət edir, onları düşməni doğma torpaqlarından qovmağa çağırır. Poetik mesajı 200-ə yaxın poetik misra daxildir. Onun son sətirləri pafoslu şəkildə dövrün ruhunu əks etdirir:

*Döyün, sağlam at üçün əsas alın,
Tətil, ədalət naminə...
Dünyada faşist adını almayın.
Kokteyllər ölkəsindən salamlar! (7)*

Mirtemirin “Ana olsaydım!”, “Bura mənim Vətənimdir”, “Doğma şəhər”, “Vətəndaş”, “Qisas”, “Sahil”, “Tibb bacısı” kimi şeirlərində də müharibə dövrünün problemləri öz əksini tapmışdır. Bu şeirlərin lirik melodiyası öz yerini azadlıq uğrunda mübarizə aparən xalqın mənəviyyatını əks etdirmək və yüksəltmək məqsədi daşıyırdı. Mirtemirin hərbi lirikası sözün əsl mənasında xalq lirikası ilə mübarizə aparırdı. Şairin burada ifadə etdiyi hisslər birliyə çağırır, oxucuları dərinlən həyəcanlandırır. Bu şeirlərdə həm obrazlardan, həm də xalq mahnılarının poetik formasından, canlı nitq zənginliyindən ustalıqla istifadə olunur, şairin bir çox misraları xalq deyimi kimi qəbul edilirdi. Mirtemirin hərbi lirikası yeni mövzu və obrazlarla zəngindir. Xüsusən də “Sən anasan” poemasında ənənəvi süjeti müasirlik ruhunda işıqlandıran şair ana obrazının tamamilə yeni formasını yaradır. O, hər bir insanın həyatında ananın böyük rolunu, gücünü və zəifliyini poetik şəkildə bəyan edirdi. Oğluna düşmənlə döyüşmək üçün xeyir-dua verən, ayrılıq yükünü çiyinə götürən ana obrazını tərənnüm edən şair bu obrazı yeni poetik forma ilə yaratmışdır. “Sən anasan” şeiri Vətən sevgisi naminə oğulları ilə ayrılan anaların əbədi iztirablarına duyğulu, dərin təsirli cavab kimi doğulub:

*Körpənin beşiyini oyandıran ana sən sən.
Sən mənim aramda dünyanı işıqlandıran anasan.
Yeganə oğlunu döyüşə göndərdin səbr et, ana!
Vətənə ana kimi yemə! Əziz anam...(7)*

Mirtemirin bu şeirləri insanlarda qələbəyə, ədalətə, sabaha inam oyadır, hər bə həyatının ən ağır şəraitində yaşayanlarda güc, ümid doğururdu. Şeirlərin sxematikliyinə baxmayaraq “Beş güllə”, “Tuiçi, Eryigit oğlu”, “Döyüşçülər-atlılar” kimi əsərləri Mirtemirin hərbi lirikası özbək poeziyasının uğurudur.

Müharibədən sonrakı illərdə Mirtemir yaradıcılığında zəhmətkeş insan obrazı yeni tərzdə açılmışdır. “Sonrakı gün” şeirində zəhmətkeş xalq ölkənin gələcəyinin yaradıcısı, dünyanı dəyişməyə qadir qüvvə adlandırılır:

*Deyirlər ki, insan doğulduğuna görə rənglənilir.
İnsanlar doğuşdan ölümə dəyişir,
Atlar təxəyyüldən üstündür,
İnsanlar bütün güclülərdən güclüdür...(7)*

Mirtemirin yaradıcılığında xalqlar dostluğu mövzusunda yer veririr və bu birliyin ideallarını fəxrlə tərənnüm etməyə çağırırdı:

Dostluq sözü sözlərin mənasıdır,

Bundan gözəl söz yoxdur!

Öz ölkəmdə təkəm,

Həyatımı dostluq haqqında mahnı oxumaqla keçirəcəyəm.(7)

“Xalqın və yurdun şöhrəti naminə”, “Bizə gəlin”, “Sən mənimsən, Ukrayna”, “Qırğızıstan”, “Qırğız xalqına”, “Məxtimqulu şənliyində”, “Əbədi həyat”, “Mənim Qazax”, “Alma-Atada qış” kimi şeirləri XX əsr özbək ədəbiyyatında xalqlar dostluğuna həsr olunmuş ən yaxşı poetik əsərlərdir. Mirtemir xalqlar arasında dostluğu sevinc, mərdlik doğuran, insana qanad verən bir güc kim görürdü. Onlar bütün bəşər cəmiyyətinin tərəqqisi üçün qüvvələrin birləşməsinin zəruriliyi ideyasını ümumiləşdirirdilər:

Dağlar, uçurumlar var ama başka bir güc daha var -

Halklar arasındakı dostluk barışın temelidir(7)

Xalqlar arasında dostluğu tərənnüm edən Mirtemir konkret xalqın məişətinin, təbiətinin, mədəniyyətinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən səciyyəvi cəhətləri təsvir edirdi. Şairin belə şeirlərində oxucu öz torpağının gözəlliyi ilə qürur duyurdu. Mirtemir qonşu ölkələrin ümumiləşdirilmiş obrazlarını yaratmışdır. Şair Qaraqalpaqstanına, onun təbiətinə, mədəniyyətinə, milli adət-ənənələrinə şeirlər həsr etmişdir. Bu ölkənin poetik, real obrazı xüsusi heyranlıqla tərənnüm edilirdi. Onun “Qaraqalpaq dəftəri” toplusu Qaraqalpaqstanın nailiyyətlərindən, özbəklərin və qaraqalpaqların qardaşlığı və dostluğundan bəhs edən silsilə şeirlərdən ibarətdir. Topluda iyirmidən çox şeir var. Bu poetik silsiləni bir ümumi ideya birləşdirir: özbəklərlə qaraqalpaqlar əsl dost, qan qardaşı, bir ailənin bərabərhüquqlu üzvləridir, ortaq torpaq, su, xoşbəxtlik, sevinc var.

“Qaraqalpaq dəftəri”ndə poetik dövrənin (türküm) spesifikliyinə xas meyarlara əməl olunur: başlığa daxil olan ümumi mövzu çoxşaxəli şəkildə işıqlandırılır, vəhdət şeirlərin mənalı daxili məntiqi ilə əldə edilir. Parlaq obrazların təsvir olunduğu “Qar arzusu”, “Göl kənarında”, “Kegeylidən” adlı şeirlər unikallığını seçilir. Şairin “Barkut”, “Gəlin”, “Hadisə” adlı şeirlərində şair Qaraqalpaqstanın gözəlliyini canlı, duyğulu tərənnüm edir, ona olan sevgisini ifadə edirdi

Mirtemirin ömrünün sonlarında qələmə aldığı “Yaddaş”(1978) şeirində şair əmin edir ki, Vətən sevgisi onun bütün həyatının məqsədi və mənası olub.

Xalqın arasında böyüdüm, onlarla yaşadım.

Və onun üçün də öləcəm(7)

Şairin Özbəkistanla bağlı şeirlərində ənənəvi poetik üsullara yiyələnməsi, milli poetik təcrübənin zənginliyini üzə çıxarması yeni vəzifələr qarşısında qoyulmuşdur: “Sənə, mənim respublikam”, “Bura belə bir diyardır”, “Tərif”, “Vətən və həmvətənlər” və s. Bu şeirlərdə Mirtemir emosional ritorika vasitələrindən istifadə edərək oxucuların qəlbində fəxr və məhəbbətlə vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasını ustalıqla təsir göstərir.

Şeirlərində forma və məzmun vəhdətinə can atan Mirtemir yeni ifadə vasitələri kəşf edərək şeir dilini daha da zənginləşdirmişdir. O, çoxsəviyyəli alleqoriyalara əsaslanan lirik şeirlərin müəllifidir. Şairin Səmərqənddə keçən gənclik illərinin parlaq xatirələri, tələbəliyin gözəl günləri “Universitet bulvarında” poemasının əsasını təşkil etmişdir. Əsərin poetikası real həyat obrazları ilə alleqorik kəşişmə sisteminə əsaslanır. Mirtemir insan ömrünün yadda qalmaması fikrini obrazlı şəkildə ifadə etmiş və orijinal estetik həll yolu ilə onun emosional qavrayışına nail olmuşdur. Şeirin lirik qəhrəmanı universitet bulvarı ilə gəzərkən çinar ağacı görür və ona yaxınlaşır. Onu Çinar-bobo adlandıraraq zehni olaraq ağaqla danışır. Bu obrazlı və simvolik söhbət zamanı Səmərqənd şəhərinin keçmişi ilə bu gününün şəkilləri üzə çıxır və bu müqayisə əsasında varlığın

ayrılmazlığı, zamanların əlaqəsi dərk edilir. Lirik qəhrəman gənclik illərinə həsrət qalır. Bu zaman Səmərqənd Universitetinin tələbələri bulvara axışırlar. Qoca Çinar-bobo isə bu cavan oğlanlara, qızlara başını yelləyərək lirik qəhrəmana deyir: “Oğlum, gənclik illərini axtarma, cavanlığını götür, budur!” Şairin qəlbində həyəcan alovlanır, zamanların əlaqəsini dərk edir:

*O ilk sevgi, ilk sevgim
Mən bunu bu gənclərin üzündə gördüm.
Xoşbəxtliyim bir şeirə sığmaz..(7)*

Mirtemir yaradıcılığının son dövrünün əsərlərinə “Ay, ana!”, “Susuzluq”, “Kirpiklərim”, “Qırx bir”, poemaları daxildir. Şairin “Xəstə olanda”, “Oh, ana!” şeirlərində məhəbbət, incəlik, valideyn qarşısında borc, müqəddəs hisslər haqqında sadə, dərin, emosional şəkildə ifadə olunur. Şair böyük məhərətlə mənəvi övladlıq hisslərini, anası üçün edə bilmədiklərinə görə hədsiz peşmanlığı təsvir edir:

*Sıldırım qayalardan keçə bilmirəm, dağ cingildəyir,
Əbədi sonsuz
Mənim bir xəyalım var, ana!(7)*

Mirtemirin yaradıcılığında mahnı janrında yer alır. Şair xəyalpərəst-romantik hissləri, yaşantıları mahnılarda ifadə edirdi. O, xalqın, yurdun həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən sosial problemləri ustalılıqla qələmə almışdır. Mirtemirin ilk nəğməsi 1926-cı ildə yazılmış “Tənburun səsi”dir. O, bütün həyatı boyu əməl etdiyi inamını poetik şəkildə ifadə etmişdir:

*Tənburun səsi dünyayı doldursun,
Gənç və atəşli qəlblərdə partlayan,
Nəğməsi fırtına kimi tez olsun,
Daş qəlblərdə reaksiyalar doğurur(7)*

Bu illər ərzində şair dinləyicidə nikbinlik, fəallıq təşnəsi oyadan çoxlu mahnıların müəllifinə çevrilmişdir. Bu mahnılara böyük Fərqanə kanalının tikintisinə həsr olunmuş “Yalı-Yalı”, “Səni sevirəm, igid gənc”, “Bir gözəl”, “Xalq nəğməsi”, “Qara gözlü”, “Bağ küçəsi”, “Şəhərdə gözəllik var deyirlər”, “Barno”, “Şəhərdə eyni zamanda”, “Onun baxışı”, “Gəlmir”, “Qəzəb” və s. aiddir. Mirtemirin mahnıları Özbək ədəbiyyatında əvəzsiz yerə malik olmuş və özbək xanəndəlik sənətinin inkişafına əsas olmuşdur.

Özbək nəğmə sənətinin ən zəngin fondunun bir hissəsini: “Bong” “Həyəcan”, “Müharibə”, “Xıdır”, “Şərəf”, “Əjdaha”, “Aclar diyarında”, “Su pərisi”, “Xoşbəxt”, “Aysənəmin toyunda”, “Quzu”, “Baxşının dandışdıqları”, “Çay kənarında”, “Fotoşəkil”, “Pattinin ağrıları”, “Yüz bir” əsəridir və s. nəğmələr təşkil edir.

Mirtemir yaradıcılığında dastan janrı da xüsusi yer tutur. Yazarın dastanları sənətkarlıq baxımından fərqlidir. Onları iki qrupa bölmək olar: 1. Sənətkarlıq cəhətdən zəngin əsərlər: “Şən”, “Aysənəm Toyda”, “Fotoqrafiya” 2. Bədii cəhətdən daha zəif əsərlər: “Nabat”, “Aççısoy”. Onun “Şən” və “Quzu” dastanları obrazlı şəkildə özbək xalqının keçmişindən xəbər verir. Amma Mirtemirin dastanlarının çoxu müasir mövzulara həsr olunub. “Namus” dastanı Aşur adlı gəncin hekayəsindən bəhs edir. Dastanın əsas mövzusu Aşurun yenidən tərbiyəsi, onda xoş hisslərin, vicdan və namusun oyanmasıdır. “Aysənəmin toyunda” dastanı xoşbəxtliyi işdə tapan qaraqalpaq qızından bəhs edir. Mirtemir yaradıcılığının zirvəsi, şübhəsiz ki, “Fotoqrafiya” adlı lirik dastandır. “Fotoqrafiya” dastanı şairin real həyatındakı hadisələr əsasında yazılıb. 30-cu illərin əvvəllərində Mirtemir həbs olunaraq Moskva yaxınlığındakı Dmitrov düşərgəsinə sürgün edilmişdir. Bu dönmədə şair Moskva-Volqa kanalının tikintisinə göndərilir. Bu hadisədən sonra şairin həyat yoldaşı iki yaşlı qızını qoyub Moskvaya gedir. Çox keçmir ki, qızı dünyasını dəyişir. Bu hadisədən

çox kədərən Mirtemir faciəni “Fotoqrafiya” dastanında əks etdirir. Şairi ən çox kədərləndirən həyat yoldaşının iki illik ayrılığa dözməyib övladını qoyub getməsidir. Bunu xəyanət adlandıran lirik qəhrəmanın yaşadıklarını poetik dillə bildirilmişdir. Bəlli bir zaman müddətində şairin yaşadıkları, daxili aləmindəki hisslər, çöküşlər bədii boyalarla ifadə olunmuşdur.

Nə qızıl idim, nə gümüş,

Mən xəyalpərəst gənc şair idim.

Sən gözəl Zöhra deyildin,

Amma sənə olan eşqimdən Tahir oldum (7)

“Yat quzum”, “Səni gözləyirəm”, “Nəğmələr” adlı şeirləri xalq üslubuna yaxın yazılmışdır. “Yali-Yali”, “Xanım” kimi poeması bütünlüklə xalq mahnısı kimi üslublaşdırılıb. Mirtemir özbək poeziyasının inkişafına mühüm töhfə verən çoxlu lirik və lirik epik əsərlər yaratmışdır.

Mirtemirin tərcümə sənətindəki uğurları diqqətəlayiqdir. Onun sayəsində özbək oxucusu rus klassiklərini ana dilində oxumaq imkanı qazanmışdır: A.Puşkinin “Ruslan və Lyudmila”, “Çar Saltanın nağılı”, “Balıqçı və balıq nağılı”, M.Lermontovun “Tacir Kalaşnikov haqqında nəğmə”, “İsmayıl bəy”, N.Nekrasovun “Kimə Rusiyada yaşamaq yaxşıdır.”, M.Qorkinin “Parçanın nəğməsi”. Mirtemir Uyğunla birlikdə qırğızların “Manas” dastanını, Maksud Şeyxzadəylə isə qaraqalpaqların “Qırx qız” dastanını, gürcü şairi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasını özbək dilinə tərcümə etmişdir. O cümlədən Haynrix Heyne, Yevgeni Potye, Yanka Kupala, Silva Kaputikyan, Nazim Hikmət, A. Surkov, A. Tvardovski, Pablo Neruda, Səməd Vurğunun, Abbas Dobilovun və b. əsərlərinin özbək dilinə tərcüməsi Mirtemirə aiddir. Həmçinin F.Dostoyevskinin “Ölülər evindən qeydlər” əsərinin tərcüməsinin də müəllifidir.. Mirtemir 1971-ci ildə Özbəkistanın xalq şairi adına görülmüş, 1979-cu ildə Həmzə adına Özbəkistan Dövlət Mükafatı, 1977-ci ildə Berdak adına Qaraqalpaqıstan Dövlət Mükafatı laureatı və 2002-ci ildə isə “Şərəf” ordeni ilə təltif edilmişdir. Şair 1978-ci Daşkənddə ildə dünyasını dəyişmişdir.

Nəticə. Mirtemirin yaradıcılığı güclü emosional təsir sənətinə malikdir. Şair melodiyaları sanki ilə insanları ovsunlayır. Bu mahnılarda heç bir kədər, bədbinlik yoxdur, əksinə, oxucuda ilham oyadır, onu ruhun yüksək uçuşuna aparır. Tərcümə sahəsində də istedadlı olan Mirtemirin əsas özəlliyi odur ki, əsərin orijinalıq xüsusiyyətlərini və məxsus olduğu milli ruhu qorunub saxlayır.

Ədəbiyyat/ İqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Mirvəliyev S. Özbək yazıçıları. - T.: "Yazıçı", 2000.
2. Mirzəyev S. XX əsr Özbək ədəbiyyatı. Moskva, 2010
2. Kərimov N. və başqaları 20-ci əsr özbək ədəbiyyatı tarixi. - T.: "Müəllim", 1999.
3. Əzizov Q. Mirtemir. Daşkənd, Qafur Qulam adına Ədəbiyyat və İncəsənət nəşriyyatı, 1969.
4. Xəlilov T. Mirtemir bacarıqları. Daşkənd, Qafur Qulam adına Ədəbiyyat və İncəsənət nəşriyyatı, 1980.
5. Qafurov I. Ana yurd xanəndəsi. Daşkənd, Qafur Qulam adına Ədəbiyyat və İncəsənət nəşriyyatı, 1970.
6. <https://www.savoljavob.com/ru/%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5-%D0%BB%D1%8C%D0%B2%D1%8B/>
7. https://www.litres.ru/static/or3/view/or.html?art_type=4&file=100088140&bname=%25D0%25B0%25D1%2581%25D0%25B0%25D1%2580%25D0%25BB%25D0%25B0%25D1%2580.2%25D0%25B6%25D0%25B8%25D0%25BB%25D0%25B4&art=69459913&user=1199777894&uuid=69a5976a-25b611ee84960cc47af30fe4&cover=%2Fpub%2Fcover%2F69459913.jpg&uilang=ru

ABDULLA ORİPOV YARADICILIĞININ ÖZBƏK ƏDƏBİYYATINDA YERİ

Nərmin RƏHİMOVA,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türkoloji mərkəzin mütəxəssisi (Azərbaycan)
E-mail: narminrahimova7@gmail.com
ORCID: 0009-0008-6350-6144

Xülasə: Məqalənin mövzusu 20-ci əsr özbək ədəbiyyatının və poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, Özbəkistan Respublikasının Dövlət Himninin mətninin müəllifi, Özbəkistan Qəhrəmanı titulunun sahibi, tərcüməçi və ictimai xadim Abdulla Oripovun Özbək ədəbiyyatında tutduğu mövqedən, yazdığı əsərlərdən bəhs edir. Abdulla Oripov dünya ədəbiyyatının şah əsərlərinin özbək oxucusuna çatdırılması üçün məşhur sənətkarların əsərlərini özbək dilinə tərcümə etmişdir. Oripov 1960-cı illərdən özbək ədəbiyyatında parlamağa başlamış və klassik poeziya ənənəsini müasir dillə qarışdıraraq xalqın məhəbbətini qazanmışdır. O, şeirlərində təbiət, sevgi, vətən, həyatın çətinlikləri, insanlıq, millətçilik, insan ləyaqəti, ədalət kimi mövzulara toxunmuşdur. Şair əsərlərində dərin duyğularla yanaşı, ictimai-siyasi mövzulara da yer vermişdir ki, xüsusilə müstəqillik dövründə yazdığı əsərlər xalqın milli şüurunu və azadlıq istəyini əks etdirmiş, özbək xalqı arasında rəğbət qazanmışdır. Məqalədə şairin “Vətən”, ”Müstəqillik”, “Ayrılıq”, “Gözlər”, və “İlk məhəbbətim” şeirlərindən nümunələr və onların təhlili verilmişdir. Abdulla Oripov yaradıcılığı ilə Özbək ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, Özbək ədəbiyyatına yeni bir rəng çaları qatmışdır. Şairin əsərləri günümüzdə də oxucular tərəfindən sevilərək oxunur və tanınır.

Kalit so‘zlar: *Abdulla Oripov, Özbək ədəbiyyatı, vətən, poeziya, müstəqillik.*

МЕСТО ТВОРЧЕСТВА АБДУЛЛЫ АРИПОВА В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Тема статьи – роль Абдуллы Орипова, видного представителя узбекской литературы и поэзии XX века, автора текста Государственного гимна Республики Узбекистан, обладателя звания Героя Узбекистана, переводчика и общественного деятеля в узбекской литературе и его произведения. В целях донесения до узбекских читателей шедевров мировой литературы Абдулла Оripov переводил на узбекский язык произведения известных мастеров слова. Орипов начал блистать в узбекской литературе с 1960-х годов и завоевал народную любовь, смешав традиции классической поэзии с современным языком. В своих стихах он затронул такие темы, как природа, любовь, Родина, трудности жизни, человечность, национализм, человеческое достоинство и справедливость. Помимо глубоких эмоций, поэт в своих произведениях затрагивал и общественно-политические вопросы, особенно в период независимости. Написанные им произведения отражали национальное самосознание и стремление к свободе народа, вызвали симпатии среди узбекского народа. В статье приведены примеры и анализ стихотворений поэта «Родина», «Независимость», «Разлука», «Глаза», «Моя первая любовь». Абдулла Орипов своим творчеством обогатил узбекскую литературу и придал узбекской литературе новый колорит. Произведения поэта любимы и известны читателям и сегодня.

Ключевые слова: *Абдулла Орипов, узбекская литература, Родина, поэзия, независимость.*

THE PLACE OF ABDULLA Oripov'S CREATIVITY IN UZBEK LITERATURE

Abstract: The subject of the article is about the position of Abdulla Oripov, a prominent representative of 20th century Uzbek literature and poetry, the author of the text of the National Anthem of the Republic of Uzbekistan, the holder of the title of Hero of Uzbekistan, translator and public figure, Abdulla Oripov in Uzbek literature, and his works. Abdulla Oripov translated the works of famous artists into the Uzbek language in order to convey the masterpieces of world literature to the Uzbek reader. Oripov began to shine in Uzbek literature from the 1960s and won the people's love by mixing the tradition of classical poetry with modern language. Oripov began to shine in Uzbek literature from the 1960s and won the people's love by mixing the tradition of classical poetry with modern language. In his poems, he touched on topics such as nature, love, homeland, difficulties of life, humanity, nationalism, human dignity, and justice. In addition to deep feelings, the poet also addressed socio-political issues in his works, especially during the period of independence, the works he wrote reflected the national consciousness and desire for freedom, and gained sympathy among the Uzbek people. The article provides examples of the poet's poems "Motherland", "Independence", "Separation", "Eyes", and "My First Love" and their analysis. Abdulla Oripov enriched Uzbek literature with his creativity and added a new color to Uzbek literature. The poet's works are loved and known by readers even today.

Key words: *Abdulla Oripov, Uzbek literature, homeland, poetry, independence.*

Giriş. Abdulla Oripov yaradıcılığında bir tərəfdən Qafur Qulam lirikasına xas olan fəlsəfə səciyyəsi nəzərə çarpır, digər tərəfdən Həmid Alimcanun şeirlərinə xas olan qafiyə səlisliyi, bədii sadəlik öz əksini tapıb. Abdulla Oripov həm milli, həm də ümumbəşəri mövzulardan bəhs etməklə özbək xalqının qəlbində dərin iz buraxmışdır. Onun şeirləri təkcə ədəbi məhsul kimi deyil, həm də ictimai şüur yaratmaq vasitəsi kimi böyük dəyərə malikdir.

Əsas hissə. 20-ci əsr özbək ədəbiyyatının və poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, Özbəkistan Respublikasının Dövlət Himninin mətninin müəllifi, Özbəkistan Qəhrəmanı titulunun sahibi, tərcüməçi və ictimai xadim Abdulla Oripov 1941-ci il martın 21-də Kaşkədərya vilayətinin Koson rayonunun Neköz kəndində anadan olmuşdur. Kənd Konqırtovun ətəyində yerləşirdi və axar su qıtlığı olsa da, yağış yağan illərdə yaşıl otlarla zəngin yer idi. Bu haqda şairin özü də deyirdi: “Xüsusən də yazda bu yerlərdə yağış çox yağır, Konqırtovun ətəkləri min cür otlarla örtülür və ətrafi cənnət mənzərəsi olur. Daşqın sularının toplandığı kiçik göllərə “qök” deyilirdi. “İnsanlar onun təmiz suyunu daşıyıb içir, uşaqlar ispanaq, göbəkək yığıb Konqırtovun ətəklərində günlərini keçirirdilər” deyər yazır. Belə bir gözəl yerdə doğulub boya-başa çatan Abdulla Oripovun atası Orifboy Ubaidulla təşəbbüskar fermerlərdən biri, kolxoz sədri idi. Anası Turdixol da əksər özbək qadınları kimi zəhmətkeş və mehriban bir evdar qadın idi. Ailədə dörd oğlan, dörd qız idilər. Abdulla onların ən kiçiyi idi. O, da uşaqlıqda kənddəki həmyaşıdları kimi qoyun otarmış, su daşımış, ot biçmiş və saman yığmışdır. Eyni zamanda isə Abdulla yaşlılarından xəyalpərəst, impulsiv, düşüncəli olmasına və kitablara həddindən artıq maraq göstərməsinə görə fərqlənirdi. Abdulla Oripov yaşadığı kənddəki yeddiillik məktəbdə təhsilinə başlamışdır. 1958-ci ildə isə qonşu Taizan kəndindəki orta məktəbi qızıl medalla bitirmişdir. Məktəbi bitirən gənc Daşkənd Dövlət Universitetinin (indiki UzMU) “Özbək filologiyası” fakültəsinin jurnalistika şöbəsinə daxil olmuş, 1963-cü ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Abdulla Oripov orta məktəbi bitirdikdən sonra Daşkənddəki keçmiş “Gənc qvardiya” nəşriyyatında redaktor vəzifəsində işə başlamışdır. Dörd il burada işlədikdən sonra 1967-1974-cü illərdə Qafur Qulam adına nəşriyyatda redaktor və baş redaktor vəzifələrində çalışmışdır. Daha sonra 1974-1976-cı illərdə “Şərqi ulduzu”

jurnalında şöbə müdiri olmuşdur. Poeziyası ilə pərəstişkarlarının məhəbbətini qazanan şair 1976-1982-ci illərdə Özbəkistan Yazıçılar İttifaqının ədəbi məsləhətçisi kimi ədəbiyyata yenidən qədəm qoyan gənc sənətkarlara yol göstərmiş, 1982-1983-cü illərdə birliyin Daşkənd rayon şöbəsinin məsul katibi, 1983-1985-ci illərdə “Gülxan” tələbələr jurnalının baş redaktoru, 1985-1996-cı illərdə Yazıçılar Birliyinin katibi, 1996-2009-cu illərdə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin sədri və eyni zamanda Özbəkistan Respublikasının Müəllif Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Dövlət Agentliyinin sədri vəzifələrində çalışmışdır. 2009-cu ildən ömrünün sonuna kimi Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin fəxri sədri vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir. 1990-cı ildə Abdulla Oripov Özbəkistanın Ali Sovetinə, 1995-ci ildə isə Özbəkistanın Ali Məclisinə deputat seçilmişdir. 2005-ci ildə Senatın üzvü təyin edilmişdir.

Abdulla Oripovun Özbəkistan qarşısında xidmətləri sonsuzdur, o, müstəqil Özbəkistan Respublikasının dövlət himninin müəllifidir. Sənətkar Kaliforniyada (ABŞ) yerləşən Beynəlxalq Elm, Təhsil, Sənaye və İncəsənət Akademiyasının xarici üzvü, Yaponiyanın Soka Universitetinin professoru, Özbəkistan Milli Ensiklopediyasının baş redaksiya heyətinin üzvü, Özbəkistan Respublikasının Həmzə və Əlişir Nəvai adına Dövlət Mükafatları laureatıdır .

1983-cü ildə Abdulla Oripov Həmzə adına dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Həmin il o, həmçinin “Özbəkistanın xalq şairi” adına layiq görülmüşdür. 1994-cü ildə Əlişir Nəvai respublika dövlət mükafatı, 1998-ci ildə isə şairə “Özbəkistan Qəhrəmanı” adı verilmişdir. 2015-ci ildə Abdulla Oripov İtaliya prezidenti Serj Sotarellonun xüsusi dəvəti ilə “İtaliya Ulduzu” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Abdulla Oripov dünya ədəbiyyatının şah əsərlərinin özbək oxucusuna çatdırılmasında səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Dantenin “İlahi komediya”sının “Cəhənnəm” hissəsini, A. S. Puşkinin, N. A. Nekrasovun, T. Q. Şevçenkonun, L. Ukrainkanın, R. Həmzətovun, K. Quliyevin və M. Bayjiyevin əsərlərini özbək dilinə məharətlə tərcümə etmişdir. Öz növbəsində onun əsərləri bir çox xarici dillərə, məsələn, rus, ingilis, bolqar, türk, ukrayna, türkmən, azərbaycan dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Abdulla Oripov 2016-cı il noyabrın 5-də səhər saatlarında ABŞ-ın Hyuston şəhərində 75 yaşında vəfat etmiş və Daşkənddəki Çığatay qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Abdulla Oripov yaradıcılığa hələ tələbə olarkən başlamış və respublika mətbuatında onun “Quş” adlı ilk şeiri dərc olunmuşdur. Bundan sonra Abdulla Oripovun “İlk məhəbbətim”, “Bahar”, “Payız”, “Xərçəng”, “Özbəkistan”, “Otello”, “Dənizə”, “Günah daşları” , “Qızıl balıq”, “Üz-üzə”, “Genetika” kimi şeirləri o dövrdə özbək ədəbiyyatının parlaq nümunələrindən birinə çevrilmişdir. 1965-ci ildə Oripovun “Cırtan Ulduz” adlı ilk şeir toplusu işıq üzü görmüşdür. Bu, Oripovun yaradıcılığının başlanğıcı idi. “Cırtan ulduz”dan sonra “Gözlərim sənin yolunda” (1966), “Ana” (1969), “Ruhum” (1971), “Özbəkistan”, “Qəsidə” (1972), “Yaddaş” (1974), “Yurdumun küləyi” (1974), “Heyrət” (1979), “Qurtuluş qalası” (1981) , “İllərin harrmoniyası” ”(1983), “Etibar körpüsü”, “Müalicə”, “Həcc Dəftəri” (1992), “Seçki” (1996), “Etibar körpüləri (1989)”, “Dünya” " (1999), “Şairin ürəyi” (2003), “Seçilmiş əsərlər” (2000-2001) və bir sıra şeir topluları nəşr olunmuşdur. Oripovun ilkin şeirlərindəki romantik əhval-ruhiyyə tədricən öz yerini fəlsəfi müşahidələrə vermiş, şair həyatda baş verən hadisələrə münasibətini bədii dillə ifadə etməyə başlamışdır. Bu mənada “Qızıl balıq”, “Rezervasiya”, “Genetika”, “Camaata” kimi şeirləri göstərirdi ki, Oripov həyat problemlərinin təsviri hesabına lirik poeziyanın üfqlərini genişləndirmişdir. Eyni şey Oripovun epik janra üz tutmasına, lirik-epik obrazın imkanlarından səmərəli istifadə etməsinə səbəb olmuşdur. Abdulla Oripov “Cənnətə gedən yol” (1978), “Təbib və ölüm” (1980), “Ranjkom”(1988), “Sohibqiron”(1996) kimi dastanlarında mənəviyyat

məsələlərinə, insanların mənəvi aləmindəki bəzi qüsurlara xüsusi diqqət yetirmişdir və bu əsərləri özbək xalqının ədəbiyyatsevərləri tərəfindən çox bəyənilmişdir.

Ümumiyyətlə, Oripovun şeir və dastanlarında təqdim olunan mənəvi problemlər müstəqillik dövründə xüsusi aktualıq kəsb etmiş, şairin eyni məsələlərin təsviri öz dövrünə nisbətən daha qabarıq olmuşdur (əksəriyyəti 90-cı illərdən əvvəl yazılmışdır). Onun yaradıcılığında bir tərəfdən Qafur Qulam lirikasına xas olan fəlsəfə səciyyəsi nəzərə çarpır, digər tərəfdən Həmid Alimcanun şeirlərinə xas olan qafiyə səlisliyi, bədii sadəlik öz əksini tapıb. Abdulla Oripov həm milli, həm də ümumbəşəri mövzulardan bəhs etməklə özbək xalqının qəlbində dərin iz buraxmışdır. Onun şeirləri təkcə ədəbi məhsul kimi deyil, həm də ictimai şüur yaratmaq vasitəsi kimi böyük dəyərə malikdir.

Oripov 1960-cı illərdən özbək ədəbiyyatında parlamağa başlamış və klassik poeziya ənənəsini müasir dillə qarışdıraraq xalqın məhəbbətini qazanmışdır. O, əsərlərində dərin duyğularla yanaşı, ictimai-siyasi mövzulara da toxunmuşdur. Xüsusilə müstəqillik dövründə yazdığı əsərlər xalqın milli şüurunu və azadlıq istəyini əks etdirmiş, özbək xalqı arasında rəğbət qazanmışdır. Oripovun şeirlərində təbiət, sevgi, vətən, həyatın çətinlikləri, insanlıq, millətçilik, insan ləyaqəti, ədalət kimi mövzularından tez-tez bəhs edilir. Onun Özbəkistan ədəbiyyatında mühüm yeri var və əsərləri indi də oxunmaqdadır. Abdulla Oripov 1991-ci ildə qəbul edilmiş Özbəkistanın Dövlət Himninin bəstəkarı, həm də ictimai lider kimi böyük şöhrət qazanmışdır.

Abdulla Oripov poeziyasında vətən məfhumuna həsr etdiyi şeirlərə geniş yer vermişdir. Onun vətənpərvərlik mövzusunda qələmə aldığı “Vətən” şeiri sənətkarın vətən sevgisini ən güclü şəkildə ifadə etdiyi əsərlərdəndir. Burada onun vətənə bağlılığından, xalqının azadlığına inamından və bu yolda apardığı mübarizədən bəhs edilir. Şeirdən aşağıdakı bəndə nəzər salaq:

Men onamni sevganimdek, Anamı sevdiyim kimi,
Vatan, seni sevaman. Vətən, səni sevirəm.
Yuragimda o‘sganimdek, Ürəyimdə böyüdükcə,
G‘urur seni sevaman. (1, s. 64) Səni qürurla sevirəm.

Yuxarıdakı misralarda Opirov vətəni anası qədər sevdiyini, ürəyində vətəninə olan sevgisinin getdikcə artdığını və bu hissdən qürurlandığını bədii dillə ifadə etmişdir.

Abdulla Oripov vətənpərvərlikdən bəhs edən şeirlərində hürriyyətə, müstəqilliyə dərin arzularını ifadə etmişdir. Bu mövzuda yazdığı şeirlərdən bir digəri isə şairin “Müstəqillik” şeiridir:

O‘zbeğim erkin bo‘ldi, Özbək azad oldu,
So‘nggi sahifa ochildi. Son səhifə açıldı.
Taqdirim yangi yozildi, Taleyim yeni yazıldı,
Yuragimda yurt deb urdi. (1, s. 67) Ürəyimdə ölkə adlandı.

Özbəkistanın Sovet İttifaqından ayrılaraq müstəqillik qazandığı dövrdə yazılmış bu şeir xalqın müstəqillik mübarizəsini, milli kimlik axtarışını və azadlıq istəyini simvolizə edir. Verilmiş bənddə Opirov Özbəkistanın taleyinin yenidən yazılmasını, müstəqillik qazanmasını və tarixdə yeni səhifənin açılmasını şeir dili ilə oxucuya çatdırmışdır.

“Yurdumun küləyi”, “Özbəkistanda payız”, “Daşkəndin şöhrətinə”, “Oyanış vaxtı” kimi şeirlər də Abdulla Oripovun vətən mövzusunda həsr etdiyi əsərləridir.

Özbəklərin milli oyanışında, müstəqillik uğrunda mübarizəsində Oripovun şeirləri mühüm rola malikdir. Sovet kimliyindən qurtulmaq və Türk kimliyi altında birləşməyin vacib olduğuna inanən Oripov bu fikrini “Ayrılıq” adlı şeirində belə ifadə etmişdir:

Bir yonda turkmanim, qirg‘iz, qozog‘im
Bir tərəfdən türkmənəm, qırğızım, qazaxam
Orolga termulgan qoraqalpog‘im, Uzaqlardan baxan Qaraqalpağam.

O‘zbekim, tojigim - ko‘zim-qarog‘im Özbəkəm, tacikəm, gözü qarayam,
Jam bo‘lganda qatoridan ayrılmas. (3, s.335) Bir yerə gəldikdə, bir-birindən ayrılmaz.

Abdulla Oripov yaradıcılığında sevgidən bəhs edən şeirlərə də xüsusi yer ayırmışdır və bu şeirlərdən birinə nümunə kimi sənətkarın “Gözlər” adlı şeirini misal çəkmək olar. Sevgi və məhəbbətdən bəhs edən bu şeirdə Oripovun emosional tərəfi, insan münasibətlərindəki dərin duyğular və insanların daxili aləminə dair dərin müşahidələri əks olunub. “Gözlər” şeirindən aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

Ko‘zlarında dard-u hasrat, Gözlərində ağrı və kədər var,
Buni sezdim, buni bildim. Mən bunu hiss etdim, bildim.
Ko‘zlarında baxt-u saodat, Gözlərində xoşbəxtlik var,
Buni sezmay, buni bildim. (3, s. 347) Mən bunu hiss etdim, bildim.

Şeirdən verilmiş bu hissədə şair sevən insanın sevdiyinin nə hiss etdiyini, nələr düşündüyünü gözlərindən və adicə bir baxışından başa düşməsinə vurğulamışdır. Gözlər qəlbin aynası olduğundan insanın kədərli və ya xoşbəxt olması onun gözlərindən bəlli olur, buna görə də sevən sevdiyini gözlərindən də anlayar.

Abdulla Oripovun sevgi mövzusunda həsr etdiyi şeirlərindən bir digəri də “İlk məhəbbətim” adlı şeiridir. Şair bu şeirində duyğularından və sevgi hissini necə əsrarəngiz bir hiss olmasından bəhs etmişdir.. Şeirdən bir parçaya baxaq:

Dünyo degan shundayin anglab bo‘lmas sir ekan,
Goh keng ekan, gohida tuynuksiz qasr ekan,
Lekin inson hamisha bir hisga asir ekan,
Nechun bilmovdim avval, birinchi muhabbatim,
Parvo qilmovdim avval, birinchi muhabbatim. (1, s. 71)
Dünya elə anlaşılmaz sirdir ki,
Gah geniş, gah dəliksiz bir qala,
Amma insan həmişə bir hissini əsiri olur,
Əvvəllər niyə olduğunu bilmirdim, ilk sevgim
Əvvəllər vecimə deyildi, ilk sevgim.

Verilmiş bənddə Oripov dünyanın özünün belə çox sirrli bir yer olduğunu nəzərə alaraq sevginin nə olmasını tam anlamağın çətinliyini vurğulamışdır. Amma ümumilikdə o, məhəbbət məfhumunu bir insana və bir duyğuya bağlılıq kimi izah etmişdir

Abdulla Oripov müstəqillik illərində ədəbiyyatın müxtəlif növ və janrlarında əsərlər yazmışdır. Bu dövrdə tarixi ədalətin bərpası, keçmiş sərkərdələrin və alimlərin xatirəsinin ehtiramla yad edilməsi Abdulla Oripovu Əmir Temurun Mərkəzi Asiya xalqlarının tarixi taleyində oynadığı böyük rolu göstərən “Sohibqiron” poetik dramını (1996) yazmağa ruhlandırmışdır. Abdulla Oripov bu əsərində üç əsrə yaxın hakimiyyətdə olmuş qüdrətli Teymurilər sülaləsinin banisi, Şərqdə İntibah dövrünün başlanması üçün sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni şərait yaradan Əmir Temur obrazını uğurlu şəkildə təcəssüm etdirmişdir. Abdulla Oripovun “Sohibqiron” poetik dramında Əmir Temurun mürəkkəb həyat yolu gerçək rənglərlə açılmışdır. Əsərdə Əmir Temur döyüşlərdə yox, daha çox fikir burulğanında göstərilmişdir. Teymurun Əmir Hüseyin, Sultan Bəyazid, əmirilər və oğullarla münasibəti göstərilməklə onun mürəkkəb təbiəti qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

Bu əsər respublikanın bütün böyük teatrlarında və qonşu ölkələrin səhnələrində böyük uğurla oynanılmışdır. “Sohibqiron” poetik dramı 2016-cı ildə “Akademnəşr” nəşriyyatında 136

səhifəlik cilddə, 2019-cu ildə “Yeni nəşr” nəşriyyatında 91 səhifəlik cildə 10.000 nüsxə tirajla nəşr edilmişdir.

Əmir Temur təcrübəli hökmdar və mütəfəkkir filosof kimi dövlətin əsaslarını belə təyin edirdi: “Bol xəzinə, tək şah, məğlubedilməz ordu”. Onun dünyəvi mahiyyəti sürünün bir çobanı olduğu kimi, millətin də bir padşah tərəfindən idarə olunmasından məmnunluğunda özünü göstərmişdir. Dramda Teymurun vətəndaşlara münasibəti onun “Hökmdarlar vətəndaşları sevməli, onları ümid və qorxu içində saxlamalıdır” fikrində əks olunmuşdur.

Əsərdə Əmir Temurun düşmənlərinin günahlarını bağışlamağı bacaran şəxsiyyət olması Sultan Bəyazid, həddi aşmış heç kəsi cəzasız qoymayan Əmir Hüseyn, yaxşı əməllərin mükafatını verən Hafiz Şerozi və Qasimbək obrazları vasitəsilə inandırıcı şəkildə təsvir edilmişdir. Bununla yanaşı, eposda Bəyazidin Əmir Temura məktubundakı təhqirlər onu müharibəyə məcbur etmək kimi inandırıcı şəkildə təsvir edilmişdir: “Əgər bizim tərəfə gəlməsən, Teymur bilsin ki, arvadların üç dəfə boşanacaq”. Əgər sənə qalib gələ bilməyərək geri çəkilsəm, mənə arvadlarım üç talaq olsun”. Müəllif Teymurun heç bir müsəlmanın dözə bilməyəcəyi belə nalayiqliyə döyüşlə cavab verməsinin təbiiyini tarixi həqiqətə uyğun olaraq ustalıqla göstərmişdir.

Nəticə. Abdulla Oripov yaradıcılığı ilə Özbək ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, yeni bir rəng çaları qatmışdır. Xüsusilə, müstəqil Özbəkistan, ana vətən haqqında yazdığı şeirləri ilə Özbək xalqının qəlbində özünə yer tapmışdır. Əsərləri günümüzdə də oxucular tərəfindən sevilərək oxunur və tanınır.

Ədəbiyyat/ İqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Oripov Abdulla. Tanlangan Asarlar, She'rlar va Dostonlar. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 2001, s.59-72; 296-299.
2. Yrd. Doç. Dr. Emek Üşenmez. Yeni Özbək Edebiyatı, Akçağ yayınları, Ankara, 2013, s.204-210
3. Orhan Söylemez-Samet Azap. XX Yüzyıl Özbek Edebiyatı. Türk dünyası Çağdaş Edebiyatları. El Kitabı. İstanbul, Kesit Yayınları, 2018, s.321-414..
4. Timur Kocaoğlu. Özbek Türkleri Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı. Cilt 3, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.1992.
5. <https://tafakkur.net/sherlar/abdulla-oripov>
6. <https://kun.uz/news/2016/11/05/marum-soir-abdulla-oripov-aeti-va-izodi?q=%2Fuz%2Fnews%2F2016%2F11%2F05%2Fmarum-soir-abdulla-oripov-aeti-va-izodi>
7. <https://tafakkur.net/abdulla-oripov.haqida>

ÖZBEK ƏDƏBİYYATINDA ŞAİR RAUF PARFI ÖZTÜRKÜN YERİ

Sayah CƏFƏROVA,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Türkoloji
mərkəzin Türk ədəbiyyatı bölməsinin mütəxəssisi (Azərbaycan),

E-mail: saya.jafarova@mail.ru

ORCID: 0009-0003-7052-8097

Xülasə: Rauf Parfi Öztürk Türk dünyası şeirinin inkişafında önəmli rol oynayan özbək milli şairlərindən biridir. Şair özünə xas üslubla Özbək şeirində fərqli bir yerə sahibdir. Onun “Karvon Yo’li”, “Aks Sado”, “Tasvir”, “Xotiro” adlı şeir kitabları var. Onun “Sukunət”, “Ona Türkiston” kimi əsərləri də var. Şairin şeirlərinin əsas temalarından biri də Türküstan ruhudur. Onun Türküstan adına yazılmış bir çox şeir və şeir kitabları mövcuddur. Rauf Parfinin bu günə qədər nəşr edilməmiş şeirləri qalıb. Rauf Parfi eyni zamanda tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. O, Behçet Kemal Çağların “İstiyorum”, Ercumant Behzat Lavın “İhramın dibi” kimi əsərləri tərcümə etmişdi. Kəlimələrə simvolik mənə yükləmək Rauf Parfi yaradıcılığı üçün əsas özəlliklərdən biridir. Rauf Parfi şeirlərinin yarısı sonelərdən ibarətdir. Sone qısa həcmli əsər olub, az söz işlətməyi sevən sənətkarların yaradıcılığında rast gəlinir. Şairin sonetlərinin onun xəyal düşüncəsinin məhsulu olması və orijinal simvolik tiplərə sahib olmaq kimi özəllikləri şairi digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətdir.

Kalit so‘zlar: *Özbək, şeir, şair, Türk.*

ОТРАЖЕНИЕ СЕМАНТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЛОВ В СЛОВАРЯХ

Аннотация. Рауф Парфи Озтюрк – один из узбекских национальных поэтов, сыгравших важную роль в развитии поэзии тюркского мира. Поэт занял особое место в узбекской поэзии благодаря свойственному ему стилю. У него есть сборники стихов “Караванный путь”, “Эхо”, “Изображение”, “Память”. У него также есть произведения “Тишина”, “Родной Туркистан”. Одна из главных тем стихов поэта – душа Туркестана. Существует множество его стихотворений и сборников стихов, посвящённых Туркестану. На сегодня имеются ещё неопубликованные стихи Рауфа Парфи. Рауф Парфи также занимался переводческой деятельностью. Он перевел такие произведения, как “Я хотел бы” Бехчета Кемала Чаглара и “Суть ихрама” Эркуманта Бехзата Лава. Наделение изречений символическими значениями – одна из главных особенностей творчества Рауфа Парфи. Половина стихотворений Рауфа Парфи состоит из сонетов. Сонет – сжатое произведение, встречающееся в творчестве поэтов, не любящих изобилие слов. Сонеты поэта являются продуктом его воображения и имеют оригинальные символические образы. Это и отличает его от других поэтов.

Ключевые слова: *узбекский, поэзия, поэт, турецкий язык.*

THE PLACE OF THE POET RAUF PARFI OZTURK IN UZBEK LITERATURE

Abstract: Rauf Parfi Ozturk is one of the Uzbek national poets who played an important role in the development of Turkic World Poetry. The poet has a different place in Uzbek poetry with his unique style. He has poetry books “Karvon Yo’li”, “Aks Sado”, “Tasvir”, “Xotiro”. He also has such works as Sukunət”, “Ona Türkiston”. One of the main themes of the poet's poems is the Turkestan soul. There are many books of poems and poems written on his Turkestan name. Unpublished poems by Rauf Parfy have survived to this day. Rauf Parfi was also engaged in translation activities. He translated such works as “Istiyorum” by Behcet Kemal Chaglar and

“İhramın dibi” by Ercumant Behzat Lav. Installing symbolic meaning in words is one of the main features for the creativity of Rauf Parfi. Half of Rauf Parfi's poems are composed of sonnets. Sonnet is a short work and is found in the works of artists who like to use few words. The peculiarities of the poet's sonnets, such as being the product of his imaginative thinking and having original symbolic types, are what distinguishes the poet from others.

Key words: *Uzbek, poetry, poet, Turkish.*

Giriş. Rauf Parfi müstəqillik dövrü özbək şeirinin ən güclü nümayəndələrindən biridir. O, 27 sentyabr 1943-cü ildə Daşkənddə anadan olmuşdur. Ana və atası Fərqanəli olmuşdur. Böyük şairin təxəllüsü Öztürkdür.

Şair özünə xas üslubla Özbək şeirində fərqli bir yerə sahibdir. İlk şeir kitabı 1968-ci ildə “Karvan yolu” adı ilə çap olunmuşdur. Bundan başqa şairin “Karvon Yo’li”, “Aks Sado”, “Tasvir”, “Xotirov”, “**Sabr daraxti**” adlı şeir kitabları da yayımlanmışdır. Onun “Sukunət”, “Ona Türkistan” kimi əsərləri də var. Şairin şeirlərinin əsas temalarından biri də Türküstan ruhudur. Onun Türküstan adına yazılmış bir çox şeir və şeir kitabları mövcuddur. Rauf Parfinin bu günə qədər nəşr edilməmiş şeirləri qalıb.

Əsas. Rauf Parfi Öztürk eyni zamanda Türk dünyası şeirinin inkişafında önəmli rol oynayan özbək milli şairlərindən biridir. Onun şeirlərində görülən anlaşılmaz, müəmmalı sətirlər, rəmz və simvollarla ifadə etmə tərzini şairin sənət və estetik düşünmə tərzinin əsas özəlliklərindəndir. Rauf parfi Əlişir Nəvai əsərlərinə, həmçinin rus, türk, fransız, iran, yapon ədəbiyyatına dərinləndən bələd olub onlardan bəhrələnmişdir. O eyni zamanda Türkiyə türkcəsi ilə bir neçə əsər yazaraq özbək və türk ədəbiyyatı arasında ədəbi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Rauf Parfi eyni zamanda tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. O, Behçet Kemal Çağların “İstiyorum”, Ercumant Behzat Lavın “İhramın dibi” kimi əsərləri tərcümə etmişdir. Kəlimələrə simvolik məna yükləmək Rauf Parfi yaradıcılığı üçün əsas özəlliklərdən biridir. Rauf Parfi şeirlərinin yarısı sonelərdən ibarətdir. Sone qısa həcmli əsər olub , az söz işlətməyi sevən sənətkarların yaradıcılığında rast gəlinir. Şairin sonetlərinin onun xəyal düşüncəsinin məhsulu olması və orijinal simvolik tiplərə sahib olmaq kimi özəllikləri şairi digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətdir. Şair sonetlərində mənəvi inkişafa doğru irəliləmək istəyən qəhrəmanın daxili aləmini anlatmaq üçün sonelərdən istifadə etmişdir. Parfi özbək sone şeir sənətində önəmli yer tutan şairdir. O, özbək sone məktəbinin banisidir. Parfi sonelərinə alman, bulqur, rus sone yazarlarından Puşkin Aleksander Blok, Anna Ahmatova, Valeri Brüsov kimi şairlərin əsərləri güclü təsir etmişdir. Bundan əlavə Rauf Parfi sonelərinə modern türk şeirinin təsiri də qabarıq şəkildə özünü göstərir. Şairin Tofik Fikrət, Nazim Hikmət, Vaqif Səmədoğlu, Ercument Behzat Lav, Behçet Kemal Çağlar kimi türk və azərbaycan şairlərinin şeirlərini dərinləndən tədqiq etməsi və onları özbək dilinə tərcümə etməsi onun özbək şeirinə böyük töhvəsidir.

Şairin şeirlərindəki lirik qəhrəman dərd və izzət içində qarşımıza çıxır. O heç vaxt quru məddahlıq etməz. Şairin istifadə etdiyi simvollar və modern ifadələr oxucuda ayrı bir iz buraxır. Oxucuda şair sadəcə qəm və qayğıni mədh edir deyə bir fikir oyanmamalıdır. Şairin bu vəziyyətini U. Toyçiev bele izah edir ki, Rauf Parfi hadisələrdən gözəllik axtarar və bunu tapar. Hətta həsrət və nalələr altında gözlənən gözəlliyi də tapır. Şairin lirik qəhrəmanı həyata daha çox qayğıyla baxır. Şairin “Mən birini qəmli halda gözləyəcəm” şeirində həsrətlə qəmli fəryad arasında gözəlliyi kəşf etmə halı əks olunmuşdur.

*Məhsum-məhsum axtarıram nur,
Qaranlıqda bitib tükənirəm.*

*Zənglərin səsi gəlir,
Necə uğursuz bu gözəl səda.*

Rauf Parfi sonələrində bir çox faktorlar simvollaşdırılmışdır. Onda saxtakarlıq və zorakı hallar yoxdur. Şairin “Ağrı”, “Ana dilim” adlı sone məcmuəsi də var. Bundan başqa “Nicat qalası” şeirində şairin əsas qayəsi insanı daha da inkişaf etdirməkdən ibarət idi. Burada şair həm ələmi, həm də sevinci əks etdirir.

Rauf Parfi sonələrində bir çox motiv və simvollarından istifadə etmişdir. Parfi sonələrində rəmizli simvol örnəklərinin orijinal şəkillərinə çox rast gəlinə bilər. İnsan “İnsanı sevdim mən, insanı bildim”, sevgi “Sevgimin ayağında məğlub, taru-mar”, hür ruh “Oyan ey azad ruh, buz olan öc”, təfəkkür “Necə ki təfəkkür hər zaman iztirabdır”, cəsarət “Sadəcə sən cəsarət əlini ver” kimi bir çox motiv və simvollar vardır.

Rauf Parfi qəhrəman yaradanda ədəbi estetik düşüncənin təbiətinə uyğun tərzdə qəhrəmanı hissləri ilə göstərməyi tərcih edirdi. O qəhrəmanın “mən”ini, arzu və istəklərini dərd, həsrət, sevinc və zəhmətləri ilə bərabər yansıdırdı. Amma Rauf Parfi üslubuna görə daha çox dərd vacib ünsür kimi vəzifəni üstlənmişdi. Şairin şeirinin mahiyyətini aydınlaşdırarkən bunu deyə bilərik ki, onun şeirlərindəki dərd, həsrət də insanın gerçək üzü ilə ifadə edilmişdir. Özü yanmayan və zəhmət çəkməyən insan başqalarına təsir göstərə bilməz. Rauf Parfi yaradıcılığında həqiqət və ədalətin qələbəsi heç bir zaman asan olmamışdır. Şairin ana konsepsiyası da bu mücadələlərdə öz qəhrəmanını həqiqətə yönləndirmək, gerçəkçi olmağa dəvət etməkdir. Öztürk qəhrəmanının qəlbində hər zaman ilahi duyğu və məhəbbət hökmrandır. Buna da dünyəvi sevginin ilahiləşdirilən şəkli deyə bilərik.

Şairin sonələrindəki “söz”, “ölüm”, “qara divar” kimi simvollar onun rəmizli sənətində ayrı bir dəyərə sahibdir.

Qandayın sırddır bu, bu qanday tuşdur.

Bu qanday uyqudur, uyg’ongan uyku.

Ko’zlarından qora quzg’unlar uçdı.

Müthiş qora devor ortıda, yohu

Nece bir sirdir bu, necə bir rəya

Bu necə yuxudur, oyanan yuxu.

Gözlərimdən qara quzğunlar uçdu.

Müthiş qara divar ardında yahu.

Meditativ lirikanın dəyişik şəkli sayılan bu şeirdə bir çox poetik rəmizlər simvoldur. Çünki bu şeirdə qarışıq ruhi müddət çeşidli dəyişimlərlə özünü göstərmişdir. Yuxarıdakı misralarda eşqsiz boşluğa dönüşən qəlb üçün onun divarları əngəl olmuş. Lirik qəhrəman bu divarı aşmaq üçün yaradandan yardım diləyərək öz eşqini və mənliliyini geri verməsini istəməkdədir. Qısacası Rauf Parfinin lirik qəhrəmanı dünyəvi problemlərə və millətin dərdlərinə laqeyd deyildir. O daim başqalarının dərdi ilə yaşayan lirik qəhrəmandır. Buna görə də özünə aid sızıntıları hiss etmir.

Nəticə: Rauf Parfi özünü sadəcə öz milləti deyil, bütün insanlıq hüzurunda sorunlu bilir. Şair, tərcüməçi, nasir olan Rauf Parfi “Sabr Daraxtı” adlı əsəri ilə Özbəkistan Yazıçılar Birliyi tərəfindən verilən Hamid Alimcan mükafatına layiq görülmüşdür. Rauf Parfi 2005-ci il 28 martda vəfat edib.

Ədəbiyyat/ İqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Abide Feyzullayeva “Özbek Şairi Rauf Parfi Öztürk”ün Şiir Dünyası” Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi: cilt10, say12.
2. Yrd. Doç.Dr.Ekmek Üşenmez. “Yeni Özbek Edebiyatı” Akçağ yayınları.
3. Hikmet Koraş. “Özbek şairi Rauf Parfi” Konya. Kömen yayınları.

SO‘ZLAR SEMANTIK TARAQQIYOTINING LUG‘ATLARDA AKS ETISHI

JO‘RAYEV Ilyos Ro‘ziqulovich,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasida
katta o‘qituvchisi, PhD (O‘zbekiston),
E-mail: jorayevilyos1@gmail.com
ORCID: 0009-0007-6344-189X

Annotatsiya: So‘zda yangi mavhum va maxsus ma‘noning paydo bo‘lishi o‘ziga xos xususiyatlar bilan xarakterlanadi. Bu jarayon ko‘p hollarda so‘z semantik hajmining kengayishi orqali sodir bo‘ladi. Shuningdek, so‘zlarning o‘zlashishi ham undagi ma‘nolarning ortishi – yangi yondosh va hosila ma‘nolarda qo‘llanishiga sabab bo‘ladi, ya‘ni so‘z o‘zining bir ma‘no qirrasini bilan o‘zlashadi. Yoki so‘zlar o‘zlashish jarayonida o‘zining avvalgi leksik ma‘nosining bir jhati bilan o‘zlashib, mazkur ma‘no asosida saqlanib qolsa, o‘z qatlam sifatida boshqa ma‘no qirrasini bilan shakily va ma‘noviy taraqqiyotga yuz tutadi.

Mazkur maqolada “Charog‘i hidoyat” lug‘atini o‘rganish jarayonida so‘zlarning ma‘noviy taraqqiyoti hodisasidan ayrimlari (og‘o, bojiy, xotun) ni leksikografik manbalar asosida keltirib o‘tish va mazkur so‘zlarning etimologiyasi hamda shakily va ma‘noviy etimonlari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: *leksikografiya, etimologiya, frazeologik birlik, o‘zlashma so‘z, lug‘at, fors-tojik tili, fonetik xususiyat, so‘zlik, lug‘aviy birlik.*

ОТРАЖЕНИЕ СЕМАНТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЛОВ В СЛОВАРЯХ

Аннотация. Появление нового отвлеченного и специального значения в слове характеризуется своими особенностями. Во многих случаях этот процесс осуществляется через семантическое развитие слова. Также заимствование слова приводит к увеличению значений в нем – оно употребляется в новом смежном и производном значениях, то есть слово заимствуется с одним из семантических значений. Или, если слова заимствуются с одной из прежних семантических значений в процессе заимствования и закрепляются на основе этого значения, то в качестве единиц собственного пласта они могут подвергаться формальному и семантическому развитию.

В данной статье на основе изучения словаря «Чароги хидаят» приведены некоторые случаи семантического развития слов на основе лексикографических источников (og‘o, bojiy, xotun), а также приведена этимология этих слов и указаны формальные и семантические этимоны.

Ключевые слова: *лексикография, этимология, фразеологизм, заимствованное слово, словарь, персидско-таджикский язык, фонетический признак, словник, лексическая единица.*

REFLECTION OF THE SEMANTIC DEVELOPMENT OF WORDS IN DICTIONARIES

Abstract: The appearance of a new abstract and special meaning in a word is characterized by its characteristics. In most cases, this process takes place through expanding the semantic volume of the word. Also, the assimilation of words causes an increase in their meanings - it is used in new relative and derived meanings; that is, the word acquires its meaning edge. Alternatively, if words acquire one aspect of their previous lexical meaning in the process of

assimilation and remain based on this meaning, then as their layer, they undergo a formative and spiritual development with another edge of meaning.

This article presents some of the phenomena of the spiritual development of words (a \mathring{g} o, boji, khotun) based on lexicographic sources in the process of studying the dictionary "Charo \mathring{g} i hidoyat" and shows the etymology, formal and spiritual etymologies of these words.

Key words: *lexicography, etymology, assimilation word, dictionary, Persian-Tadjik language, phonetic feature, lexicon, lexical unit.*

So‘zda yangi mavhum va maxsus ma‘noning paydo bo‘lishi o‘ziga xos xususiyatlar bilan xarakterlanadi. So‘zdagi yangi ma‘noning paydo bo‘lishi ko‘p hollarda so‘zning semantik hajmining kengayishi orqali sodir bo‘ladi [10, 71]. So‘zning semantik tarkibidagi leksik ma‘nolar dastlab ikkita katta guruhga – hozirgi leksik ma‘nolarga va avvalgi leksik ma‘nolarga ajratiladi.

Hozirgi leksik ma‘no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, avvalgi leksik ma‘nolar esa til taraqqiyotining o‘tmishdagi bosqichlariga xosdir [1, 160].

Shuningdek, so‘zlarning o‘zlashishi ham undagi ma‘nolarning ortishi – yangi yondosh va hosila ma‘nolarda qo‘llanishiga sabab bo‘ladi, ya‘ni so‘z o‘zining bir ma‘no qirrasini bilan o‘zlashadi. So‘zimiz isboti sifatida “O‘zbek tili leksikografiyasining ba‘zi masalalari” kitobida keltirilgan va o‘zimiz kuzatgan ayrim misollarni keltiramiz. Bunday so‘zlar tilimizda ko‘plab uchraydi. Masalan: *Illat* so‘zining “kasallik” ma‘nosi istemoldan chiqib, “kamchilik, qusur, sabab” ma‘nosini, *molik* – “podsho, mulk egasi” bilan birga abstrakt egalikni, *ayyom* (kunlar) bayram, ramazon va qurbon hayiti bayrami, juma va muborak kun ma‘nolarini ifodalab, birlik ot kabi ko‘plik qo‘shimchasi bilan “ayyomlar” shaklida qo‘llanadi. *Tanaffus* (nafas olish) dam olish, maktablarda dars soatlari orasida qisqa muddatli ta‘tilni, *g‘arib* (vatanidan ayrilgan, chet ellik, yot, o‘zga, notanish) yolg‘iz, nochor, kambag‘al, kimsasiz, qashshoq, faqir ma‘nolarini [10, 71], *g‘alamis* – g‘allamush (mita) yovuz niyatli, fosiq ma‘nolarida qo‘llanmoqda. Ya‘ni bu so‘zlarda avvalgi leksik ma‘nolar hozirgi leksik ma‘nodan farqlanadi.

O‘z tilimizdagi so‘zlar ham vaqtlar o‘tish bilan semantik torayishi yoki o‘sishi mumkin. Qadimda *yemish* so‘zi faqat ho‘l mevalarni, Navoiy davri va undan keyingi vaqtlarda ma‘nodoshi “yemak” so‘zi kabi barcha yegulikni ifodalagan bo‘lsa, hozirda “yem-xashak” so‘ziga ma‘nodosh bo‘lgan. Yoki tiliimizda “aylanmoq, “o‘ralmoq, o‘girmoq” ma‘nosida qo‘llanib, “chiyirilmq”, “chilvir”, “chil ber” so‘zlarining yasalishiga asos bo‘lgan “chavrilmoq” so‘zi, garchi XIV asrning hassos shoiri Xorazmiyning “Muhabbatnoma” (754 h.q. /1353-1354 sh.) [4, 367-368] kabi mashhur asarida bot-bot qo‘llangan bo‘lsa-da [4, 40-66] asl ma‘nosi unutilib ketgan:

Biroz kechti dag‘i majlis isindi,

Qadah chavruldi-yu may boshqa mindi (43).

Qadah chavrildi ush¹ bo‘ston ichinda,

Xush ichkil rohni² rayhon ichinda (46).

Tanim borincha sendan yuz chovurmon,

Eshiking tuproqindin bosh ko‘turmon (60).

Evurmon yuz nechakim kelsa mehnat?

Jafo sizdin, tag‘i bizdin muhabbat (64).

Bu kabi ma‘no jilolari yoxud o‘zi bizga yot bo‘lib ketayotgan *ashnu – oldin, ilgari (60)*, *chimgon – sahro, dasht (56)*, *o‘rom – hayot, atrofi to‘sinlar bilan o‘ralgan joy (55)*, *solma – otma*

¹ Ush – shu, mazkur.

² Roh – rohat, sokinlik; sara, keti uzilmaydigan sharob.

(53) *kizlanmoq* (54) singari inju – nodir qimmatli (62) so‘zlar shu 25 sahifalik matnda yuzlab topildi.

Yuqorida keltirilganidek, so‘z ma’no taraqqiyotini o‘rganishda qadimiy lug‘atlar muhim manba hisoblanadi, jumladan, mazkur maqolada tilimizdan boshqa boshqa tillar, xususan, fors-tojik tiliga o‘zlashgan “og‘o”, “oqo” va “bojiy” so‘zlari haqida lug‘atlar asosida qiyosiy usulda ayrim ma’lumotlar keltirib o‘tishga harakat qilamiz. Shuni ham aytish kerakki, mazkur so‘zlarni tadqiq qilishimizga sabab 1734-yilda Sirojuddin Alixon Orzu tomonidan Hindistonda fors-tojik tilida tuzilgan “Charog‘i hidoyat” izohli lug‘ati bo‘ldi. Shu bois dastlab mazkur lug‘atda ushbu so‘zlarga berilgan izohni keltirib o‘tishni lozim topdik:

ОҒО – даллолазане ки воситаи корсозии занҳои фоҳиша бошад; ва ба ҳиндӣ куттнӣ (کطنی) گۆند (ба кофи тозӣ, ба тои ҳиндӣ расида ва нун ба ёи маъруф). Агарчи лафзи **ОҒО** дар туркӣ дар маҳалли таъзим бар алқоб ва аъломи занон оранд. Ин чо шояд ба сабили танз ва истихфоф бошад, валлоҳу аълам. (Tarjimasi; Og‘o – fohisha ayollar ishini bitkazuvchi dallola – qo‘shmachidir; hindchada *kutniy* (toziy *kof*, hindcha *to* va *nun* hama ma’ruf yo bilan). Garchi og‘o so‘zini turkchada ayollar ismi va amaliga ulug‘lash uchun qo‘shsalar-da, bu yerda tahqirlash va kamsitish mazmunida qo‘llangan, Olloh bilguvchidir [7, 15].

OG‘A 1 ayn. aka. 2 Tug‘ishgan akaday yaqin qadrdon kishi. 3 tar. Yurtning, elning kattasi, hokimi. **Yurt og‘asi** ayn. **og‘a** 3. 4 tar. Turli lavozim va unvon nomlari tarkibiga, mas. *haram og‘asi*, *eshik og‘asi*. 5 O‘zidan kattalarga murojaat shakli [9, 184].

Bu so‘zga turli fors-tojik lug‘atlarida quyidagicha izohlar berilgan: **OFO** *m.* آغا **калимае** ки барои эҳтиром ва бузургдошт ба аввал ё охири номҳо илова карда мешавад; чаноб, соҳиб//OG‘O *t.* ismlardan avval yoki keyin hurmat va ulug‘lash ma’nosida qo‘llanuvchi so‘z; janob, xo‘jayin.

ОҚО *m.* آقا **ниг.** **Ofo** [8, 946-947].

OFO آغا ба маънии худованд ва бародари калон ва ин лафзи туркист (аз “Муайид ва “Мадор”) // Ega (xo‘jayin) va aka ma’nosida va bu turkiy so‘zdir [5, 25]. **ОҚО** آقا (ба коф) ба маънии худованд (аз “Мадор”) ва соҳиби “Баҳори Ачам” навишта, ки ин лафзро чун бар исми шахс муқаддам кунанд барои таъзим бошад ва агар муаххар оранд барои таҳқир бошад; ва ин лафзи туркист [5, 26] – xo‘jayin ma’nosida (“Mador”da) va “Bahori Ajam” muallifi bu so‘zni shaxs ismidan oldin qo‘llansa, ulug‘lash va keyin qo‘llansa tahqirlash ma’nosi borligini yozgan, va bu turkiy so‘zdir.

آغا. (ترکی، ا) خاتون. بی بی. سیده. ستی. بانو. بیگم. خانم. ||زن. حرّم ... ||کلمه احترامی است که بر سر نام خادمان OG‘A (turkiy, ot) Xotun (vazir), beka, sayyida, satti (beva), ...xon, begim, xonim|| Xotin, mahram...||Saroy xodimlari, ya’ni eshik og‘alar ismidan avval hurmat ma’nosini ifodalash uchun qo‘llaydilar, boshqa xodimlarga nisbatan qo‘llanuvchi *oqo* kabi: *Og‘obashorat*, *Og‘ojavhar* [13,158-1591].

Og‘o = momo (bekach), sayyida, begim, ayol (eriga nisbatan), xotun.

آغا = عنوانی که به دنبال یا در ابتدای اسمی خواجه سرایان افزوده می شود مثل «مبارک آغا» و «آغا الماس» OG‘o = haramog‘alarining ismidan avval yoki keyin qo‘shib aytiluvchi unvon, Muborakog‘a va Og‘a Almos kabi [16, 50]. Shuningdek, mazkur lug‘atda bu so‘zning “Dada Qo‘rqo‘t” kitobida “**og‘a**, ya’ni **aka** ma’nosida hamda **og‘obojiy** – **opa** ma’nosida” qo‘llanganligi haqida ma’lumot keltirilgan, shunday ekan og‘o (og‘a) *katta*, *ulug‘* so‘zi bildirgan ma’no va tushunchani ifodalaydi. “Sangloh”da **og‘aliq** (akalik) ma’nosida qo‘llangan bo‘lib, yuqori ko‘tarilmoq ma’nosidagi “og‘moq” fe’lidan og‘||oq (asos) va -o/a (qo‘shimcha) asosida hosil qilinganligi haqida ma’lumot

berilgan [6, 255-264-262]. Bizning fikrimizcha ham, mazkur qarash ayni haqiqat hisoblanadi, negaki **og‘a** so‘zining ziddi bo‘lgan **ini** (quyi) va inmoq//enmoq “tushmoq” ma’nosini bildiradi yoki “uya” ma’nosidagi *in* ham qushlarning *qo‘nim topuvchi, pastlovchi* joyini, hashoratlar yashovchi chuqurlik ma’nosini bildiradi. Bu so‘z DLTda ham **aka** so‘zi o‘rnida emas, balki “Erkaklarning o‘zidan katta qiz birodariga اكا aka deyiladi; xotinning o‘zidan kichik qiz birodariga بليز baldiz deyilib, o‘zidan kattasiga اكا aka deyiladi” [11, 325] kabi *opa* ma’nosida qo‘llangan so‘z hozirda *aka* ma’nosida qo‘llanadi. Bizga ma’lumki, o‘zbek tilidagi ko‘pgina so‘zlar fe‘l asosidan paydo bo‘lgan, shu bois bu so‘z etimologiyasi haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lish uchun DLTga teranroq nazar solishimiz kerak:

[اغدى *a:ğdi* – chiqdi, ko‘tarildi] **ol tağqa a:ğdi** – u tog‘ga va boshqa tepaliklarga ko‘tarildi (*a:ğar, a:ğmaq*).

[اغدى *a:ğdi*] **bulit a:ğdi** – bulut chiqdi, paydo bo‘ldi; **anij yuzi a:ğdi** – uning rangi o‘zgardi [11, 84].

[اغتى *ağitti* yuqori chiqardi] **ol ani tağqa ağitti** - u uni tog‘ga va boshqa yerlarga chiqardi; **Tānri bulit ağitti** - Tangri havoda bulut paydo qildi (*ağitur, ağitmaq*) [11, 95]. Keltirilgan misollardan bu so‘zning “chiqish, katta bo‘lish, yuksalish, ko‘rinish (bu ham aslida katta bo‘lishga mazmunan ma’nodosh)” yo‘naltirilgan, “Farhangi o‘zbekiy – dariy” kitobida ham bu so‘z shu ma’nolarda qo‘llangan:

أغماق - غ - ك [ف] صعود کردن، بلند شدن 2- طیران، پرواز، عروج 3- شر خوردن به سمتی، میل به جهتی 4- لغزیدن 5- کج شدن بار ستور به یک طرف 5- Tarjimasi: Og‘moq – g – k [f] ko‘tarilmoq, turmoq, 2- Uchmoq, parvoz, ko‘tarilish, 3- Bir tomonga egilish, bir tomonga moyillik, 4- Ulovda yuklangan yukning bir tomonga egilishi, 5- Toymoq [12, 82]. Shuni ham aytish kerakki, mazkur so‘z nafaqat yuqoriga harakatlanish, ko‘tarilish, balki yuqoridan quyi tomon yo‘nalishni ham ifodalaydi va bu ham aslida bir so‘zning bir-biriga zid (azdod) ma’noda qo‘llanishidir.

Ko‘rib chiqqanimizdek, DLT bilan deyarli bir xil izohlangan hamda bu so‘zning “k” tovushi bilan ham talaffuz qilinishi keltirilgan. Bu holatni DLTda ham kuzatishimiz mumkin. DLTda: aka – opa; اكا egä - egachi, opa. O‘g‘uzlar *ezä* deydilar [11, 325].

اكا öga – tajribali, aqlli, ko‘p yashagan odam. Suqalardan¹ bo‘lib, tegin mansabidan bir daraja quyi mansab. Buning asosi bor. Bu shundayki, *žū-l-qarnayn Šīn* ga kelib yetganda turklar xoni urushish uchun yosh yigitlardan iborat bir guruh askarni yo‘lladi. Vazir shohga aytdi: “Siz butunlay yoshlarni chiqardingiz, aslida katta yoshli, urush ishlarida tajribasi bor odamlarni yuborish kerak edi, - deganda o‘ga so‘zini “tajribali; katta yoshli” ma’nosida qo‘lladi. Shunda shoh to‘g‘ri deydi va katta yoshli kishilarni yo‘llaydi. Ular kechasi *žū-l-qarnayn* ning oldingi askarlariga hujum qildilar va yengdilar ... [11, 49].

ögä tigit – “oddiy xalqning kattalari; shohning kichik o‘g‘illari” demakdir. Bular (*og‘a tigit*) birga qo‘llanadi. **Ögä** so‘zi aslida *žū-l-qarnayn* zamonida u bilan turklarning bitishuvidan oldin ularning oldingi qo‘shinlari orasidagi to‘qnashuvda yuzaga kelgan [11, 143].

اوك (ög) – aql va ziyaklik. Yoshi ulug‘ va aqllilarga **ögä** laqabi beriladi. Bu so‘z o‘rta yoshga yetib, ulg‘aygan har bir hayvonga nisbatan ham ishlatiladi. Shuningdek, to‘rt yoshdan oshgan otlarga ham **ögä at** deydilar [11, 33]. DLTdagi **ög** (aslida aql va ziyaklik ham ulg‘ayish bilan bog‘liq (J.I.), **ögdi** (maqtadi) [11, 83], **uluğ** (qari, ulug‘) va **uluğlamaq** so‘zlari ham mazkur so‘z bilan bir asosdan hosil bo‘lganini taxmin qilish mumkin. Demak, DLTda mazkur so‘z bilan

¹ Suqa – odiy xalq.

shakli va ma'nolari mushtarak bo'lgan so'zlarda og'a so'zidagi g||q tovushi, nafaqat “k”, balki “g” tovushiga ham o'zgargan.

Og'moq so'zi O'TILda yuqorida keltirilgan ma'nolarga zid o'laroq “Bir tomonda yotib, qiya holat olmoq, qiyshaymoq, engashmoq, yonboshlamoq; sirg'anib tushmoq; adashmoq; siljimoq; diqqati bo'linmoq; toymoq; eng yuqori nuqta, zenitdan o'tmoq; ma'lum bir vaqt (yarmi) dan o'tmoq; yon bosmoq [9, 191]” kabi ma'nolarda qo'llangan. Bu holat tabiiy, vaqt o'tgani bilan so'zlar zid ma'noda qo'llanishi ko'plab kuzatiladi: fuqaro, mavlo, mamluk, erta, basir, arqadi (alqadi so'zining qarg'adi so'zi kabi yomonlik ma'nosida qo'llangan. Bu so'zdagi *ro tovushi lom* harfiga o'zgargan [11, 108]. Aslida “og'moq” so'zining bu ma'nolari ham “ag', og'” fe'lidan olingan. Bu asosdan esa, ag'nadi – “*ağtildi* – yerga urildi, ag'darildi. Asli *ağtaril*dir. (*ag'tilur, ag'tilmak; ağnatti* – ag'natti” [11, 106]) kabi so'zlar ham hosil qilingan. Aslida bu ham vertikal holatda turgan narsaning bir tomoni ko'tarilib (og'ib) ikkinchi tomonining tushishi (inishi) holatidir. Biz bunda “inish” so'zini qo'llamay, uni o'rniga ham og'di so'zini qo'llaymiz.

Ini, inmoq so'zlarining lug'atlardagi izohi og'o, og'a, ag'a so'zining yuqorida keltirilgan ma'nolarini oydinlashtiradi, DLTda so'zlarning ifodalagan ma'nolarini ham keltiramiz:

ینی ini – ini, kichik birodar, uka [11, 50].

[*اندى indi* – indi, pastga tushdi]. *ul tağdan quzi indi* – u tog' va boshqa yerlardan quyi indi [ya'ni tushdi]. Bu so'zda *nūn* harfi *lām* dan o'zgargan. Bu so'zda nun harfining lom harfiga o'zgarishi DLTda bir necha o'rinda izohlangan: [*الدى ildi / ildī* – ildi; tushdi] [11, 83]; attin *il* (otdan tush), *ilma* (tushma) [11, 84]. Osmoq ma'nosidagi “il” so'zi ham mazkur so'zning ma'noviy taraqqiyoti natijasidir.

Og'o so'zining “yuqori, baland, katta” ma'nosi *katta, qari, ulug', aka* va *opa* ma'nosida qo'llanishiga asos bo'lgan.

Alixon Orzu ta'biri bilan aytganda, “hindlarning ishi teskaridir” [7, 85]. Shu bois, vaqtlar o'tishi natijasida ayollarga xos ulug'likni bildiradigan *og'o* so'zi vazifasini o'zgartirib, tahqirlash va mazax uchun “qo'shmachi” ma'nosida qo'llangan. O'ziga yarashmagan bu ma'no yuklangandan so'ng bu so'zning “unvon va opa” ma'nosi unitilib, “ulug'lik” ma'nosi asosida *aka* so'zi o'rnida qo'llanuvchi kitobiy uslubdagi so'z holiga kelib qolgan. Aslida dastavval *vazir* ma'nosidagi *xvatun* (xotin) so'zi bilan ma'nodosh bo'lgan so'z keyinchalik mazkur so'z ma'nosida bo'lgani kabi ma'no torayishiga uchragan va hozirda faqatgina “o'zidan katta barodar, aka (uka va singilga nisbatan)” hamda fors tilida “xo'jayin, ega” ma'nosida ham qo'llanadigan so'z bo'lib qolgan.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, mazkur so'zga ayrim fors tilidagi lug'atlarda “mo'g'ulcha so'z” etimologik ishorasi berilgan, jumladan, “Farhangi istilohoti devon va davroni mo'g'ul” kitobida: “Og'o (og'a) /mo'g'ulcha/ – oqo [15, 1].

Oqo /mo'g'ulcha/, og'o; aka¹ ||Kattaroq (yosh jihatdan), qariroq. ||Boshliq, qabila oqsoqoli. ||Ba'zan laqab mazmunidagi qo'shimcha. ||Ulug'lash alomati, xonlar o'zining ba'zi yaqinlariga ehtiromlar ko'rsatish uchun “oqo” der edilar”, – shaklida ma'lumot keltirilgan. Bundan tashqari, ba'zi fors lug'atlarida “turk. mo'g'ul [16, 50]”; “mo'g'ulchadan olingan [14, 34-37]” kabi yanglish etimologik izoh berilgan. Bizningcha, bunga sabab, bu so'zning mo'g'ullar istilosidan keyin forslar orasida tarqalgani bilan bog'liq. Negaki shu davrgacha saroydagi hurmatga sazovor ayollar ismiga “xotun” so'zi qo'shilib murojaat qilingani bizga ta'rixiy kitoblardan ma'lum. Ilk o'rta asrlarda hatto bu so'z “vazir” ma'nosini bildirgan, DLTda: “Qatun – Afrosiyob qizlaridan

¹ “Sanglox” va boshqa lug'atlarda turkcha so'z deb berilgan.

bo‘lganlarning nomi”, – deb izohlanib, “*xan ishi bolsa, qatun (vazir – J.I.) ishi qalir*” maqoli misol qilib keltirilgan. Keyinchalik Navoiy davrida “xotin – ayol, xotin” [2, 422; 3, 271] ma’nosida qo‘llana boshlagan. Mo‘g‘ullar istilosidan keyin va, ayniqsa, temuriylar davrida hurmatga sazovor va sultonning, “yuqori martabali kishilarning ayollari”ga nisbatan “oqo||og‘o”, sultonning qizlariga “og‘acha” so‘zi qo‘shib murojaat qilingan. Masalan, Temuriy ayollarga Turkon Oqo (opasi), Shodimulk oqo (jiyani), Qutlug‘ Oqo, Tuman Oqo (xotini), Shirinbeka Oqo (singlisi) ismiga *oqo* so‘zi qo‘shilgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, og‘o, oqo, aka so‘zlari qadimgi turkiy tildagi “uzoq yasha (o‘sib ulg‘ay, katta bo‘l; sochingga oq tushsin, oqsoqol bo‘lgin – J.I.)” ma’nosini anglatgan aq – fe’liga (harakatni kuchaytiruvchi – J.I.) -a qo‘shimchasini qo‘shish natijasida hosil qilingan bo‘lib, shu birgina so‘z o‘z tarixi davomida “malika, beka, sayyida, beva, ...xon, ...bonu, begim, xonim, xotin, ayol, mahram; opa, xola, amma, momo; aka, amaki, tog‘a, bobo; tajribali-zehnlilik kishi; vazir, sardor, rais, sayyid, boshliq, bek, qabila oqsoqoli; qari, katta, ulug‘; boshliq, xo‘jayin, ega, molik; boy dehqon, askar, eshik og‘asi; hurmatni ifodalovchi qo‘shimcha; atoqli ot, oshiq (O‘g‘uz shevalarida mashuqaga nisbatan)” kabi ijobiy ma’nolarni ifodalagani yetmagandek, bu “musofir” so‘z asl fe’l holida zid ma’nolarni bildirgani hamda hindlarning “teskari odati” mavjudligidan “tahqirlash (kinoya qilib) va haqorat uchun qo‘shmachilik mazmunidagi” salbiy ma’no ham yuklatilgan. Bu “jahongashta” so‘z hozirda barcha turkiy millatlar, fors davlatlari, Iroq (iroqlik fudbolchilardan birining familiyasi Og‘ayniy edi) Hindiston va Mo‘g‘ulistonda faol qo‘llanadi, Misr va usmonli turklarda “og‘ovot” [14, 34] shaklida ko‘plikda ham qo‘llangan. Hatto tarqalish hududining kengligidan arabcha “ax” (aka) so‘zi ham shu so‘z asosida hosil bo‘lganligi ba’zi fors lug‘atlarida keltirib o‘tilgan. Mo‘g‘ullar sulton ma’nosida qo‘llagan *qoon* (xon) hamda hozirda Afg‘oniston va Eronda “amaki” ma’nosida qo‘llanuvchi “koko”, “inson, odam, shaxs” ma’nosida qo‘llanuvchi اكه / اكو / آكو – oku//aku//aka [12, 85], qari ayol, kampir ma’nosidagi غ باشليغ – og‘boshlig‘ [12, 82], shuningdek, اغاچه (og‘acha) – opa, singil, xonim [12, 82], xon saroyi va boylar eshigidagi kanizak, xizmatkor ayol; cho‘ri. 2 boy uyg‘urlar oilasidagi eng kekxa xotin [9, 184]; اغاباجي (og‘obojí) – katta opa, opa; اباقه / آباقه / اباقه (obog‘a//oboqa//abog‘a) [12, 80] so‘zi ham mazkur so‘z asosida hosil qilingani manbalarda keltirilgan. Shuni ham ta’kidlash kerakki, mazkur so‘zning deyarli barcha ma’nolarda “katta” semasi mavjud ekanligi kuzatildi.

Bojí – boj va yer solig‘i; hamda opa va singil. Til ahli (til vakillari, xalq tili) dan tahqiqqa olindi. Sa’id Ashraf aytadi:

*Бар ту зебад хароҷ аз ҳама хубон гирӣ,
Шоҳи ҳусниву туро Лайлию Ширин боҷӣ.*

Tarjimasi: *Yarashur Senga, xiroj barcha go‘zaldan olgil,
Ham husn shohisenu Layli va Shirin – singil.*

Lutf boisi ham ikkinchi ma’nodadir va bu turkiy so‘zdir.

O‘TILda: **БОЖА** Опа-сингилнинг эрлари (бир-бирига нисбатан) [9, 297]. FZTda: БОҶА باجه ду марде, ки ду хоҳарро ба занй гирифтаанд, нисбат ба ҳамдигар боҷа ҳисоб мешаванд [8, 239]. O‘TILdagi bilan bir xil ma’noda qo‘llangan. “Farhangi o‘zbekiy va dariy”da “баجه ناق” shaklida mazkur ma’noda qo‘llangan [12, 170], ammo **og‘obojí** (og‘a – kata + boji – singil) – **bojiy** so‘zi ham fors lug‘atlari hamda forsiy turk lug‘atlarida **hamshira va xohar** (opa va singil) ma’nosida “bojiy” shaklida qo‘llanadi. [7, 30; 13, 497; 15, 224]. Dastlab bizning lug‘atlarimizdagi ma’nosida “bojnoq, bojanog‘, bojanoq” shaklida qo‘llangan so‘z vaqtlar o‘tishi bilan “boja” shaklida mazkur ma’noda qo‘llanadi. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, tildagi so‘zlar vaqtlar o‘tishi bilan shakl va ma’no taraqqiyotiga yuz tutadi, ayrim so‘zlarda hosila ma’no

bosh ma’no o’rnida qo’llansa, ayrim so’zlarga qo’shimcha ma’no yuklanadi. Shu bilan birga, so’zning birlamchi ma’nosini bilish ham qadimgi lug’atlar va til tarixini chuqur o’rganishni taqozo qiladi.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Jamolxonov N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: Talqin, 2005. – 272 b.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Т.: Фан, 1983. III жилд. – 624 б.
3. Аттухфатуз закияту фил луғатит туркия. – Т.: Фан, 1968 – 280 б.
4. Хоразмий // Навоийнинг назари тушган... [Тузувчилар: М.Али, Б.Қосимов, Р.Нурматова; Сўз боши: М.Али, Б.Қосимовники]. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – Б. 40–66, 367–368 (400).
5. Ромпурй, Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 460 с.
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Т.: Университет, 2000. – 600 б.
7. Сирочуддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидори асри XX): – М.: Сов. энциклопедия, 1969. Ҷ. 1. – 951 с., Ҷ. 2. – 904 с.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: I–V-жилдлар. – Т.: O‘zbekiston milliy ensklopediyasi, 2008.
10. Ўзбек тили лексикасининг баъзи масалалари. – Т.: Фан, 1957. – 140 б.
11. Қошғарий М. Девону луғати-т-турк. – Т.: Ғафур Ғулом, 2017. – 488 б.
12. ابراهم رحيم (1396) فرهنگى اوزبكى – درى، انتشارات ثقافت، كابل، – 606 ص.
13. دهخدا، على اكبر و همكاران (1377) لغت نامه دهخدا، تهران، 3 جلد.
14. على اكبر نفيسى (1343) غر حنگ نفيسى، وزيرى، تهران 1 جلد.
15. امين شمسى شريك (1357) فرهنگ اصطلاحات ديوانى دوران مغول، فرهنگستان ادب و هنر ايران. معين محمد (1371) فرهنگ فرسى، امير كبير، تهران، 1 جلد.

SUHAYL VA GULDURSUN” DOSTONI SAYFI SAROYI IJODIMI?¹

Samet ONUR,

“Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti

Tillar ve global tadqiqotlar kafedrası

katta o‘qituvchi, falsafa doktori (PhD), (Turkiya),

E-mail: samet.onur@univ-silkroad.uz

ORCID: 0000-0001-8675-9840

Annotatsiya: Ayrim tadqiqotchilar XIV asr Oltin O‘rda shoiri Sayfi Saroyining “Gulistoni bit-turkiy”dan tashqari “Suhayl va Guldursun” nomli yana bir asari borligini ta’kidlaydilar. Bu masnaviy O‘zbekistondagi oliy o‘quv yurtlari darsliklari va o‘quv dasturlariga Sayfi Saroyi asari sifatida kiritilgan. Sayfi Saroyiga nisbat berilgan ushbu qisqa masnaviyning bir bayti asosida Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi bilim Kopernikdan oldin Oltin O‘rdada mavjud bo‘lganligi haqidagi maqolalar ham yozilgan. Ushbu maqolada filologik ma’lumotlar asosida ikki savolga javob izlanadi:

1. Ushbu masnaviyga asoslanib, geliosentrik koinot modeli Kopernikdan oldin islom olamida ishlab chiqilgan, deb da’vo qila olamizmi?
2. “Suhayl va Guldursun” dostoni XIV asrda Sayfi Saroyi tomonidan yozilganmi?.

Kalit so‘zlar: *Sayfi Saroyi ijodi, “Suhayl va Guldursun”, “Gulistoni bit-turkiy”, Kopernik, geliosentrik koinot modeli, Oltin O‘rda, filologiya, turkiyshunoslik.*

“SÜHEYL VE GÜLDÜRSÜN” DESTANI SEYFİ SARÂYÎ’NİN ESERİ MİDİR?

Özet: Bazı araştırmacılar, Sa’dî-i Şirâzî’nin *Gülistân*’ının ilk Türkçe tercümesi olan *Kitâbu Gülistân bi’t-Türkî* adlı eseriyle tanınan XIV. yüzyıl Altınordu şairi Seyf-i Sarâyî’nin *Süheyl ve Güldürsün* adlı bir eserinin daha bulunduğunu iddia etmektedirler. Özbekistan’da yükseköğretim kurumlarının ders kitaplarında ve müfredatlarında Seyf-i Sarâyî’nin eseri olarak *Süheyl ve Güldürsün* mesnevisine de yer verilmektedir. Seyf-i Sarâyî’ye atfedilen bu kısa mesnevinin bir beytine istinaden dünyanın güneş etrafında döndüğü bilgisinin Kopernik’ten önce Altınordu’da mevcut olduğunu savunan makaleler de yazılmıştır. Bu makalede, filolojik veriler ışığında iki sorunun cevabı aranmaktadır:

1. Bu mesneviye istinaden güneş merkezli evren modelinin İslam dünyasında Kopernik’ten önce geliştirildiğini iddia edebilir miyiz?
2. *Süheyl ve Güldürsün* mesnevisi XIV. yüzyılda Seyf-i Sarâyî tarafından mı yazılmıştır?

Anahtar kelimeler: *Seyf-i Sarâyî eserleri, Süheyl ve Güldürsün, Gülistân bi’t-Türkî, Kopernik, Güneş merkezli evren, Altınordu, Filoloji, Türkoloji.*

IS THE SUHAIL VA GULDURSUN THE WORK OF SAIF-I SARAI?

Abstract: Some researchers claim that the 14th-century Golden Horde poet Saif-i Sarai, known for the first Turkish translation of Sadi’s *Gulistan*, had another work called *Suhail va Guldursun*. In Uzbekistan, *Suhail va Guldursun* is also included in the textbooks and curricula of higher education institutions as a work by Saif-i Sarai. Based on a couplet in this short masnavi attributed to Saif-i Sarai, articles have also been written arguing that the knowledge that the world

¹ Ushbu maqola Modern Türklük Araştırmaları Dergisi’da 2022-yilda chop etilgan “Seyf-i Sarâyî’ye Atfedilen Süheyl ve Güldürsün Mesnevisi Üzerine” sarlavhali maqolani qayta tartibga solish orqali yaratilgan.

revolves around the sun existed in the Golden Horde before Copernicus. This article attempts to answer two questions in the light of philological data:

1. Can we claim that the sun-centred model of the universe was developed in the Islamic world before Copernicus on the basis of this mathnawi?
2. Was the mathnawi of *Suhail va Guldursun* written by Saif-i Sarai in the 14th century?

Key words: *Saif-i Sarai works, Suhail va Guldursun, Gulistan bi't-Turki, Copernicus, Sun-centred universe, Golden Horde, Philology, Turkology.*

Kirish. XIV asr Oltin O‘rda shoiri Sayfi Saroyi hayoti haqida bilganimiz shoirning o‘z asarlarida bergan ma’lumotlari bilan chegaralanib, davr manbalarida uning hayoti va ijodi haqida hech qanday ma’lumot yo‘q. Uning eng muhim asari, shubhasiz, XIII asrda Sa’diy Sheroziy tomonidan yozilgan “Guliston” nomli forscha asarning turkcha tarjimai bo‘lgan “Gulistoni bit-turkiy”dir (Bodrogligeti, 1963: 246). 1391-yilda tugallangan va Mamluk sultoni Barquqning hojiblar hojibi (eshikog‘aboshisi). Bathas as-Suduniga taqdim etilgan ushbu asarning ma’lum yagona qo‘lyozmasi Gollandiyadagi Leiden Akademiyasi kutubxonasida (inv. № 1553) saqlanadi (Özkan, 2009: 29). Turkiya, Rossiya, Tatariston va O‘zbekistonda olib borilgan tadqiqotlarda Sayfi Saroyining “Gulistoni bit-turkiy”dan tashqari “Suhayl va Guldursun” nomli yana bir asari borligi aytiladi. Hatto “Suhayl va Guldursun” dostoni Sayfi Saroyi asari sifatida O‘zbekistondagi oliy o‘quv yurtlari darsliklari va o‘quv dasturlariga kiritilgan (Davron, 1968; Minnegulov, 1972; İşgay, 1978; Matthews ve Bukharaev, 2000: 17; Vohidov va Eshonqulov, 2006: 149; Zaripova Çetin, 2006: 140; Özkan, 2009: 28-29; Galkin, 2011; Bukharaev, 2013: 157; Toprak, 2014; Sadybekov, 2015: 988; Sayfetdinova, 2016: 461; Djurayev ve Zohidova, 2019: 4; Abdullayeva, 2020: 6). Mazkur maqolada “Suhayl va Guldursun” dostonining Sayfi Saroyi ijodiga mansub ekanligi yoki yo‘qligi filologik ma’lumotlar asosida tekshiriladi.

“Suhayl va Guldursun” dostoni

“Suhayl va Guldursun” dostonini ham o‘z ichiga olgan “Yodgornoma” nomli qo‘lyozma O‘zbekiston FA Sharqshunoslik institutida (inv. № 311) saqlanadi. U 17x12 sm o‘lchamdagi qo‘lyozma 7 ta varaqdan iborat bo‘lib, suls yozuvida yozilgan. “Suhayl va Guldursun” dostoni 4 a betdan boshlanadi va 7 b gacha davom etadi. Qo‘lyozma O‘zbekistonning Qo‘qon shahridagi kolxozdan Nasrullo Davron tomonidan topilib, uning 1968-yilda chop etilgan maqolasi orqali ilmfan olamiga tanishtirilgan (1968: 61-64). Qo‘lyozmani saqlagan kolxozchi Kamolxon Sultonovning aytishicha, uning katta bobolaridan biri taxminan ikki yuz yil avval hajga borgan va u yerdagi savdogar qo‘lyozmani katta bobosiga sovg‘a qilgan (Minnegulov, 1972: 129).

Til xususiyatlari. “Suhayl va Guldursun” dostonida ko‘rilgan til xususiyatlari “Gulistoni bit-turkiy”da ko‘rilgan til xususiyatlaridan ancha farq qiladi. “Gulistoni bit-turkiy”da XIV asrga oid til xususiyatlari mavjud bo‘lsa-da, “Suhayl va Guldursun”ni XIV asrga to‘g‘rilash mumkin emasdek. Masalan, “Gulistoni bit-turkiy” asarida sifatdosh va olmosh vazifasini bajaradigan *ol* va *uŕ* so‘zlari bo‘lsa, “Suhayl va Guldursun”da hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi kabi *u* va *ŕu* so‘zlari bor (Karamanliog‘lu, 1968: 105-106; R. Öztürk, 2012: 317-318). Yana “Suhayl va Guldursun”da uchinchi shaxs birlik olmoshining qaratqich va jo‘nalish kelishigi shakli *uning* va *unĝe* shaklida, *bu* – ko‘rsatish olmoshining esa *bunĝe* shaklida ham ko‘rish mumkin. “Gulistoni bit-turkiy”da uchramaydigan bu shakllar hozirgi o‘zbek adabiy tiliga xosdir (R. Öztürk 2012: 318):

Bunĝe yoĝtur zulmkārlerde farvā (12), Uning kōnĝlinde solĝunlik hemĝe / Kōrinmes unĝe gulzār-u ne biŕe (19), U yatgen çāh içre yoĝ ŕu la-yi nūr (23), Yürüp bāĝ içre u güller tirermiŕ (28), Uyanip bildi ŕunde tüŕ ekenin (36), ŕu an kēltirdiler çāhĝe Suhaylni (41), U izlep çāra yaĝŕi

çāra tapti (47), Önginde tüş-dekin körgenge u şād (54), Çıkarlsa kimse yoq çāhdın u başın (61), U yalguz şahrā içre kaldı yalguz (69), Süheyl āhidin şu dem qoptı boran (72), Ünge dost bol, uni sevgil, köngül bér (77).

“Gulistoni bit-turkiy”da birinchi shaxs buyruq-istak mayli qo‘shimchalari {-ayım} va {-gayım}, “Suhayl va Guldursun”da esa bu qo‘shimchalar hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi kabi {-(-e)y} va {-(-e)yin} shaklda qo‘llaniladi (Karamanlioglu, 1968: 110; R. Öztürk, 2012: 332):

Mēnge eyt adīngi dā‘im ētey yād (30), Yētey-dēp māvheş dilkeş perīga (34), Şukurler ēteyin Allah-ğa ming bār (31).

“Gulistoni bit-turkiy”da 2-shaxs buyruq-istak mayli qo‘shimchasi: {-gil}, {-kul} va {-gul} shakllarida ko‘rinadi (Karamanlioglu, 1968: 110). “Suhayl va Guldursun”da esa {-gil} qo‘shimchasidan tashqari hozirgi o‘zbek adabiy tilida umumiydashgan {-gin} qo‘shimchasi ham bor (R. Öztürk, 2012: 332):

İlāhī asragin Sayf-i Sarāyīng (81).

“Gulistoni bit-turkiy”da buyruq maylining birinchi shaxs ko‘plik shakli {-alim}dir. “Suhayl va Guldursun”da esa hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi {-aylik} qo‘shimchasi ko‘rinadi (R. Öztürk 2012: 332):

Çkip çāhdın uzaklerge kaçaylik / Bu yerde ağlamay köngül açaylik (60)

“Gulistoni bit-turkiy”da “inkor, rad, bo‘lishsizlik” ma’nosini bildiruvchi *degül ~ dögül* so‘zi bo‘lsa, “Suhayl va Guldursun”da hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi kabi *emes* va *ermes* so‘zlari mavjud (Karamanlioglu, 1968: 78; Tolkun, 1994: 184):

Ėmes efsāne çin uşbu bitilmiş (01), Ölenge-mes (< ölenge emes) tirige érdi bir gūr (23), Ėmes gul yüzi Güldürsünden artıq (39), Kul Ėrmes pādşāh dēp sēzdi özini (53).

“Gulistoni bit-turkiy”da doim {-dur-} ~ {-tur-} shakli bilan qo‘llanilgan fe‘l yasovchi qo‘shimcha, “Suhayl va Guldursun”da hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi kabi {-dir-} ~ {-tir-} shakli bilan qo‘llaniladi (R. Öztürk 2012: 310):

qaldirdi (08), keltirdiler (41).

Ko‘rinib turibdiki, {-pti} qo‘shimchasi “Suhayl va Guldursun”da o‘tgan zamon fe‘lining III shaxs birligi uchun ishlatilgan. “Gulistoni bit-turkiy”da o‘tgan zamon fe‘lining III shaxs birligi uchun {-p} + *turur* ~ *dur* tuzilishi yoki {-ptur} ~ {-pdur} qo‘shimchasi qo‘llangan (Karamanlioglu 1968: 112-113). “Suhayl va Guldursun”dagi shakl yana hozirgi o‘zbek adabiy tiliga yaqinlashadi (R. Öztürk 2012: 324):

ētipti başini ham kaşi üzre (11).

“Gulistoni bit-turkiy”da uchramaydigan, lekin hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanilayotgan *-geni* qo‘shimchasi ham xuddi shu ma’nodagi “Suhayl va Guldursun”da uchraydi (R. Öztürk 2012: 340):

Yētalmey körgeni ruhsār-i māvhe / Yıkildi yügrüben pāy üzre çāhge (35)

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida fors tilidan olingan *u* predlogi qo‘shimchaga aylanib, undosh tovushlar bilan tugagan so‘zlardan keyin {+u}, unli bilan tugagan so‘zlardan keyin esa {+yu} shaklida qo‘llanadi (Tolkun, 1994: 183). Hozirgi o‘zbek adabiy tilining o‘ziga xos xususiyati bo‘lgan {+yu} enklitikasi “Suhayl va Guldursun”ning 42-, 43- va 59-kuplet (band)larida uchraydi:

kördi-yu (42), bildi-yu, sevdı-yu (43), sēnge-yu (59).

“Suhayl va Guldursun”da *-de* (-da, ham) predlogi ham mavjud bo‘lib, bu hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham ko‘rinib turadi, lekin “Gulistoni bit-turkiy”da uchramaydi. Hatto ikki misolda hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi kabi oldingi so‘zga qo‘shimcha sifatida qo‘shilganligi ko‘rinadi (Karamanlioglu, 1968: 124; R. Öztürk 2012: 344):

Ağaç-ni de anğa étdiler pābend (20), Özīng guldende kōrkli gul érür-sin (29), ölümde şalmağay bizlere gulğu (57).

“Suhayl va Guldursun”ning 16-baytida uchraydigan *ilinc* soʻzi “Gulistoni bit-turkiy”da va boshqa Mamluk turkiy asarlarida uchramaydi (Toparli va boshq. 2007). Bu soʻz hozirgi oʻzbek adabiy tilida “umid” maʼnosida qoʻllanadi (Yusuf, 1993: 234):

Érür bar ékmegidin dur ilinci (16).

“Suhayl va Guldursun”da uchrasa-da, lekin “Gulistoni bit-turkiy” va boshqa mumtoz turkiy asarlarida uchramaydigan yana bir soʻz *kette* soʻzidir (Toparli va boshq. 2007). Bu soʻz hozirgi oʻzbek adabiy tilida “ulkan” maʼnosida qoʻllanadi (Yusuf, 1993: 244):

Ve ani taşlediler kette çāhge (21), Suhayl kōngline taşlep kette ātaş (33).

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida “hech” maʼnosida qoʻllangan *sira* soʻzi ham “Suhayl va Guldursun”da uchraydi (Yusuf, 1993: 306). Bu soʻz “Gulistoni bit-turkiy” va boshqa mumtoz turkiy asarlarida uchramaydi (Toparli et al. 2007):

Sira asmey alar gūş āh u vāhge (21).

“Suhayl va Guldursun” uchraydigan soʻzlardan boʻlgan *botqa* soʻzi tarixiy matnlarda uchramaydi, lekin bugungi oʻzbek adabiy tilida mavjud (Sevortyan, 1979: 2011):

“Suhayl va Guldursun” uchraydigan soʻzlardan biri boʻlgan *botqa bol* – “aralashib, ezilib, boʻtqa holiga kelmoq” soʻzi ham tarixiy matnlarda bunday shaklda uchramaydi, lekin hozirgi oʻzbek adabiy tilida mavjud (Sevortyan, 1979: 2011):

Buday savruldi tofrağ boldi botqa (05).

Geliosentrik koinot modeli muammosi

“Suhayl va Guldursun” dostonining 42-bandida dunyo quyosh atrofida aylanganidek, Guldursun ham Suhayl atrofida aylanayotgani bayon qilinadi:

Suhaylni kōrdi-yu aylandi bir dēk

Güneş girdinde yürüen mişl-i yēr tēk (42).

Ayrim tadqiqotchilar ushbu baytga asoslanib, geliotsentrik koinot modeli Kopernikdan ancha oldin islom olamida ishlab chiqilgan, deb hisoblaydilar (Minnegulov, 1972: 136; İşgay, 1978: 24; Malikov, 2020: 42; Zaripova Çetin, 2006: 141; Khayrullin, 1998: 32; Gafarov, 2012: 72; Abyzova, 2019: 9). Hatto rus arxeologi Lev Leonidovich Galkin Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi bilim Kopernikdan ancha oldin Oltin Oʻrdada mavjud boʻlganligi haqida maqola eʼlon qildi. Bu tadqiqotda Galkin tomonidan ilgari surilgan fikrning asosi soʻz yuritilgan baytdir (2011: 24). Biroq daʼvogarlar matn tomonidan taqdim etilgan filologik maʼlumotlarni eʼtiborsiz qoldiradilar. Matnning til xususiyatlari haqida soʻz yuritilgan boʻlimda koʻrinib turibdiki, “Suhayl va Guldursun” dostonining til xususiyatlari “Gulistoni bit-turkiy”ning til xususiyatlaridan ancha farq qiladi. Matnda keyingi davrlarga oid juda koʻp fonetik, morfologik va leksikologik xususiyatlar mavjud boʻlib, ular “Gulistoni bit-turkiy”da uchramaydi. Oʻzbek lahjasining taʼsiri “Gulistoni bit-turkiy” dostonida yaqqol koʻrinadi.

Daʼvolar manbayi boʻlgan baytda arabcha *mişl* va turkcha *yēr* soʻzlari bilan forsha ibora hosil qilingan, undan keyin turkcha *tēk* predlogi qoʻshilgan. Bunday ibora “Gulistoni bit-turkiy”da ham, oʻsha davrning boshqa asarlarida ham, Navoiy tilida yozilgan klassik davr asarlarida ham uchramaydi. Darhaqiqat, “Gulistoni bit-turkiy”da “oʻxshash, teng” maʼnosini anglatuvchi *mişl* soʻzi hech qachon ishlatilmaydi. Koʻrib chiqilayotgan baytdagi gapga oʻxshash iboralarni birinchi marta XVIII asrdagi Turkiston adiblari ijodida koʻramiz. Masalan, Boborahim Mashrab asarlarida *mişl-i men dik, mişl-i ħar dik, mişl-i ot dik, mişl-i rübā dik, mişl-i iblīs dik, mişl-i Ādam dik* kabi iboralar tez-tez uchrab turadi (Gedik, 2010: 33-34). Yana soʻz yuritilayotgan baytning birinchi

misrasida “lahza, payt” ma’nosida anglashilgan *dék* so’zi bor. Bu so’z yoki uning fonetik variantlari na Navoiy tilida yozilgan klassik davr asarlarida, na “Gulistoni bit-turkiy”da, na boshqa mumtoz turkiy asarlarida bunday ma’noga ega emas. Bu so’zning “payt” ma’nosi Shayx Sulaymon Afandi lug’atida uchraydi (Durgut, 1995: 344). Shayx Sulaymon Afandi ham o’z lug’atiga XIX asr o’zbek shevalaridan ko’p so’zlarni kiritgan (Caferoğlu, 2000: 228). Bizningcha, “Suhayl va Guldursun” dostonida *dék* shaklida, Shayx Sulaymon Afandi lug’atida *dek* shaklida ko‘rilgan “payt” ma’nosidagi so’z ham o’zbek shevalari lug’atiga kiradi. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, hozirgi o’zbek adabiy tilida fors tilidan olingan *u* predlogi unli bilan tugagan so’zlarga {+yu} shaklida qo‘shiladi. Ko‘rinib turibdiki, bu quyida zikr etilgan baytning birinchi misrasida qo‘llangan:

Suhaylni kördi-yu aylandi bir dék (42).

Bu barcha filologik ma’lumotlardan kelib chiqib, hozirgi o’zbek adabiy tilining xususiyatlarini ko‘rsatuvchi “Suhayl va Guldursun”dagi ushbu baytning XIV asrda Sayfi Saroyi tomonidan yozilmaganligini aniq aytishimiz mumkin.

Xulosa. Filologiyaning asosiy vazifalaridan biri ma’lum bir tarixiy davrga tegishli deb da’vo qilingan yozma matnlar, ayniqsa, adabiy matnlarni haqiqatda da’vo qilingan davrga tegishli yoki yo‘qligini aniqlashdir (Kampbell, 2020: 366). Nasrullo Davron 1968-yilda yozgan kirish maqolasidan boshlab, “Suhayl va Guldursun” dostonini o‘rgangan yoki u haqida so‘z yuritgan barcha tadqiqotchilar mazkur masnaviyni Sayfi Saroyiga tegishli ekanligi to‘g‘risida bir fikrda. Ammo matnning filologik tahlili bu dostonning na XIV asrda yozilganini, na Sayfi Saroyiga tegishli ekanligini ko‘rsatmoqda. Chunki hozirgi o’zbek adabiy tilining unsurlari matn tilida juda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Matnning hozirgi o’zbek adabiy tili unsurlari ko‘rinib turgan joylarida vazn buzilmasligi, hatto ayrim bandlardagi olmoshlarning hozirgi o’zbek adabiy tiliga xos so‘zlar bilan ifodalanishi Sayfi Saroyi matnining ko‘chiruvchi tomonidan buzib ko‘rsatilishi ehtimolini ham yo‘qqa chiqaradi. Katta ehtimol bilan XIX asr oxiri yoki XX asr boshlarida yozilgan bu dostonga asoslanib, Oltin O‘rdada Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi ma’lumotlar bor, deb da’vo qilish, tabiiyki, to‘g‘ri emas. Bizning fikrimizcha, “Suhayl va Guldursun” dostonida uchragan hijriy 796-(1394) sanasi “Gulistoni bit-turkiy”ning yozilish sanasiga yaqin tanlangan soxta sanadir, bu matnni XIX asr oxiri yoki XX asr boshlarida yozgan shaxs tomonidan ixtiro qilingan bo‘lishi mumkin. Natijada, filologik ma’lumotlarga asoslanib, “Suhayl va Guldursun” dostonini XIV asrda Sayfi Saroyi yozmaganligini aniq aytishimiz mumkin. Shunga qaramay, bu matn hozirgi o’zbek adabiy tilining ilk yozma matnlaridan biri bo‘lgani bilan ahamiyatlidir.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Abdullayeva M. O‘zbek adabiyoti o‘qituvchi sillabusi. (13.05.2021). // <http://navoiyuni.uz/upload/uploads/oquvrejalar/ota/2-%20Ozbek%20adabiyoti.pdf>, 2020,
2. Абызова Р.Р. Становление и развитие татарской педагогической мысли (X – XVI вв.) // Ученые записки университета им. П.Ф.Лесгафта. – 2019. – № 10. – С. 7-12.
3. Bodrogligeti A. A collection of Turkish poems from the 14th century. // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 16, 3, 1963. – B. 245-311.
4. Bukharaev R. Islam in Russia: the four seasons. – London, 2013.
5. Caferoğlu A. Türk dili tarihi II. – İstanbul, 2000.
6. Campbell L. Historical linguistics: an introduction. – Cambridge-Massachusetts, 2020.
7. Davron N. Sayfi Saroyining Suhayl va Guldursun dostoni. // O‘zbek tili va adabiyoti, 2, 1968. – B. 61-64

8. Djuraev M. M., Zohidova D. O‘zbek adabiyoti tarixi fanining ishchi o‘quv dasturi (1-kurs uchun). http://www.kspi.uz/pictures/documents/Ozbek_adabiyoti_tarixi_1-kurs.pdf, 2019, (17.05.2021).
9. Durgut H. Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i Evvel) adlı eserin transkripsiyonu. Magistr. diss. – Edirne, 1995.
10. Гафаров И.А. От истоков к истине (История Волжской Булгарии и Казанского ханства на перекрестке мнений) – Казань: «Идел-Пресс», 2012. – 256 с.
11. Л. Галкин. Гелиоцентризм был известен в Золотой Орде задолго до Коперника // сборник научных статей, посвященный памяти В. П. Костюкова, 2011. – С. 22-25
12. Gedik S. Baba Rahim Meşreb’in Kitab-ı Mebde-i Nur mesnevisi (inceleme-metin-gramer-dizin). Fan nomzodi. diss. – Ankara, 2010.
13. İşğay İ. Seyf Sarayî’nin yeni bulunan eserleri. // – *Töre*, 83, 1978. – B. 21-24,
14. Karamanlıoğlu A. F. Seyf-i Sarâyî’nin Gülistan Tercümesi’nin dil hususiyetleri. // *Türkiyat Mecmuası*, 15, 1968. – B. 75-126.
15. Гриф Хайруллин, История Татар. http://tatar.kz/hairullin/grif_hairullin_-_istoria_tatar.pdf, 1998, (20.06.2021).
16. Маликов Р. С. Просветительские идеи эпохи Золотой Орде, *Вестник НГПУ*, 2, 2020. – B.40-43.
17. Matthews, D. J., Bukharaev R. Historical anthology of Kazan Tatar verse: voices of eternity. – London, 2020.
18. Minnegulov H. Y. Seyf Sarayinin yana eserlere. // *Kazan Utları*, 6, 1972. –B. 129-139
19. Özkan M. Seyf-i Sarâyî.// *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. XXXVII, 2009. – B. 28-29.
20. Öztürk R. Özbek Türkçesi.// *Türk lehçeleri grameri*, (ed. Ahmet Bican Ercilasun). – Ankara, 2012. –B. 291-354.
21. Sadybekov K. -Mış / -Miş Sıfat-Fiil ekinin tarihi gelişimi üzerine (Memlük Kıpçak eserleri örneğinde).// *Turkish Studies*. Vol. 10, 16, 2015. –B. 983-994,
22. Сайфетдинова Э. Исламская культура Золотой Орды.// *Золотая Орда в мировой истории*, (ed. Rafael Khakimov and Mari Favero). – Kazan, 2016. –B. 457-453.
23. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букви «Б». М., 1974.
24. Tolkun S. *Özbek Türkçesinin leksikolojisi*. Magistr. diss. – İstanbul, 1994.
25. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi sözlüğü. – Ankara, 2007.
26. Toprak F. Seyf-i Sarâyî.// *Türk edebiyatı isimler sözlüğü*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/seyfi-sarayi>, 2014, (23.07.2021).
27. Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi – o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2006.
28. Yusuf B. Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe sözlük. – Toshkent, 1993.
29. Zaripova Çetin Ç. Tatar edebiyatının gelişimi.// *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 9, 2006. –B. 138-151.

XV ASR TURKIY ADABIYOT QASIDANAVISLIGIDA AN’ANA VA O’ZIGA XOSLIK

RAYIMOVA Shohsanam,

Samarqand davlat universiteti

Turkologiya ilmiy tadqiqot instituti (O‘zbekiston)

E-mail: rshohsanam965@gmail.com

ORCID: 0009-0009-8836-3853

Annotatsiya: Maqolada turkiy adabiyot qasidanavisligida qasidaning yuzaga kelishi, ushbu janr bo‘yicha qalam tebratgan ijodkorlar, ularning ijodida qasidaning shakli, mazmuni, o‘ziga xosligi, qasidanavislik an‘anasi tahlil qilinadi. Turkiy adabiyotda dastlabki qasida namunalari Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan. Alisher Navoiy yaratgan va Sulton Husayn Boyqaroning taxtga chiqishiga bag‘ishlangan “Hiloliya” qasidasi va uning ta‘sirida yaratilgan qasidalar o‘zidan avvalgi yaratilgan qasidalarga ayrim jihatlariga ko‘ra umumiy xususiyatlarni kasb etadi va shu bilan birga o‘ziga xos bo‘lgan ayrim xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Kalit so‘zlar: *qasida, turkiy adabiyot, qasidanavislik, Alisher Navoiy, “Hiloliya” qasidasi, XV asr.*

ТРАДИЦИЯ И СВОЕОБРАЗИЕ В ПОЭЗИИ ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XV ВЕКА

Аннотация. В статье проанализированы формирование касыды в тюркской литературе, писатели, творившие в данном жанре, форма, содержание, своеобразие касыды, анализ традиций касыд. Примеры более ранних касыд в тюркской литературе приведены Махмудом Кашгари в «Девону луготит тюрк». Касыда «Хилолия», написанная Алишером Навои и посвященная восшествию на престол султана Хусейна Бойкаро, и касыды, написанные под её влиянием, имеют некоторые общие черты, и в то же время выделяются некоторыми специфическими особенностями.

Ключевые слова: *касыда, тюркская литература, касыдотворчество, Алишер Навои, касыда «Хилолия», XV век.*

TRADITION AND UNIQUENESS IN 15 TH CENTURY TURKISH LITERATURE POETRY

Abstract: The article analyzes the structure of the qasida in qasida writing in Turkish literature, the creators who wrote in this genre, the form, content, and uniqueness of the qasida in documentary creation, and the tradition of qasida writing. Mahmud Kashgari cited examples of previous qasidas in Turkish literature in his work “Devonu lug‘otit Turk.” The qasida “Hiloliya” was created by Alisher Navoi and dedicated to the accession to the throne of Sultan Husayn Baykara, and under its influence, qasidas acquired standard features with previous qasidas due to some factors, and at the same time, stand out uniquely with some of their own.

Key words: *ode, Turkish literature, ode writing, Alisher Navoi, ode "Hiloliya", 15th century.*

Qasida so‘zi arabcha “qasd” so‘zidan olingan bo‘lib, “niyat qilmoq”, “ko‘zlamok” ma‘nolarini anglatadi. Qasidaning yaratilish tarixiga nazar tashlansa, aksariyat hollarda dastlab shohlar, hukmdorlarning hokimiyat tepasiga chiqishi munosabati bilan shohga zamondosh bo‘lgan ijodkorlar tomonidan yaratilgan. Qasidada hukmdor ulug‘langan va uning hukmdor va inson sifatidagi sifatleri ijobiy jihatlariga boy sifatida ko‘rsatib talqin qilingan. Qasida janriga mansub

bo'lgan dastlabki namunalar Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'atit” asarida uchraydi. Qasidaning hajm xususiyatlari aniq miqdorda necha bayt bo'lishi belgilanmaganligi tufayli bugungi kunga qadar yaratilgan qasidalar turli miqdordagi baytlardan tashkil topgan. Qasidada “baytlar soni 12 tadan kam bo'lmasligi kerak. Oxirgi chegarasi necha bayt bo'lishi haqida klassik adabiyotimizda ham, hozirgi zamon adabiyotshunosligida ham barqaror fikr aytilgan emas” (Носиров 1979: 129). Qasidaning takomili, mavzu-mundariyasi turlicha bo'lgan. XV asrga kelib qasidanavislik rivoji o'zining yuqori nuqtasiga erishadi. XV asrda yashab ijod qilgan ijodkorlardan Amiriy, Gadoiy, Sakkokiy kabi adiblar qasida janrida qalam tebratganlar. Namlari qayd etib o'tilgan ijodkorlar orasida qasidanavislikda Sakkokiy ancha muvaffaqiyatli ijod qilgan. Sakkokiyning 10 ga yaqin qasida bitganligi adabiyotshunoslikda ma'lum. Sakkokiy devon tartib qilganida qasidalar ham devondan o'rin oladi. Sakkokiyning Mirzo Ulug'bekka bag'ishlab bitgan qasidalari orasida eng mashhurlaridan hisoblanadi. Mirzo Ulug'bekka bag'ishlab Sakkokiy 4 ta qasida yaratgan. Biz tadqiqotimizda XV asrda Alisher Navoiy tomonidan hukmdor va ijodkor Sulton Husayn Boyqaroga bag'ishlangan “Hiloliya” qasidasi xususida so'z yuritimiz. “Hiloliya” qasidasi “Badoye ul-vasat” devonidan joy olgan. Qasida o'ziga xos kompozitsiyaga ega bo'lib, u 91 baytdan iborat.

“1468-yil Xuroson hukmdori Abu Said Mirzo Eron uchun bo'lgan jangda halok bo'ladi va 1469-yilning boshida Husayn Boyqaro taxtni egallaydi. U Samarqandga maktub yo'llab, Navoiyni o'z yoniga chaqiradi va Navoiy Hirotga qaytadi. Shu yilning aprelida ramazon hayiti kunlarida shoir unga bag'ishlab “Hiloliya” qasidasini yozadi. U Husayn Boyqaroning taxtga chiqishini yangi oy – hilolga qiyos qiladi:

Yangi oy-u iyd iki qullug'ching o'lsun, aylagan

Sen hilol aning otin, bayram bu yerning kunyatini” (Sirojiddinov va boshqalar 2018:26).

Husayn Boyqaroni yangi oyga qiyoslashi ostida ko'chma mazmun mujassam. Xurosonda Sulton Husayn Boyqaro hokimiyat tepasiga kelguniga qadar ham toj, taxt, hokimiyat ilinjida temuriy shahzodalar o'rtasida turli shakllarda kurash bo'lib, mamlakat tinchligiga soya solayotgan edi. Tabiiy ravishda tinchlik bo'lmakan o'lkada rivojlanish hech qaysi bir sohada ham mavjud bo'lmaydi. Alisher Navoiy do'sti, shoh va shoirning hokimiyat tepasiga kelishini iliq kutib olganligi, uning Husayn Boyqaroning mamlakatda osoyishtalik o'rnatishiga, tinchlik tufayli hayot har tomonlama taraqqiy etishiga umid bog'lagan. Darhaqiqat, Husayn Boyqaro o'z hukmronligi davrida mamlakatda hayotning turli jabhalarida ijobiy o'zgarishlar bo'lishiga hissa ham qo'shgan. Jumladan, san'at, ilm-fan, madaniyat sohalarida bir qator xalq manfaatiga xizmat qiluvchi islohotlar ham o'tkazgan va natijada hayotning ijtimoiy, siyosiy, madaniy jabhalari ma'lum darajada rivojlangan. “Husayn Boyqaro temuriylar davri adabiyotining anchagina ko'zga ko'ringan namoyandalaridan edi. U she'rlarini «Husayniy» taxallusi bilan yozardi. Hazrat Navoiyning xabar berishicha, har ikki: forsiy va turkiy tilda she'r yaratish iqtidoriga ega bo'lgan Husayn Boyqaro asosan o'zbek tilida ijod qilgan. Shu tilda yozgan she'rlaridan devon ham tuzgan. U boshqalarni ham o'zbek tilida she'r yozishga da'vat etgan. Hatto, u tomonidan, deydi Navoiy, «... iltifot va ehtirom yuzidin ba'zi ma'nilar topib nazm qilurg'a hukmlar ham joriy bo'ldi va so'z uslubig'a ta'yinlar va adosig'a ta'limlar ham izhore bo'ldi” (<https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/husayn-boyqaro-gazallar-muxammaslar-tortliklar.html>).

Odamiylik olamida gumanizm ruhi ustun bo'lgan Alisher Navoiy ma'lum bir shaxs haqida nimadir so'z desa shunchaki demaydi, u o'z asarlarida tilga olgan ijodkorlar jamiyat uchun yo ijtimoiy-siyosiy yo ma'naviy, madaniy jihatdan muhim ahamiyatga ega sa'y-harakatlarni amalga oshirgan insonlardir. Jumladan, Husayn Boyqaro hokimiyatga kelgach mamlakat siyosiy hayoti uchun ham

ma'naviy hayoti uchun ham shoh sifatida ham shoir sifatida ham dolzarb vazifalarni ado etadi. Alisher Navoiy qasidada yangi hukmdorni mamlakatdan zulmni supurib tashlab, adolat qaror toptirganligini shunday ta'riflaydi:

Ul zamon har sari yuzlansa humoyun mavkabing,
Solib ofoq ichra rustoxez shaynu hinjatin.

Tushsa har yon tig'ing, olg'ay benihoyat xalqning
Jismidin bosh zahmatin, boshtin tamanno zahmatin. (A.Navoiy 1990: 358)

Hukmdorning tig' ushlab qilgan barcha say-harakatlari ortidan ko'zlangan yakka-yu yagona maqsad mavjud bo'lib, u ham bo'lsa mamlakatga, o'z xalqiga tinchlik keltirishdir. Qasidaning yana bir baytida Alisher Navoiy Husayn Boyqaroni insoniy fazilatlariga yuqori baho berib quyidagicha ta'riflaydi:

Shohlig'da g'oyati darveshlig'din ko'rmayin,
Bo'ryoyi farqcha zarkash sariri rif'atin.

Shohlar darveshiyu darveshlar shohiki, haq
Shoh qildi suvratin, darvesh qildi siyratin. (A.Navoiy 1990 : 356)

Tarix haqiqatlari orasida mavjud haqiqatlardan biri shuki, mamlakatda hukmronlik qilayotgan hukmdor oqil bo'lsa, ilm-fan homiysi sifatida namoyon bo'lsa, mamlakatda ma'naviy hayot rivojlanadi, biroq shoh zolim bo'lsa jamiyatda uning davrida zulm, adolatsizlik avj oladi. Temuriy shahzodalar orasida ziyoli, ilm-ma'rifat egalari ham bo'lgan, biroq shu bilan birga o'z boshqaruvi davrida mamlakatdagi ilm-ma'rifat egalari benihoya tazyiq o'tkazganlari ham yo'q emas. Alisher Navoiyning Sulton Husayn Boyqaro kabi shaxsning shu jihatdan ham taxtga chiqishini olimu ulamolarning istiqboli sifatida qarshi oladi.

Shoh tariqasida o'z ishini dastlab mamlakatda tinchlikni barqaror toptirishdan boshlagan hukmdor, shoir sifatida atrofiga ilm-fan ahlini to'playdi, olim-ulamolarni jamiyatning ma'naviy rivoji uchun qilgan ezgu faoliyatlariga munosib ravishda rag'batlantirib boradi. Husayn Boyqaro ilm-fan yo'lida ijod qilish uchun zarur bo'lgan madaniy muhitni qaror toptirganligi bilan ham o'ziga xos hukmdor sifatida ajralib turadi.

Turkiy qasidanavislik haqida so'z ketganda Ahmad Poshoning qasida janriga oid yaratgan qasidalarini e'tirof etmaslik mumkin emas. Ahmad Posho ijodining asosiy qismi g'azallardan iborat ekanligiga qaramay, qasidanavislikka ham o'z qalamini yurg'izgan ijodkorlardan hisoblanadi. “Ahmad Posho g'azalnavis sifatidagina emas, qasidanavis sifatida ham mashhur bo'lgan. Birinchi yozgan “Saroy qasidasi” 1461 yil Sulton Mehmet Fotih Istanbulda qurdirgan, Yevropada Several nomi bilan mashhur, nihoyatda go'zal saroy xaqidadir. Shoir saroyini fotografik aniqlikda tasvirlash bilan cheklanmay, shohona odob-axloq haqida ham fikr yuritadi. Asar badiiy jihatdan ham, madaniyat obidasi haqida ma'lumot berishi jihatidan ham ahamiyatlidir. Ikkinchi qasida “Karam qasidasi” olijanoblikni madh etsa, uchinchi “Quyosh qasidasi” Sulton Mehmed II ga bag'ishlangan” (<https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/jahon-she-riyati/turk-she-riyati/ahmad-posho-1497>).

Alisher Navoiyning she'riy asarlariga naziralar bog'lash turli davrlarda turli ijodkorlar tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, shunday ijodkorlardan biri Munisdir. “Munis ancha g'azallarida Navoiydan aynan baytlar olib, ularni o'z she'rlari tarkibida tazmin sifatida keltirib, shu misra va baytlar darajasida badihalar yaratishga erishadi. Nazirai benazir g'azallar, muxammas va qasidalar yaratishga muvaffaq bo'ladi. Masalan, Munis Navoiyning «Hiloliya» qasidasidagi Ey qoshing mehrobi tarh aylab yangi oy hay'atin, Vaqf ango qilmish maloyik xayli naqdi toatin — matla' baytini keltirib, so'ng unga javob ayta olish shoirning balog'ati mezonidir, — deydi va shu

bayt izidan borib, unga mos tushuvchi «Iyd» qasidasini yarata olganligidan faxrlanadi” (Orzibekov 2006:135).

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Носиров О. ва бошқалар. Ўзбек классик шеърляти жанрляри. –Т.: Ўқитувчи, 1979. –б. 129.
2. Sirojiddinov Sh. va boshqalar. Navoiyshunoslik. –Т.: Tamaddun, 2018. 26-b.
3. Orzibekov R. O‘zbek adabiyoti tarixi. –Т.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. 135-b.
4. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik.Т. 5.Хазойин ul-maoniy: Badoe’ ul-vasat. Т.: «Fan», 1990.
5. <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/40-alisher-navoiy-asarlari>

O‘ZBEK TILIDA SLENGLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA TASNIFI

BEKMURADOVA Iroda Zokir qizi,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti magistranti (O‘zbekiston)
E-mail: irodabekmuradova9@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi slenglarning lingvistik xususiyatlari ochib berilgan. Tilda mavjud slenglarning etimologik, morfologik, semantik, tematik xususiyatlari o‘rganilib, umumlashtirilgan hamda o‘zaro moslik asosida guruhlangan. Slenglar tasnifining bugungi kun ilm-fanidagi ahamiyati tavsiflangan. O‘zbek tilidagi slenglarning lingvistik, sotsiolingvistik va nutq vaziyatidagi o‘rni tahlil qilingan. Shu bilan bir qatorda maqolada o‘zbek tilidagi slenglarning kelib chiqishi (etimologiyasi) va hosil bo‘lish usuliga ko‘ra tasnifi berilgan. Maqolada slenglarning ma‘noviy bo‘yoqdorligi ham o‘rganilib, ularning ijobiy, salbiy va neytral baho formasiga ega ekanligi ko‘rsatiladi. Shuningdek, maqolada slenglarning mavzuviy tasnifi berilgan. Mazkur qarashlar o‘zbek tilida slenglarning o‘rni va funksiyalarini yanada aniqroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: *sleng, guruh, ma‘no ko‘chishi, ko‘chma ma‘no, so‘zlashuv nutqi.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И КЛАССИФИКАЦИЯ СЛЕНГОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: В данной статье раскрываются лингвистические особенности сленгов в узбекском языке. Изучены, обобщены и классифицированы по определённым признакам этимологические, морфологические, семантические, тематические особенности сленгов в языке. Определено значение классификации сленгов в современной науке. Проанализирована лингвистическая, социолингвистическая функции и ситуативная роль сленгов в узбекском языке. Кроме того, в статье приведено происхождение (этимология) и классификация сленгов в узбекском языке по способу образования. Также в статье исследована семантическая окраска сленгов и установлено, что они имеют положительную, отрицательную и нейтральную оценочную формы. Также в статье представлена тематическая классификация сленгов. Данные размышления помогают лучше понять роль и функции сленга в узбекском языке.

Ключевые слова: *сленг, группа, перенос значения, переносное значение, разговорная речь.*

LINGUISTIC CHARACTERISTICS AND CLASSIFICATION OF SLANGS IN THE UZBEKI LANGUAGE

Abstract. This article reveals the linguistic features of slangs in the Uzbek language. Etymological, morphological, semantic, thematic features of slangs in the language are studied, summarized and grouped based on mutual compatibility. The significance of slang classification in today's science is described. The role of slangs in the Uzbek language in linguistic, sociolinguistic and speech situations is analyzed. In addition, the article describes the origin (etymology) and classification of slangs in the Uzbek language according to the method of formation. The article also studies the spiritual coloring of slangs and shows that they have a positive, negative and neutral evaluation form. The article also provides a thematic classification of slangs. These views help to better understand the role and functions of slang in the Uzbek language.

Keywords: *slang, group, meaning transfer, figurative meaning, colloquial speech.*

Kirish. Bugungi kunda so‘zlashuv nutqida slenglar tobora ko‘p qo‘llanilib, ularning ma‘nosi kun sayin hammaga tushunarli bo‘lib bormoqda. Sleng va jargonlar so‘zlashuv nutqida faol qo‘llanish bilan bir qatorda internet nashrlari, ommaviy axborot vositalari materiallarida ham keng qo‘llanilmoqda. Shu munosabat bilan bunday so‘zlarning lingvistik xususiyatlarini chuqur ilmiy tahlil qilish, slenglarni tasniflab o‘rganish kabi masalalar tadqiqotchilar oldiga bu boradagi dolzarb vazifalarni qo‘yadi. Demak, til va jamiyatning o‘zaro ta‘sirini turli ijtimoiy qatlamlarda, xususan, ijtimoiy va professional guruhlar tomonidan foydalaniladigan til birliklarini chuqur o‘rganmasdan tadqiq etish mumkin emas. Slenglarni xususiyatlariga ko‘ra tasniflash tilshunosligimiz, xususan, sotsiolingvistika uchun yangi ilmiy xulosalar tomon yetaklaydi. Slenglar – norasmiy, noan‘anaviy va ko‘pincha muayyan ijtimoiy guruhlar yoki jamoalarga xos bo‘lgan so‘zlar va iboralar to‘plami. Ular ma‘lum bir guruh a‘zolari uchungina tushunarli bo‘ladi. Slenglar ko‘proq yoshlarning nutqida uchraydi. Masalan, *yedirdi* – “qoyillatdi, bopladi”, *g‘isht* – “xunuk” va h.k. Slenglarning ko‘p so‘zlari va iboralari (ayniqsa, ularning dastlabki shakllanishi davrida) keng ommaga tushunarsiz bo‘ladi. Masalan, *g‘ijim* (o‘ziga qaramaydigan, o‘ziga bee‘tibor odam) *shkaf* (barvasta, gavgdali, norg‘ul), *shlang* (bo‘yi uzun, novcha) kabilar.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Umumiy tilshunoslikda slenglar tadqiqiga bag‘ishlangan ishlar XX asrning ikkinchi yarmiga kelib amalga oshirila boshlandi. XX asrning 70-90-yillarida zamonaviy jahon tilshunosligida “kodlanmagan” noadabiy leksikaga qiziqish kuchaydi. Rus tilshunosligida XX asrning oxiri, XXI asrning boshlariga kelib, Y.G.Borisova-Lukashanets, K.I.Dubrovina, V.Yelistratov, P.V.Lixolitov, V.M.Mokiyenko, L.A.Radzixovskiy, P.G.Mazurova, R.I.Rozina, M.A.Grachyov, L.I.Skvorsov kabi olimlar tomonidan zamonaviy rus yoshlari nutqidagi slenglar, ularning izohi va qo‘llanish xususiyati tadqiq qilina boshlandi.¹

Ingliz tilshunosligida slenglarning lingvistik, sotsiolingvistik va nutq vaziyatidagi o‘rni bo‘yicha tadqiqotlar Eric Partridge², Robert Chapman³, Francis Grose⁴, Albert Barrere⁵, John Stephen Farmer, William Ernest Henley⁶ kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Ko‘rinib turganidek, ingliz olimlarida slengning lingvistik xususiyatlarini o‘rganishdan ham ko‘ra, ularning lug‘atlarini ishlab chiqish va chop qilish ishlari ko‘p amalga oshirilgan. Bu boradagi ilmiy ishlar hajmi slenglarni o‘rganish nafaqat tilshunoslikning leksikologiya bo‘limiga doir, balki sotsiologiya, sotsiolingvistika, psixolingvistika kabi tarmoqlarining ham o‘rganish obyekti hisoblanishini ko‘rsatadi.

Tahlil va natijalar. Slenglar tasnifiga oid qarashlarni bugungi kunda yoshlar nutqida ko‘p ishlatiladigan slenglar asosida quyidagicha tavsiflash mumkin.

I. O‘zbek tili slenglarining kelib chiqish (etimologiyasiga ko‘ra tasnifi)

O‘zbek so‘zlashuv nutqida ishlatiladigan slenglarning ko‘pchiligi boshqa tildagi muayyan tushunchani qanday bo‘lsa shundayligicha tilga olib kirish asosida hosil bo‘lgan bo‘lsa ham, tilimizda o‘zbekcha slenglar ham keng qo‘llaniladi. Shundan kelib chiqib, slenglarni tahlil qilish

¹ Матюшенко Е. Современный молодежный сленг: формирование и функционирование. автореф. дисс. кандидата филологических наук – Волгоград, 2007. – 4 б.

² Eric Partridge, *Slang today and yesterday* – London, “Routledge & Kegan Paul Ltd”, 1933. 496 p. *A dictionary of slang and unconventional English* – London, “Routledge & Kegan Paul Ltd”, 1937.

³ Chapman Robert. *American slang* – “Harper Perrenial”1998, 598 p.

⁴ Grose F. *Lexicon Balatronicum: A dictionary of Buckish slang, university wit and pickpocket eloquence* – London, 1811, 260 p.

⁵ Barrere A. *Argot and slang: a new slang French and English dictionary.*

⁶ Farmer J., Henley W. *Slang and its analogues.* – 1904, 2736 p.

asosida etimologiyasiga ko‘ra quyidagicha guruhlashtirish mumkin degan xulosaga keldik (*Qarang: 1-jadval*):

No	Etimologiyasi	Xususiyati	Misol
1	O‘zbekcha slenglar	O‘zbek tilida keng qo‘llaniladigan so‘zlarning ma’no ko‘chish hodisalari asosida yangi ma’no kasb etishi.	<i>qovun, saqich, uxlatmoq, kiydirmoq</i> va h.k.
2	Chet tillaridan kirib kelgan slenglar	Bunday slenglar ko‘pincha yangi so‘zlar, qisqartmalar yoki boshqa tillardan olingan so‘zlar orqali yaratiladi. O‘zbek tilida, masalan, rus, ingliz va boshqa tillardan olingan sleng so‘zlar ko‘plab uchraydi.	<i>lipuchka, macho, tild, krinj, tresh</i> va h.k.
3	Aralash slenglar	Chet tilidagi slengning yoniga o‘zbek tilidagi qilmoq, bo‘lmoq, bermoq kabi fe’llarni qo‘shish orqali hosil bo‘lgan slenglar:	<i>hayp qilmoq, bortini bermoq, feyk tarqatmoq, gazini bermoq</i> va h.k.

1-jadval

O‘zbekcha slenglar tilimizda keng qo‘llaniladigan so‘zlarning ma’no ko‘chish hodisalari asosida yangi ma’no kasb etishidan hosil bo‘ladigan slenglar hisoblanadi. Bunday slenglar qatoriga *g‘isht, lag‘mon, uxlatmoq, kiydirmoq, yedirmoq, ketmon* kabilarni kiritish mumkin.

Chet tillaridan kirib kelgan slenglarga yangi so‘zlar, qisqartmalar yoki boshqa tillardan olingan so‘zlar kiradi. O‘zbek tilida, masalan, rus, ingliz va boshqa tillardan olingan sleng so‘zlar ko‘plab uchraydi. Masalan, *krinj, tresh, bratishka, lipuchka, tild, solti* va h.k.

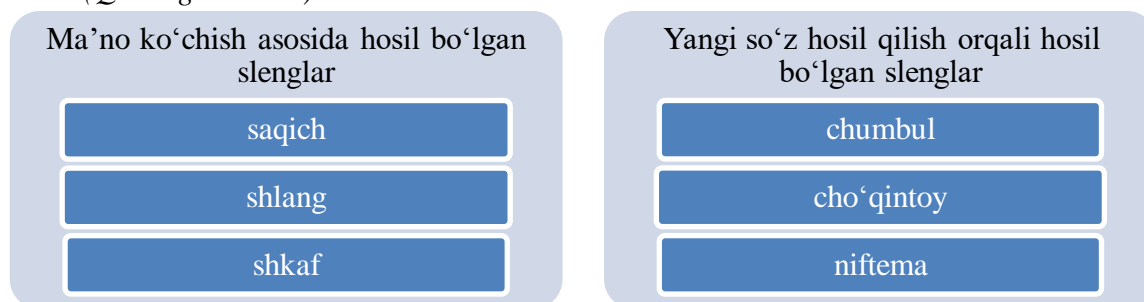
Tilda shunday slenglar borki, ularni til jihatdan muayyan tilga mansub deyish qiyin, ya’ni ularning bir qismi o‘zbekcha bo‘lsa, bir qismi boshqa tillarga oid so‘zdan tuzilgan bo‘ladi. Bunday slenglarni uchinchi aralash slenglar guruhiga birlashtirish mumkin. Masalan, *hayp qilmoq, bortini bermoq, feyk tarqatmoq, gazini bermoq*.

II. O‘zbekcha slenglarning hosil bo‘lish (yasalish, kirib kelish) usuliga ko‘ra tasnifi:

Tilimizda mavjud o‘zbekcha slenglar odatda muayyan so‘zning ko‘chma ma’noda qo‘llanilishi natijasida hosil bo‘lgan, ammo shu o‘rinda ular bir so‘zning turli ma’nolari bo‘lsa, unda nega alohida til birligi sifatida ajratish kerak degan savol tug‘ilishi tabiiy. Barcha til birliklari kabi so‘zning ma’nosi ham muayyan matnda va muayyan nutqiy sharoitda voqelashishi sababli u aniq va ravshan bo‘ladi. So‘zning ma’nosi faqat imkoniyat tarzida mavjud bo‘lgan semema sifatida xilma-xillikka, umumiylikka ega emas. Turlicha matn va sharoitlarda bitta leksemaning voqelanishi sifatidagi yuzlab so‘zlarda yuzlab ma’no bo‘yoqlari, jilvalari bo‘lishi mumkin. Ayni vaqtda bu ma’no bo‘yoqlari, agar u bir semema orqali voqelashgan bo‘lsa, bir sememaning turlicha nutqiy ko‘rinishlari hisoblanadi. Semema nutqda ikki xil voqelanishi, namoyon bo‘lishi mumkin. Birinchidan, so‘zning ma’nosida semema aloqador bo‘lgan tushunchaga munosabat saqlanib, uning tarkibidagi atash, ifoda va vazifa semalari munosabatida keskin o‘zgarish yuz bermaydi. So‘zning ko‘chma ma’nosi, asosan, sememadagi atash semalarini qisman chetlashtirish, yo‘ldosh va ifoda semalarini esa kuchaytirish orqali hosil bo‘ladi. Atash semalari qancha ko‘p chetlashtirilsa, so‘z ma’nosidagi yo‘ldosh va ifoda semalari shuncha ko‘p kuchaytiriladi.¹ Ko‘rinadiki, ko‘p ma’noli so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma’nolari o‘rtasida uzviy bog‘lanish bo‘ladi. Slenglarda esa so‘zning asl ma’nosi bilan ma’noviy bog‘liqlik juda zaif. Masalan *ajal*

¹ Ne‘matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari.- Toshkent, “O‘qituvchi”, 1995, 73-b.

slengi. *Ajal* so‘z sifatida o‘lim ma‘nosida ishlatilsa, sleng sifatida ijobiy ma‘no ottenkasiga ega “maftunkor, gapga usta, qizlar bilan tezda chiqishib ketadigan” kabi ma‘nolarda ishlatiladi. Yoki *ketmon* slengiga nisbatan ham shunday deyish mumkin. So‘zning qishloqlik yigit ma‘nosida qo‘llanilishini hech qanday ma‘no ko‘chish deb bo‘lmaydi. Shu jihatiga ko‘ra slenglar ko‘p ma‘noli so‘zlardan farq qiladi, ammo ma‘no ko‘chish hodisalarining slenglar hosil bo‘lishida o‘rni nihoyatda beqiyos. O‘zbekcha slenglarni hosil bo‘lish usuliga ko‘ra ma‘no ko‘chish asosida hosil bo‘lgan slenglar hamda yangi so‘z hosil qilish orqali hosil bo‘lgan slenglar tarzida guruhlashtirish mumkin. (*Qarang: 1-rasm*):

1-rasm

Ma‘no ko‘chish asosida hosil bo‘lgan slenglar. Sof o‘zbek tilidagi slenglarning aksariyat qismi asosan ma‘no ko‘chishi, ayniqsa metafora hodisasi natijasida paydo bo‘ladi. Unga ko‘ra so‘zning ayni ma‘nosidagi u yoki bu xususiyatning o‘xshashlik sabab boshqasiga ko‘chishi orqali uning yangi ma‘nosi asosida sleng paydo bo‘ladi. Masalan, *Ona kun bo‘yi u yoqdan bu yoqqa yuraverib charchagan bolasini alla aytib uxlatdi* gapidagi uxlatmoq fe‘lini olaylik. Ushbu so‘z gapda bolani uxlatish, uxlagan holatga solish ma‘nosini bildirib kelgan. Odam uxlagan paytda hech narsani sezmaydi, atrofidagi voqea-hodisalarga nisbatan xabarsiz vaziyatda bo‘ladi. Ushbu xususiyatga ko‘ra *uxlatmoq* so‘zi sleng sifatida aldamoq, chuv tushirmoq ma‘nosida keladi. Fikrni yanada oydinlashtirish uchun quyidagi misollarga qaraymiz: *MIBning soxta xodimi fuqaroni 31 000 dollarga “uxlatdi”*. [kun.uz] *Shuncha pulga “uxlabsan”, jo‘ra!* [ijtimoiy tarmoqdan]. Gaplarda *uxlatmoq* so‘zi aynan biz yuqorida keltirgan so‘zning sleng bo‘lib kelgandagi ma‘nosida kelgan. Yoki *saqich* so‘zini olsak, izohli lug‘atda ushbu so‘z “chaynash uchun mum va archa shirasidan maxsus tayyorlanadigan texnologiya bilan tayyorlanadigan modda”¹ deb izohlangan. Yopishqoqlik xususiyati mavjudligiga ko‘ra saqich so‘zi odamlarga nisbatan qo‘llanganda odamga yopishib oladigan, holi-joniga qo‘ymaydigan ma‘nosini bildiradi: *“Saqich” bo‘lma, yoqmayapsan* [ijtimoiy tarmoqdan] // *Endi “saqich”likka o‘tgan, bir minut xoli yashashga bermaydi*. [ijtimoiy tarmoqdan]

Ayrim slenglarning hosil bo‘lishida ikki tushuncha o‘rtasidagi metonimik ma‘no ko‘chishi asos bo‘lgan deyish mumkin. Masalan, *qovun* slengini olaylik. Ushbu sleng hamisha qovun tushirib yuradigan, laqma odamlarga nisbatan ishlatiladi. Tushunchaning qovun tushirib yuradigan odam shaklidagi ifodadan qovun holiga o‘tishi metanomiya asosida hosil bo‘lgan.

Yangi so‘z hosil qilish orqali hosil bo‘lgan slenglar. Tilimizda shunday slenglar borki, ular alohida so‘z holida mavjud emas. Bunday so‘zlar til vakillarining yaratuvchan ijodkorligi asosida hosil qilinib, bugungi kunda sleng sifatida keng qo‘llaniladi va faqat muayyan guruh vakillari uchun tushunarli bo‘ladi. Masalan: *cho‘qintoy*, *chumbul*, *niftema* va hokazo. Bunday slenglar odatda ayrim so‘zlovchilar guruhi o‘rtasida paydo bo‘lib, keyinchalik ommalashish natijasida

¹ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023, 532-b.

boshqalarga ham tushunarli bo‘lib boradi. Yuqorida keltirilgan *cho‘qintoy* so‘zi qizlardan hech narsani ayamaydigan, nima desa qiladigan yigitlarga nisbatan ishlatiladi. Asosan o‘smir yoshlar orasida ko‘p qo‘llaniladigan sleng hisoblanadi.

III. Slenglarning ma‘noviy bo‘yoqdorlik xususiyatiga ko‘ra turlari

Slenglarga uslubiy baho berilar ekan, ham ijobiy, ham salbiy munosabatga duch kelamiz. Ayrim olimlar sleng tilning adabiy normalariga qarshi qo‘llaniluvchi so‘zlar deb ta‘riflaydi. Boisi slenglarning adabiy tilda ma‘lum sinonimlari mavjud bo‘ladi, ularning o‘rniga qo‘pol, hazil mazmunidagi faqat shu ijtimoiy guruhgagina tushunarli bo‘lgan so‘zlar qo‘llaniladi.

T.I. Arbekova slengni izohlar ekan, turg‘un birikma bo‘lib, hissiy bo‘yoqdorligi bilan ajralib turadigan til birliklari slengni tashkil qiladi, deydi.¹ Shu jihatdan olib qaraganda o‘zbek tilidagi slenglar chuqur ilmiy tadqiq qilinishi hamda sleng namunalarini bir lug‘atga birlashtirish tilshunoslik fani uchun katta yangilik bo‘ladi, sababi tildagi birliklar har bir tilning xususiyatlaridan kelib chiqib tasniflanadi va bir umumiy sistemaga birlashtiriladi.

Tadqiqot davomida to‘plangan slenglarni o‘rganish orqali shunga amin bo‘ldikki, o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan aksariyat slenglar so‘zlovchining tinglovchiga nisbatan ichki, ijobiy yoki salbiy munosabatini ifodalash uchun ishlatiladi. Salbiy xulosa ifodalovchi slenglar doimo subyektiv munosabat, ya‘ni so‘zlovchining ironiyali simpatiyasini ifodalaydi. Ijobiy ma‘no ottenkasiga ega bo‘lgan slenglar esa, fikr borayotgan tushuncha yoxud xulosaga nisbatan so‘zlovchining ijobiy bahosini bildiradi. Ko‘pchilik holatlarda slenglar aniq ma‘no ottenkasini ko‘rsatib tursa-da, tilda mavjud slenglar orasida neytral baho formasiga egalari ham bor. Ulardan kelib chiqqan holda so‘zlovchining vaziyatga bahosini aniqlash qiyin. (*Qarang: 2-jadval*):

№	Ijobiy bo‘yoqdor	Salbiy bo‘yoqdor	Neytral
1	<i>Bomba</i>	<i>Tapochka</i>	<i>Sakramoq</i>
2	<i>Udar</i>	<i>Lipuchka</i>	<i>Paxan</i>
3	<i>Ajal</i>	<i>Turshak</i>	<i>Vozduxan</i>
4	<i>Macho</i>	<i>G‘ijim</i>	<i>Lag‘mon</i>

2.2-jadval

IV. Slenglarni mavzuviy tasnifi.

O‘zbek so‘zlashuv nutqida ishlatiladigan slenglarni qo‘llanilish mavzulariga ko‘ra bir necha guruhlarga bo‘lish mumkin, chunki ularning mavzuviy xususiyatlari xilma-xil. Masalan ayrim slenglar muayyan kasb egalari doirasida qo‘llaniladi va shu kasb egalari gagina tushunarli bo‘ladi. Bunday slenglarni umumlashtirib, professional slenglar deb atash mumkin.

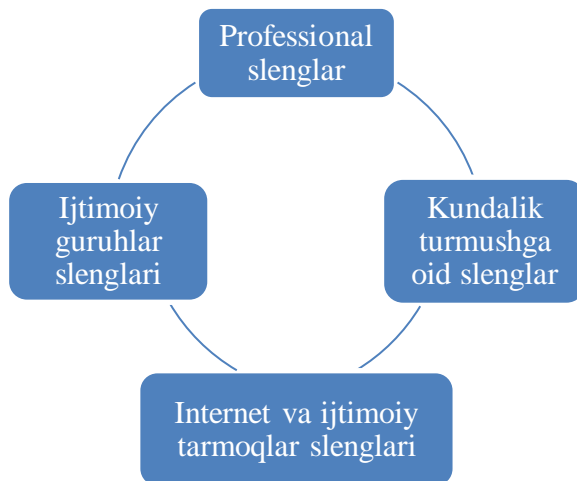
Kundalik turmush bilan bog‘liq muloqotda ko‘p qo‘llaniluvchi, bunday jarayonlarni ifodalab keluvchi slenglar guruhiga ham alohida mavzuviy nom berish mumkin. Yana tilimizda shunday slenglar borki, ular asosan, ijtimoiy tarmoqlardagi xabar almashinuv jarayonida qo‘llaniladi. Bunday slenglarni ham internet va ijtimoiy tamroqlar slengi guruhi atrofida birlashtirish mumkin.

Slenglarning mavzuviy guruhlari ularning lug‘atini shakllantirish, mavzusidan kelib chiqqan holda izohini oson topish yoki tushunish imkonini beradi. Qolaversa, so‘zlarni mavzuviy

¹ Pardayeva B. O‘zbek tilidagi slenglar va ularning kelib chiqish sabablari//International scientific journal “Modern science and research”.

guruhlarga ajratish orqali ular o‘rtasidagi bog‘liqlikni va ma’noviy munosabatlarni aniqlash, tilning boyligini va turli xil sohalarda ishlatilishi, vaqti o‘tishi bilan tilning qanday rivojlanishini va yangi so‘zlarning paydo bo‘lishini kuzatish mumkin.

Shunday qilib, o‘zbek so‘zlashuv nutqida foydalaniladigan slenglarni mavzuviy xususiyatlariga ko‘ra quyidagicha tasniflash mumkin (*Qarang: 2-rasm*):

2-rasm

Professional slenglar: Bu turdagi slenglar muayyan kasb yoki soha vakillari tomonidan ishlatiladi. (masalan, dasturchilar slengi, sportchilar slengi, musiqachilar slengi va sh. k.) Kundalik muloqotda turli kasb egalari fikr almashish jarayonida maxsus “kodlangan” so‘zlardan ham foydalanadi. Bunday so‘zlar o‘zaro muloqotda ko‘proq qulaylik va ayrim axborotlarni boshqalardan yashirish uchun xizmat qiladi. Masalan, IT sohasida *bug* (xatolik) slengi.

Kundalik turmushga oid slenglar: Bunday slenglar keng doirada va ko‘plab odamlar tomonidan ishlatiladi. Masalan, *super, donat, uxlatmoq, kiydirib ketmoq, qovun* kabilar. Bugungi kunda mazkur slenglar ko‘pchilik uchun tushunarli bo‘lib ketgan, alohida izoh talab qilinmaydi.

Internet va ijtimoiy tarmoqlar slenglari: Qo‘llanilish doirasi ko‘proq ijtimoiy tarmoqlar bo‘lgan bir turkum so‘zlar borki, ularni mazkur guruhga biriktirish mumkin, chunki bunday so‘zlarning mavzuviy xususiyati internet tarmoqlari atrofida bo‘lib, ko‘proq ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyat va axborotlarning u yoki bu xususiyatini ifodalaydi. Misol uchun, *feyk, krinj, tresh, mem, DM, LOL, AUF*.

Ijtimoiy guruhlar slenglari. Muayyan yosh yoki xususiyat atrofida birlashgan ijtimoiy guruhlarga tegishli slenglarni o‘z ichiga oladi. Masalan talabalar slengi, “ko‘cha” slengi va hokazo.

V. Slenglarning semantik tasnifi

Tadqiqot davomida yig‘ilgan slenglarning ma’noviy xususiyatlarini o‘rganib chiqib, ularni quyidagi semantik guruhlariga bo‘lish mumkin degan xulosaga keldik. (*Qarang: 3-jadval*):

№	Semantik guruh	Misol
1	Harakat-holat bildiruvchi slenglar	<i>Patini yulmoq, gazini bermoq, uxlatmoq, kiydirmoq</i>
2	Narsa-buyum va mavhum tushunchalarni bildiruvchi slenglar	<i>Vozdux, buxanka, lapsha,</i>
3	Xususiyat bildiruvchi slenglar	<i>Ketmon, do‘ppi, g‘isht, turshak</i>

3-jadval

Slenglar og‘zaki nutqida qo‘llaniladigan, emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘lgan so‘z va iboralar bo‘lgani uchun ular orasida xususiyat bildiruvchi slenglar miqdor jihatdan ko‘p uchraydi. Bunday slenglar misol qilib, *saqich, shkaf, shlang, nol besh, lipuchka, cho‘qintoy, bomba, udar, paskuda, ketmon, g‘ijim* kabi so‘zlarni misol qilib keltirish mumkin.

Tilimizda harakat-holat bildiruvchi slenglar ham talaygina bo‘lib, ular o‘z nomi bilan u yoki bu xatti-harakat yoxud faoliyatni obrazli tarzda o‘ziga xos yashirin ifodalaydi. Narsa-buyum va mavhum tushunchalarni bildiruvchi slenglar nisbatan kam bo‘lsa-da, o‘ziga xos ifoda hosil qilishda, nutqqa maxfiylik berishda keng ishlatiladi.

Slenglarni o‘zlari ifodalab kelgan ma‘noviy xususiyatga ko‘ra bunday guruhlash nisbiy bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan yangi paydo bo‘lgan yoxud boshqa tillardan kirib kelgan slenglarning xususiyatlariga qarab, yangi guruhlar paydo bo‘lishi mumkin.

VI. Slenglarning morfologik tasnifi

Slenglar tasnifida ularning morfologik tomonlama ham guruhlashtirish muhim ahamiyatga ega. Morfologik tasnif tilning grammatik tuzilishini tushunishga, so‘zlarning qanday qilib bir-biriga bog‘lanishini va jummalarni qanday qilib shakllantirishni tushunishga yordam beradi. Qolaversa, morfologik tahlil tilni qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, matnni tahlil qilish, tarjima qilish, ma‘lumotlarni qidirish va boshqa ko‘plab vazifalarni bajarishda foydalaniladi. Tilni o‘rganish jarayonida so‘zlarning grammatik kategoriyalarini va shakllarini tushunish o‘quvchilarning tilni tushunishini yaxshilashga yordam beradi. Shunday qilib, morfologik xususiyatiga ko‘ra, slenglarni quyidagicha guruhlashtirish mumkin. (*Qarang: 2.4-jadval*):

№	Morfologik guruhi	Misol
1	Ot slenglar	<i>Ajal, chayon, paxta, olmaxon, quyon</i>
2	Sifat slenglar	<i>Blatnoy, g‘ijim</i>
3	Fe‘l slenglar	<i>Uxlamoq, sog‘moq, hayp qilmoq</i>
4	Son slenglar	<i>Nol besh</i>

2.4-jadval

Mazkur morfologik tasnif ham nisbiy bo‘lib, yangi slenglarning xususiyatlariga qarab, yangi morfologik guruhlar paydo bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

Xulosa. Til va jamiyat o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular bir-birini shakllantiradi. Tilning ijtimoiy qatlamlarga va professional guruhlariga ta‘sirini, ayniqsa, slenglarni o‘rganish orqali aniqroq ko‘rinadi. O‘zbek tilidagi slenglar uning dinamikligini va o‘zgaruvchanligini aks ettiradi. Slenglar nafaqat tilni boyitadi, balki ijtimoiy muloqotda ham muhim rol o‘ynaydi. Ularning lingvistik xususiyatlari va tasnifi, o‘z navbatida, tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida qiziqarli tadqiqot mavzusi hisoblanadi. Slenglarni tasniflab o‘rganish eng avvalo, ularning lingvistik xususiyatlarini yanada aniqroq o‘rganish, o‘zaro taqqoslash orqali ma‘nolarini oydinlashtirishga imkoniyat yaratadi.

Slenglarni xususiyatlariga ko‘ra tasniflash orqali biz tilning ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlarga qanday moslashishini, turli guruhlar o‘rtasidagi aloqani va tilning o‘ziga xos xususiyatlarini chuqurroq tushunamiz. Bunday birliklarning og‘zaki nutqda tutgan o‘rni, amalga oshiradigan vazifalarini yanada teranroq anglaymiz. Slenglarni tasniflash tilshunoslikda tilning o‘zgaruvchanligini, ijtimoiy o‘zgarishlarni va madaniy o‘ziga xoslikni o‘rganishda muhim rol o‘ynaydi. Ularning kelib chiqishi, ma‘nosi va ishlatilishi haqidagi ma‘lumotlar tilni qayta ishlash

texnologiyalarini rivojlantirishga, tilni o‘rganish va ta’lim berish jarayonini boyitishga yordam beradi. Bunday birliklar ma’lum bir ijtimoiy guruhning madaniyati, qadriyatlari va hayoti haqida ma’lumot beradi, shuning uchun ham ularning tasnifi ijtimoiy o‘zgarishlarni, yangi guruh va submadaniyatlarning paydo bo‘lishini, shuningdek, jamiyatdagi o‘zgarishlarning tilga ta’sirini o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Biz yuqorida ko‘rib chiqqan tasniflar, tadqiqot davomida so‘zlashuv nutqidan yig‘ilgan slenglar misolida xulosalangan. Mazkur guruhlash slenglarni chuqur ilmiy tahlil qilish orqali yanada boyishi, kengayishi, yangi xilma-xilliklarga ega bo‘lishi slenglarni kompyuterga “tanitish” vazifasi bilan chambarchas bog‘liq. Zero, avtomatik tahlilda, slengga xos barcha xususiyatlarni izoh sifatida foydalanuvchiga taqdim etish sleng ma’nosining oydinlashishiga olib keladi, tarjima jarayonidagi turli noaniqlik va g‘alizliklarning oldini oladi.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Barrere A. Argot and slang: a new slang French and English dictionary.
 2. Chapman Robert. American slang – “Harper Perrenial”1998, 598 p.
 3. Eric Partridge, Slang today and yesterday – London, Routledge & Kegan Paul Ltd, 1933.496 p.
 4. Farmer J., Henley W. Slang and its analogues. – 1904, 2736 p.
 5. Grose F. Lexicon Balatronicum: A dictionary of Buckish slang, university wit and pickpocket eloquence – London, 1811, 260 p.
 6. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari.- Toshkent, “O‘qituvchi”, 1995, 73-b.
 7. A dictionary of slang and unconventional English – London, “Routledge & Kegan Paul Ltd”, 1937.
 8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023, 532-b.
 9. Pardayeva B. O‘zbek tilidagi slenglar va ularning kelib chiqish sabablari//International scientific journal “Modern science and research”.
- Матюшенко Е. Современный молодежный сленг: формирование и функционирование. автореф. дисс. кандидата филологических наук – Волгоград, 2007. – 4 б.

ADABIY ALOQALAR, QIYOSIY TILSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK

**ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING USMONLI SHOIRI SHAYH G‘OLIB
IJODIGA TA’SIRI**

Rohila RUZMANOVA,

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti huzuridagi

Turkologiya ilmiy tadqiqot instituti,

f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)

E-mail: roxilaruzmanova694@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6539-0511

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy adabiyotning buyuk mutasavvuf shoiri Alisher Navoiy adabiy merosining usmonli turk adabiyoti vakillari, xususan shoir Shayh G‘olib ijodiga ta’siri masalasi tahlil qilindi. Shayh G‘olib hayoti va ijodiga to‘xtalinib, shoir ijodining turk adabiyotidagi o‘rni, devoni haqidagi ma’lumotlar keltirildi. Alisher Navoiy ijodi ta’sirida usmonli turk adabiyotida rivojlangan lirik janrlardan biri qasidanavislik misolida “Hiloliya” va “Mehtab (Mohtob)” va “Çerağ (Chiroq)” qasidalarini g‘oyaviy-badiiy jihatdan tahlil qilinib, ijodiy izdoshlik va adabiy ta’sir masalasi yoritildi.

Kalit so‘zlar: *turkiy adabiyot, adabiy ta’sir, qasida, janr, ijodiy izdoshlik, usmonli turk adabiyoti.*

**ВЛИЯНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АЛИШЕРА НАВОИ
НА ТВОРЧЕСТВО ОСМАНСКОГО ПОЭТА ШЕЙХА ГАЛИБА**

Аннотация: В данной статье проанализирован вопрос о влиянии литературного наследия великого суфийского поэта тюркской литературы Алишера Навои на творчество представителей Османской турецкой литературы, в частности поэта Шейха Галиба. В статье освещена жизнь и творчество Шейха Галиба, приведена информация о роли поэта в турецкой литературе, и его диване. Обосновано, что касыда в турецкой литературе получило развитие благодаря влиянию творчества Алишера Навои, с точки зрения идейно-художественного содержания проанализированы касыды “Hiloliya”, “Mehtab (Луна)” и “Çerağ (Светильник)”, освещены вопросы творческого подражания и литературного влияния.

Ключевые слова: *тюркская литература, литературное влияние, касыда, жанр, творческое подражание, Османская турецкая литература.*

**THE INFLUENCE OF ALISHER NAVOI'S LITERARY LEGACY ON THE WORK OF
THE OTTOMAN POET SHEIKH GALIB**

Abstract: This article analyses the influence of the literary heritage of Alisher Navoi, the great Sufi poet of Turkic literature, on the works of Ottoman Turkish literature representatives, particularly the poet Sheikh Ghalib. The life and works of Sheikh Ghalib are discussed, along with information about the poet's place in Turkish literature and his divan. The article analyzes the ideological and artistic aspects of the odes "Hilaliya," "Mehtab (Mohtob)," and "Çerağ (Chiroq)," which exemplify one of the lyrical genres that developed in Ottoman Turkish literature under the influence of Alisher Navoi's work. The issue of creative succession and literary influence is also explored.

Key words: *Turkic literature, literary influence, ode, genre, creative succession, Ottoman Turkish literature.*

Alisher Navoiy hayoti va ijodi o‘z davridayoq zamona olimlari va keng jamoatchilik e‘tiborini qozongan. Xususan, Mirxondning “Ravzat us-safo”, Xondamirning “Makorim ul-axloq”, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”, Boburning “Boburnoma”, Zayniddin Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye” va Abdurahmon Jomiyning “Xiradnomai Iskandariy” va “Bahoriston” kabi asarlari hamda boshqalar Navoiy ijodi va adabiy merosi haqida muhim ma’lumotlarni beradi.

Tarixchi Xondamirning ma’lumotlariga ko‘ra, XV asr oxirida Hirotga turli o‘lkalardan Alisher Navoiy asarlarini yuborishlari so‘ralgan maktublar kelgan. Shoirning devonlari podshohlarga, sultonlarga, amir va ma’murlarga eng qimmatbaho hadya sifatida taqdim etilardi.

Alisher Navoiy turkiy til asoschisidir va manbalarga ko‘ra “Navoiy tili”, “Navoiy tarzi” sifatida qo‘llanilgan¹.

Anado‘lida so‘nggi asrlarda ijod qilgan ko‘plab shoirlar Navoiyni hurmat-ehtiram bilan tilga olishadi. Alisher Navoiy asarlari yozilgan yillardan boshlab O‘rta Osiyoda hamda Usmonli turk davlatida katta shuhrat qozonadi. G‘azallari o‘zi hayotligidayoq usmonli shoirlarining e‘tiborini qozonadi va ularga nazira bog‘lash an‘anaga aylanadi. Bu haqdagi ma’lumotlar manbalarda tez-tez tilga olinadi.

Hazrat Navoiy an‘analarini davom ettirgan usmonli turk adabiyoti vakillaridan biri Shayx G‘olibdir.

Mumtoz turk adabiyotining buyuk shoirlaridan biri Shayx G‘olib haqida hozirgacha turk adabiyotida ham tahliliy izlanishlar yetarlicha olib borilgan emas. Fuod Ko‘pruluning “Servet-i Funun”, Ahmet Hikmetning “Turk Yurdu Eserleri”, Abdulboqi Go‘lpinarlining “Husn-u Ishq” va “Shayx G‘olib devonidan namunalar”, Sedit Yukselning “Shayx G‘olib asarlarining til va san‘at qimmatini” va bu mavzuda prof. Orhan Okay va prof. Husayn Ayanning “Husn-u Ishq”i va prof. Naji Okjuning “Shayx G‘olib devoni”dan boshqa jiddiy tadqiqotlar uchramaydi. Naji Okju Shayx G‘olib devonining tanqidiy matnini nashrga tayyorlab, shoirning devon she‘riyatiga olib kirgan yangiliklari, g‘oyalari, she‘rlarining tasavvufiy xususiyatlari haqida tahliliy tadqiqotni amalga oshiradi. Shuningdek, Shayx G‘olib mumtoz she‘riyatning so‘nggi vakillaridan bo‘lganligi, she‘rlarida tasavvufiy tushunchalarning ustunlik qilganligi ham bu ishda o‘z aksini topadi. Tadqiqot tahlil va matn shaklida ikki qism holida tartiblanadi. Birinchi bo‘limda shoirning hayoti, asarlari, ikkinchi bo‘limda esa Shayx G‘olibning adabiy shaxsiyati va ifoda xususiyatlari tahlil qilinib, she‘rlaridan misollar keltirilib, izohlanadi. Uchinchi bo‘limda diniy tushunchalari, to‘rtinchi bo‘limda shoir she‘rlarida xoh talmeh yo‘li bilan, xoh oddiy usulda iqtibos keltirilgan oyat va hadislar, beshinchi bo‘limda sevgili yorga oid go‘zallik unsurlari, oltinchi bo‘limda esa, tasavvufiy ta‘birlar, mashhur so‘fiylar haqidagi ma’lumotlar keltiriladi. Bu xususiyatlarning barchasi G‘olibning o‘sha davr jamiyat hayotidagi ahamiyatini aks ettirishi jihatidan e‘tiborga molikdir.

Shayx G‘olib ijodida Alisher Navoiy an‘analarining ta‘siri masalasini yoritishdan oldin, shoirning hayoti haqida qisqacha to‘xtalmoqchimiz.

¹ Çetindağ, Yusuf. Ali Şir Nevai’nin Osmanlı şiirine etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006, S. 12.

Mehmet Es’ad (G’olib) 1171/1757-58-yillarda Istanbulda tug’iladi. Otasi Mustafó Rashid afandi bo’lib, manbalarda tasavvufiy tarbiya olganligi va she’riyat bilan shug’ullanganligi keltiriladi¹.

Boshlang’ich bilimlarini otasidan olgan G’olib bir g’azalida uning yo’lini davom ettirganligini, duo va sog’liq tilab quyidagicha ifodalaydi:

Peyrev oldum ben de Galib valid-i zi-şanıma
Küm dua vü medhi hem farz elzendir bize
Mustafa nam u Reşid ü mürşid-i üstad-ı küll
Her nigah-ı himmeti iksir-i a’zamdır bize
Farkımızda sayesin Allah memdüd eylesin
Alem ancak zat-ı valasıyla alemdir bize

(G.108/10-12).

Shoirlar “Es’ad” taxallusini bergan, otasi Mustafó Rashiddan o’tgan she’riyatga bo’lgan zavqini quvvatlantirgan va unga bu yo’lda boshchilik qilgan ustozı Hoja Nesh’etdir². G’olib o’ziga “Es’ad” taxallusini bergan ustozı Hoja Nesh’etga:

Söz bir gühar-i ulvi-i lahut mekandır
Mebde’le me’ad ana veli guş ü zebandır

(K. 31/1).

deya boshlanuvchi 37 baytlik qasida bilan minnatdorchiligini ifodalaydi. Turk adabiyotining ulug’ ustozlari ijodini puxta o’rgangan G’olib, fors shoirlari ijodini ham chuqur o’rganib, tasavvuf adabiyoti, xususan, Mavlono ijodi bilan yaqindan tanishadi. Shuningdek, Mavlonoing “Masnaviy”si shoir dunyoqarashining rivojlanishiga katta ta’sir qiladi.

Shoir o’zidan oldingi va zamondosh bir qancha shoirlar tomonidan qo’llanilgan ism anglashilmovchiligini bartaraf etish maqsadida ilk taxallusi bo’lgan “Es’ad”ni tashlab, “G’olib” taxallusini tanlaydi. Shoir avvalgi she’rlarida “Es’ad” taxallusi bilan, keyingilarida esa “G’olib” taxallusi bilan ijod qiladi. Iste’dodli shoir 1195/1780-yilda, yigirma to’rt yoshida devon tartib etadi. Ikki yildan so’ng, 1782-83-yillarda masnaviy tarzidagi yirik asari “Hüsñ ü Aşğ (Husn-u ishq)”ni yaratadi. O’z davrida shuhrat qozonib, zamona shoirlari orasida yuqori mavqega erishadi. Shoirning bugungi kungacha saqlanib kelayotgan devonining yagona nusxasi 1252/1836-yilda Misrda nashr qilingan bo’lib, 380 sahifadan iborat. Shundan 124 sahifasi qasidalar, 164 sahifasi g’azallar, 92 sahifasi esa “Husn-u ishq” masnaviysini tashkil qiladi.

Devondan 30 qasida, 71 ta’rix, 13 tarje’band, 1 soqiynoma, 8 musaddas, 19 taxmis, 2 muxammas, 1 tardu rakb, 11 qo’shiq, 11 masnaviy, 1 bahri tavil, 1 tazkira, 317 g’azal, 1 marsiya, 2 lug’z, 43 qit’a, 63 ruboiy, 70 bayt va 4 misra joy olgan. Istanbul universiteti Turkiyot tadqiqotlari instituti turk tili va adabiyoti bo’limi dotsenti Muslum Yilmaz 2022-yilda Shayx G’olibning Salim III ga bag’ishlab yozgan nashr etilmagan bir qasidasini ilm ahliga taqdim etdi. “Ko’rdim” radifli ushbu qasida To’pçopi saroyida TSMA.E.843/119-361/2/26 raqami bilan qayd etilgan. Qasida aruzning ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan bo’lib, 46 baytdan iborat³.

¹ Sedit Yüksel, Şeyh Galib Eserlerinin Dil ve Sanat Değeri, Ankara, 1963, S. 3.

² Asl ismi Sulaymon. XVIII asrning birinchi yarmida mashhur mutasavvuf shoir sifatida tanilgan Hoja Nesh’et, o’z davrining yoshlariga she’r va adabiyot sohasida ustozlik qiladi. Bir qator yosh shoirlar qatori G’olib ham ba’zi she’rlariga naziralar yozgan.

³ Yilmaz M. Şeyh Gâlib’in III. Selim’e Yazdığı Yayınlanmayan Bir Kasidesi // Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2022, 8, S. 398.

Shayx G‘olibga ulkan shuhrat keltirgan “Husn-u ishq” masnaviysi 2101 baytdan iborat bo‘lib, devon tarkibida nashr qilinadi.

Shayx G‘olib adabiyot olamiga kirib kelgan XVIII asrning oxirlarida devon she‘riyati asosan shoir Nabiy ta‘sirida edi. Shayx G‘olib “Husn-u ishq” asarida devon she‘riyatining barcha ustozlari ijodini puxta o‘rganganligini, turkiy manzumalari bilan Navoiydan uzoq qolmaganligini ko‘rsatib, Farididdin Attor, Mavlono Rumi, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Soib va buxorolik Shavkat kabi ko‘plab asli turkiy bo‘lgan shoirlar merosini tadqiq etadi¹.

Shoir keng fikrli va yuksak salohiyat egasi bo‘lib, san‘atning o‘ziga xos yangilik ekanligini, boshqalarga taqlid qilish bilan san‘at asari yaratib bo‘lmasligini yaxshi tushunadi. Ungacha yashab o‘tgan ulug‘ ijodkorlar she‘riyatning turli janrlarida ijod qilib, go‘zal namunalar yaratishgan edi. Fuzuliy, Navoiy, Boqiy, Naf‘iy, Nadim kabi ulug‘ shoirlardan na masnaviyda, na qasidada va na g‘azalda ulardan o‘tib bo‘lmasdi. Bu jihatdan imkon topmagan shoir, mutlaqo yangilik yaratish ehtiyojini his qilib, uzoq vaqt izlanadi. Iste‘dodli shoir bu imkonsizliklarga qaramay, nihoyat o‘ziga xos yo‘l ochishga muvaffaq bo‘ladi. O‘zidan avvalgi shoirlar qo‘llagan mazmun va ifodalarni yangi ranglarga bo‘yab, yangi nisbatlar doirasida ifodalab, o‘ziga xos uslubini shakllantiradi. Shayx G‘olib devon she‘riyatiga yangilik olib kirganligi “Devon”idagi ko‘plab manzumalarida, ba‘zi qasidalari boshlang‘ichlarida, musammat va g‘azallarida yaxlit ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, Ziyosho “Harabat” asari muqaddimasida Shayx G‘olib haqida:

Gelmiştir o şair-i yegane

Güya bu kitab için cihane

deya e‘tirof etadi.

Turkiy adabiyotning buyuk shoiri Alisher Navoiyning Onado‘li turk adabiyotiga ta‘siri masalasi Namik Kemal, E.Gibb, E.Braun, Fuod Ko‘prulu, Ali Nihat Tarlan, Osman Fikri Sertkaya, Mustafa Isen kabi olimlar tadqiqotlarida o‘rganilganligi ma‘lum. Alisher Navoiy adabiy merosining Onado‘li shoirlariga, xususan Ahmad Posho, Saydi Ali Rais Kotibiy ijodiga ta‘siri, ular tomonidan yozilgan naziralar avvalgi ishlarimizda yoritilgan edi.

Ilmi balog‘at kitoblari va tazkiralarda adabiy ta‘sirga tegishli bir qator atamalar uchraydi. Nazirnavislik ulardan keng tarqalgani va qonun-qoidalari qat‘iy bo‘lgan aniq va belgili ta‘sirlanish shakli hisoblanadi. Badiiy ijodda bir shoirning boshqa bir ijodkordan ilhomlanishining bir qancha yo‘llari mavjud va ularning chegaralarini qat‘iy belgilash mushkul. Mumtoz shoirlar ijodida boshqa ijodkordan ta‘sirlanish holati fikrlarni o‘xshatma yo‘li orqali ifodalashda ko‘rinadi. Ammo bevosita mavzuga aloqador fikrlar ifodalanganda tafsilotga berilmasdan o‘ziga xoslikka intilishgan.

Shu o‘rinda Alisher Navoiy ijodi ta‘sirida usmonli turk adabiyotida bir qator janrlar rivojlanganligiga alohida e‘tibor qaratmoqchimiz.

Alisher Navoiydan bizgacha 1 ta turkiy, 10 ta forsiy qasida yetib kelgan. Shoirning forsiy tilda yozgan qasidalari mukammal asarlar to‘plamida chop etilgan «Devoni Foni»ga kiritilgan. Turkiy tilda yozgan yagona mashhur qasidasi «Hiloliya» deb nomlanib, u «Xazoyin ul-maoniy»ning uchinchi kitobi «Badoye’ ul-vasat»dan o‘rin olgan².

1469-yil aprel oyida (hijriy yil hisobi bilan 873-yil iydi ramazon oyida) ramazon hayiti munosabati bilan uyushtirilgan tantanali marosimda Alisher Navoiy do‘sti Husayn Boyqaroni tabriklab, unga bag‘ishlab yozilgan «Hiloliya» qasidasini taqdim etadi. «Hiloliya» qasidasi Alisher

¹ Eski Şairlerimiz, Divan Edebiyatı Antolojisi, Şayh Galib, Muallim, A.Halit Kitabhanesi, Ist. 1931, S. 584-585.

² Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 5-tom. – Toshkent: Fan, 1987, 487-495-betlar.

Navoiy ijodida hajman Sayyid Hasan Ardasheriga yozilgan maktub-masnaviydan so‘ng yozilgan ikkinchi yirik asaridir.

Ushbu qasida 91 baytdan iborat bo‘lib, Salmon Sovajiyning yangi oy ta‘rifida yozilgan qasidalar uslubi hamda Zahir Foryobiyning shu nomdagi qasidasining ta‘sirida yozilgan. “Hiloliya” qasidasida ramal bahrining ramali musammani mahzuf vazni qo‘llanilgan. Bu qasidada 96 ta qofiyadan foydalanilgan. Qasida janrga xos **aa-ba-da...** tarzidagi qofiyalanish tizimiga ega, lekin ba‘zi o‘rinlar, masalan, Utorud, shoir, ma‘shuqa va Husayn Boyqaro tilidan matla‘lari keltirilgan baytlar **aa** shaklida qofiyalangan. Bu jihatni bevosita Alisher Navoiyning turkiy tildagi qasida janriga kiritgan yangiligi sifatida e‘tirof etishimiz mumkin.

Shu bilan birga, “Hiloliya” qasidasida yettita so‘z 2 martadan (diqqat, ziynat, riqqat, suvrat, tal‘at, hayrat, shavkat), bitta so‘z 3 marta (hay‘at) takrorlanganligi kuzatiladi. Demak, 87 ta qofiyadosh so‘z faqat bir marta ishtirok etayapti va ularning barchasi tub so‘zlar hisoblanadi.

Qasida limonga o‘xshash yaltiroq quyoshning chehrasini yashirishi va falakning bag‘bag‘a xalqasini ko‘rsatishi, ya‘ni yangi oy – hilolning chiqishi tasviri bilan boshlanadi. Odatda ko‘pchilik shoirlar yorning qoshini hilolga o‘xshatsa, Navoiy mazkur qasidaning uchinchi baytida an‘anaviy tashbihga o‘zgartirish kiritib, hilolni dilbarning qoshiga va o‘zining hijrondan egilgan qaddiga qiyoslaydi:

Chun nihon qildi turunji mehr raxshon tal‘atin,
Oshkor etti falak bir tavqi g‘abg‘ab hay‘atin.

Bas xayoli ravshani erdi vale andoq daqiq
Kim, nazargoh anglar erdi gah yo‘q oning diqqatin.

Uyla zohir bo‘ldikim, qilg‘ay ani ko‘rgan kishi,
Dilbarim qoshig‘ayu mening qadimg‘a nisbatin¹.

Alisher Navoiy tomonidan rivojlantirilgan turkiy qasidanavislik usmonli turk adabiyotida XVIII asrda Shayx G‘olib tomonidan davom ettirildi. 1203/1789-yilda adabiyot va musiqaga katta e‘tibor qaratgan sulton Salim III taxtga chiqqach, Shayx G‘olib ijodi muxlisi bo‘lib, shoir devonini katta mablag‘ berib ko‘chirtiradi². Shoir podshohning bu iltifot va ehsoniga minnatdorlik mazmunida quyidagi matla‘ bilan boshlanuvchi qasidani yozadi. Shoir sultonning saxovatini ulkan baholab, uni baxt ulashuvchi deya sifatlaydi, “jahonning baxti”, “qiymati butun dunyoga teng maxsus xazina”ni hadya etganligini g‘ulu‘ san‘ati orqali ta‘riflaydi:

Bana Sultân Selîm-i kâmvêr kâmi-cihân verdi
Bütûn dünyâ deđer bir genc-i hâs u râygân verdi³.

Shunday qilib, podshohning doimiy iltifot va ehsonlariga sazovor bo‘lgan shoir biror sabab bilan minnatdorligini ifodalardi. Shayx G‘olib uchun sulton Salim III Xusravi sohibqironga teng bo‘lib, uning shoirga ulashgan baxtini hatto Husayn Boyqaro ham Abdurahmon Jomiyga baxsh etmagandi. Mazkur baytda turk shoiri Husayn Boyqaro, Mulla Jomiy, Xusravi sohibqiron kabi tarixiy shaxslarning nomlarini tilga olish orqali talmih san‘atidan unumli foydalangan:

Hüseyn Baykara bahş etmemişdi Monlâ Câmiye

¹ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 5-tom. – Toshkent: Fan, 1990, 487-bet.

² Genç İlhan. Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000, S. 24.

³ Şeyh Gâlib Dîvânı (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri; Şiirlerinin Umûmî Tahlili). Prof. Dr. Naci Okcu. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023, S.94.

Bana ol kâmi kim bu Hüsrev-i sâhib-kırân verdi¹.

Shoir she'rlari tahlil qilinganda, uning podshoh va sultonlarga bo'lgan samimiy munosabatlarini ko'rsatuvchi bir qancha ifodalar uchraydi. Bahoming kelishi, mahtob olami, qish, bayram, harbiy muvaffaqiyat, shuningdek, Xadicha sultonning Neshatabad nomli saroyi haqida yozilgan manzumasi, Beyhan sultonning Charog'on va Ferahza qasrlari haqidagi ta'rixlar, shoir tuyg'ularini ifodalashga sabab bo'ladi. Shayx G'olib sulton Salim III ga atab 11 qasida bitadi. Shulardan biri "Mahtob" qasidasidir.

Mazkur qasida 36 baytdan iborat bo'lib, hazaji musammani mahzuf vaznida yozilgan. Bu qasidada "etar mahtob" radifi 37 marta qo'llanilgan. Shuningdek, qasidada 37 ta qofiyadosh so'z mavjud. Jumladan, "zang" so'zi 3 marta, "rang-rang", "jang", "tang" so'zlari 2 martadan takrorlanganligi kuzatiladi. Demak, 28 ta qofiyadosh so'z faqat bir marta ishtirok etayapti va ularning 31 tasi tub so'z hamda 6 tasi yasama so'z hisoblanadi. Qasidaning ilk baytida shoir eski tuzumni "zulmat lashkari"ga, sulton Salim III ni "mahtob"ga, zaminni esa "yo'lbars naqshining gulshani"ga qiyoslash orqali tashbihning go'zal namunalarini yaratgan:

O şeb ki leşker-i zulmetle cenk eder mehtâb
Zemîn-i gülşen-i nakş-ı pelenk eder mehtâb

Gelirse cünbiş-i pervâze bâz eder eşheb-veş
Sufûf-ı ebri katâr-ı külenk eder mehtâb

Şemîm-i gül getirir bâğa kârbân-ı bahâr
Sadâ-yı ra'dı derâ-yı peşeng eder mehtâb².

Alisher Navoiyning "Hiloliya" qasidasidagi **nasib** va **gurizgoh** muayyan syujet asosiga qurilganligi bilan diqqatni tortadi. Unga ko'ra, shoir oydin kechalardan birida ko'kka sayr qilib, u yerda 7 qavat falakda joylashgan Oy, Utorud, Zuhra, Quyosh, Mirrix, Mushtariy, Zuhal kabi sayyoralar uchratadi. Ushbu sayyoralarning har biri shohning taxtga o'tirish marosimiga tayyorgarlik ko'rayotgandi. Navoiy kotiblarning homiysi Utorudning huzuriga borganida, Utorud unga Husayn Boyqaroning madhiga bag'ishlangan she'rini o'qib beradi. Uning matla'si quyidagicha edi:

Ey, sening qoshing qilib zohir yangi oy xijlatin,
V-ey, yuzung sharmanda aylab iydi akbar tal'atin³.

Ushbu matla'ni tinglagan shoir, o'zining quyidagi matla'li baytini o'qiydi:

K-ey qoshingning rashki aylab xam yangi oy qomatin,
Iydi ruxsoring qilib nobud bayram ziynatin⁴.

Utorudni uyaltirgan shoir uyga kelib, shohning marosimiga tayyorgarlik ko'rayotgan va uni kutib o'tirgan yorini uchratadi. Yoriga o'zi va Utorud yozgan she'rlarning matla'sini o'qib beradi. Nazm musobaqadan chetda qolishni istamagan sohibjamol ham qo'liga qalam va qog'oz olib, ushbu baytni yozadi:

K-ey, yuzung zohir qilib bayram sabohi safvatin,

¹ Şeyh Gâlib Dîvânı (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri; Şiirlerinin Umûmî Tahlîli). Prof. Dr. Naci Okcu. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023, S. 94.

² Şeyh Gâlib Dîvânı (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri; Şiirlerinin Umûmî Tahlîli). Prof. Dr. Naci Okcu. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023, S. 79.

³ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 5-tom. – Toshkent: Fan, 1990, 490-bet.

⁴ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 5-tom. – Toshkent: Fan, 1990, 490-bet.

Anda qoshing aylabon paydo yangi oy hay’atin¹.

Navoiy uchala baytni ham Husayn Boyqaroga taqdim etganida, shoh ularni ma’qul ko’radi va o’zi ham mazkur matla’larga quyidagi javobni yozadi:

K-ey, hiloling mayli aylab toq ko’nglum toqatin,
Jon berib, yod aylagach iydi visoling jannatin².

Shu tarzda nasib va gurizgoh tugab, qasidaning asosiy qismi – madh boshlanadi. Madhda Husayn Boyqaro “shohlarning shohi” deb ta’riflanib, Navoiy o’zi orzu qilgan surati shoh-u siyrati darvesh hukmdorni Husayn Boyqaro siymosida ko’rishni istaydi³. Navoiy shohning adolati, saxovati, tab’i nazmi va janglardagi shijoatini baland pardalarda tasvirlaydi; istiora, tashbih, mubolag’a, talmih, san’atlari vositasida shoh timsolining o’ziga xos namunasini yaratadi. Qasidaning oxirgi to’rt bayti qasd (xotima)ni o’z ichiga olib, shoir Husayn Boyqaroga quyidagicha niyat bildiradi: unga baxtli va Zuhal davroni kabi uzoq umr tilaydi, yangi oy va hayit bayramining uning ikki qulluq qiluvchisi bo’lishiga ishonch bildiradi:

Lek umrung tuli yuz navbat Zuhal davronicha,
Farz eta olsa xirad ming yil aning har navbatin.

Yangi oyu iyd ikki qullug’ching o’lsun, aylagan
Sen hilol aning otin, bayram bu yerning kunyatin⁴.

An’anaviy qasidalar kabi Shayx G’olibning “mahtob” radifli qasidasi ham quyidagi qismlardan iborat:

1. **Nasib (Tashbib):** Qasidaning kirish qismi. Unda oy nuri timsolida sulton Salim III kuch-qudratiga, iqtidoriga, salohiyatiga bo’lgan hayrat va mahliyo bo’lish tasviri yoritiladi. Shoir tabiat go’zalliklarini ta’riflab, o’quvchini xayoliy dunyoga olib kiradi.
2. **Gurezgoh:** Asosiy mavzuga o’tish qismi. Oy nuri orqali ilohiy go’zallik va ishqning tasviriga yo’naltiriladi.
3. **Madh:** Qasidaning ulug’lash qismi. Ilohiy ishq yoki tasavvufiy bir tushuncha madh etiladi.
4. **Tag’azzul:** Qasida ichidagi g’azal bo’limi bo’lishi mumkin. Bu bo’lim ko’proq lirik va hissiyotga boy bo’ladi.
5. **Faxriya:** Shoir o’z san’atini va salohiyatini madh etgan qism. Shayx G’olib bu yerda o’zining ijodiy kuchini ta’kidlaydi.
6. **Duo:** Qasidaning yakuniy qismi. Bu qismda shoir tilak va duo bilan she’rni tugatadi.

Shayx G’olib ma’naviy ustoz Alisher Navoiydan farqli ravishda “mahtob” qasidasining oxirgi baytlaridan birida o’z taxallusini keltirgan. Buni turk shoirining qasidanavislikka kiritgan yangiligi sifatida e’tirof etishimiz mumkin. G’olib mahtobning vasfini charxning bayoziga yozayotganida kerakli qofiyalarni topa olmay chorasiz ahvolda qoladi va buning sababini mahtobning nazm qofiyasini tang ahvolga qo’yishi sifatida dalillab, husni ta’lil san’atining go’zal namunasini yaratadi:

Beyâz-ı çarha yer eylerdi Gâlib evsafin
Ne çâre kâfiye-i nazmı teng eder mehtâb⁵

¹ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 5-tom. – Toshkent: Fan, 1990, 491-bet.

² Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 5-tom. – Toshkent: Fan, 1990, 491-bet.

³ Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent: Tamaddun, 2019, 321-bet.

⁴ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 5-tom. – Toshkent: Fan, 1990, 494-495-betlar.

⁵ Şeyh Gâlib Dîvânı (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri; Şiirlerinin Umûmî Tahlili). Prof. Dr. Naci Okcu. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023, S. 81.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash mumkinki, XV asr birinchi yarmida rivojlanish yo‘liga kirgan turkiy qasidalar XV asrning ikkinchi yarmida Alisher Navoiyning «Hiloliya» qasidasi orqali o‘zining qiyomiga yetdi. XVIII asrga kelib usmonli shoiri Shayx G‘olib nafis va purma’no qasidalar bilan turkiy qasidanavislik an’anasini munosib davom ettirib, yangi g‘oya va mazmunlar bilan boyitdi.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 5-tom. – Toshkent: Fan, 1990. – 528 b.
2. Ciğa Ö. Şeyh Gâlib’in Kaside Ve Gazellerinde Redif Kullanım Analizi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2015, 13, s.240-256.
3. Çetindağ Yusuf. Ali Şir Nevai’nin Osmanlı şiirine etkisi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006. – 277 s.
4. Eski Şairlerimiz. Divan Edebiyatı Antolojisi. Şayh Galib. Muallim. – İstanbul: A.Halit Kitabhanesi, 1931. – 636 s.
5. Genç İlhan. Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000. – 596 s.
6. Hasanova M. Alisher Navoiyning “Hiloliya” qasidasida yetti sayyora timsoli // So‘z san’ati xalqaro jurnali, 2020, № 3, 619-625-betlar.
7. Sedit Yüksel. Şeyh Galib Eserlerinin Dil ve Sanat Değeri. – Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1980. – 189 s.
8. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent: Tamaddun, 2019. – 520 b.
9. Şeyh Gâlib Dîvâmı (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri; Şiirlerinin Umûmî Tahlîli). Prof. Dr. Naci Okcu. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023. – 520 s.
10. Yılmaz M. Şeyh Gâlib’in III. Selîm’e Yazdığı Yayınlanmayan Bir Kasidesi // Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2022, 8, s.395-404

ТЕРМИНЫ РОДСТВА: КОНТРАСТИВНЫЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

РАСУЛОВА Истода Абдулатифовна,
доцент кафедры узбекского языкознания
Самаркандского государственного
университета, (PhD) (Узбекистан)
E-mail: istoda.87@gmail.com
ORCID: [0009-0002-3553-8479](https://orcid.org/0009-0002-3553-8479)

Аннотация: статья посвящена сравнительно-типологическому анализу систем терминов родства в узбекском и русском языках. В рамках контрастивной лексикологии и лексикографии автор исследует семантические соответствия и расхождения в обозначении брачных родственных связей. Исследование выходит за рамки чисто лингвистического анализа, затрагивая аспекты культурологии, истории и когнитивной лингвистики. Особое внимание уделяется полисемии узбекских терминов родства и сравнивается с более дифференцированной системой русского языка. В статье также рассматривается роль компонентного анализа и эквонимии в изучении лексико-семантических полей терминов родства.

Ключевые слова: *контрастивная лингвистика, лексикология, лексикография, термины родства, узбекский язык, русский язык, полисемия, компонентный анализ, эквонимия, сопоставительная лингвистика, когнитивная лингвистика, культурология, семейные отношения.*

QAVM-QARINDOSHLIK TERMINLARI: O‘ZBEK VA RUS TILLARINING KONTRASTIV TAHLILI

Annotatsiya: maqola o‘zbek va rus tillaridagi qarindoshlik terminlari tizimining qiyosiy-tipologik tahliliga bag‘ishlangan. Kontrastiv leksikologiya va leksikografiya doirasida muallif nikohdan keyin vujudga kelgan qarindoshlik munosabatlarini belgilashda semantik muvofiqlik va tafovutlarni tadqiq etadi. Tadqiqot sof lingvistik tahlil doirasidan chiqib, madaniyatshunoslik, tarix va kognitiv tilshunoslik jihatlariga to‘xtalib o‘tadi. O‘zbek tili qarindoshlik terminlari polisemiyaiga alohida e‘tibor qaratilib, rus tilining yanada differensial tizimi bilan qiyoslanadi. Shuningdek, maqolada qarindoshlik terminlarining leksik-semantik sohalarini o‘rganishda komponent tahlil va ekvoniymiyaning o‘mi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *kontrastiv tilshunoslik, leksikologiya, leksikografiya, qarindoshlik terminlari, o‘zbek tili, rus tili, polisemiya, komponent tahlil, ekvoniymiya, kontrastiv tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, madaniyatshunoslik, oilaviy munosabatlar.*

KINSHIP TERMINOLOGY: A CONTRASTIVE STUDY OF UZBEK AND RUSSIAN

Abstract: the article is devoted to the comparative typological analysis of the systems of kinship terms in the Uzbek and Russian languages. Within the framework of contrastive lexicology and lexicography, the author examines semantic correspondences and discrepancies in the designation of marital kinship ties. The study goes beyond purely linguistic analysis, touching upon aspects of cultural studies, history and cognitive linguistics. Particular attention is paid to the polysemy of Uzbek kinship terms and is compared with a more differentiated system of the

Russian language. The article also considers the role of component analysis and equonymy in the study of lexical and semantic fields of kinship terms.

Key words: *contrastive linguistics, lexicology, lexicography, kinship terms, Uzbek language, Russian language, polysemy, componential analysis, equonymy, comparative linguistics, cognitive linguistics, cultural studies, family relations.*

Язык – инструмент коммуникации и познания мира, позволяющий формировать, выражать и передавать мысли. Изучением коммуникации как специфической формы человеческого взаимодействия занимаются специалисты из разных областей знания: филологи, философы, культурологи, социологи, педагоги и политики.

Данная статья затрагивает ряд актуальных вопросов современного языкознания, в частности, контрастивной лексикологии, лексикографии и грамматики. Исследование выходит за рамки лингвистики, охватывая философию, культурологию, историю и генеалогию. Работа также демонстрирует межпредметные связи с лингвокультурологией и лингводидактикой.

Исследование сопоставляет лексические системы узбекского (тюркская семья) и русского (славянская семья) языков. Сравнительно-типологический подход позволил выявить общие закономерности, объединив сходные явления. В лингвистике существуют различные термины для обозначения такого сравнительного анализа. В середине XX века сформировалось направление сопоставительного изучения языков для выявления их сходств и различий. Контрастивная лингвистика, развившаяся из этого направления в 60-80-е годы, ориентировалась на практическое применение в преподавании иностранных языков. К этой области внесли вклад работы В. Д. Аракина, Л. С. Бархударова, Ю. Н. Караулова, В. М. Мокиенко, Р. А. Будагова, В. Г. Гака, Р. С. Гинзбурга, В. Н. Ярцевой и других.

Исследования определили объект и цель контрастивной лингвистики: объектом стали отдельные языковые явления и единицы родного языка, сопоставленные с их эквивалентами в изучаемом языке; целью – сравнительный анализ переводных соответствий для выявления сходств и различий. Существуют различные взгляды на предмет контрастивной лингвистики: некоторые исследователи разграничивают её и сопоставительную лингвистику, в то время как В.Н. Ярцева рассматривает эти термины как синонимы. [9.11]

В данном исследовании, ограничивающемся сравнением отдельных лексических единиц (терминов родства) в узбекском и русском языках, мы считаем целесообразным различать контрастивную и сопоставительную лингвистику. Мы используем термин “контрастивная лингвистика”, а целью исследования является описание корпуса терминов брачного родства в этих языках, выявление семантически эквивалентных и неэквивалентных единиц.

Исследование сталкивается с рядом трудностей. Во-первых, необходимо разобраться в сложной системе родственных связей, не являясь специалистом-генеалогом. Во-вторых, некоторые термины, обозначающие родственные отношения, устарели и вышли из употребления. Это объясняется, например, ослаблением внутриродовых связей (в сравнении с патриархальными семьями) и неточностью, расплывчатостью значений терминов.

Термины родства подробно описаны в учебном пособии «Основы науки о родстве».[3] Родство делится на кровное и свойственное (родство по браку). В широком смысле, родство – это связь между людьми, основанная на общем происхождении, браке и рождении детей. Кровное родство – это связь между членами семьи, основанная на происхождении от одного предка. Свойственное родство возникает в результате брака и объединяет одного супруга с родственниками другого, а также родственников обоих супругов.

В русском языке насчитывается 16 терминов свойства [1.8], хотя некоторые исследователи исключают “муж” и “жена”, оставляя 14. Мы считаем эти два термина базовыми и ключевыми для системы терминов свойства и включаем их в полный список: муж, жена, свекор, свекровь, тесть, тёща, зять, сноха, невестка, деверь, золовка, шурин, свояченица, свояк, сват, сватья. В русской лингвистике родство по браку подразделяется на двухродное (родственники данного лица и его супруги) и трехродное (родственники данного лица, супруги и родственники супруга брата).

Перед представлением узбекских терминов свойства необходимо отметить важность указания пола лица, обозначаемого термином. В узбекском языке: грамматический род понятийно связан с биологическим полом, в отличие от русского языка, где род – это классификационная категория, выражаемая окончанием. В русском языке род не выражен только у существительных без формы единственного числа. Таким образом, в славянских языках наблюдается регулярная связь между существительным и родом, чего нет в тюркских языках, где род определяется семантически, что отражается и в узбекской терминологии родства. Узбекский язык, принадлежащий к тюркской группе, демонстрирует в своей системе терминов родства по браку заметные отличия от русского языка, представляющего славянскую ветвь индоевропейской семьи. Корпус узбекских терминов свойства включает 26 наименований, что уже само по себе указывает на потенциальную сложность сравнительного анализа с русским языком [6.4], где их значительно меньше.

В отличие от русского языка, где каждый термин родства по браку четко указывает на конкретную связь и пол человека, узбекский язык демонстрирует тенденцию к обобщению и использованию полисемантических терминов. Это проявляется в существовании терминов, охватывающих сразу несколько родственных связей, которые в русском языке требуют отдельных лексических единиц.

Например, термин *boja* в узбекском языке обозначает одновременно мужей двух или более сестер. В русском языке для выражения этого понятия потребуются несколько слов, уточняющих родственную связь каждого из этих мужчин по отношению к говорящему. То же самое наблюдается с термином *uanga*, обозначающим жен двух или более братьев. Здесь вновь виден контраст с русским языком, где для каждого из этих родственных отношений необходим отдельный термин.

Однако, наиболее ярким примером полисемии в узбекской терминологии родства является термин *qida*. Этот термин обозначает сразу четыре родственных связи: свекра, тестя, свекровь и тёщу, объединяя их в одну лексическую единицу. Это принципиальное отличие от русского языка, где для каждой из этих связей используется отдельный термин, учитывающий не только родство, но и пол лица. В узбекском же языке родственные связи, обозначенные термином *qida*, группируются по отношению к брачному союзу, не акцентируя внимание на гендерных различиях.

Таким образом, сравнение корпусов терминов свойства в узбекском и русском языках демонстрирует принципиальные различия в когнитивных моделях родства. Узбекский язык проявляет тенденцию к обобщению и объединению родственных связей под одним термином, не всегда учитывая гендерные различия. Русский язык, напротив, характеризуется большей дифференциацией и детализацией, четко обозначая каждую родственную связь с учетом пола. Это указывает на разные способы кодирования и представления семейных отношений в этих двух языках и отражает особенности культурного восприятия семьи и родственных связей.

В словаре И. А. Исмоилова «Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. (O‘zbek, uyg‘ur, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, turkman tillari materiallari asosida) [2.11] термины родства делятся на следующие типы:

Современные узбекские и уйгурские термины родства по своему происхождению и значению в основном подразделяются на три большие группы:

I. Термины кровного родства.

II. Термины родства, возникшие после брака.

III. Термины близости.

В качестве пояснения:

I. К терминам кровного родства в узбекском и уйгурском языках, а также в других тюркских языках относятся термины, обозначающие *ona*, *ota*, *aka*, *tog‘a*, *xola*, *buva* (*bobo*), *buvi*, *amma*, *nabira* и т.д.

II. Термины родства, возникшие после брака, включают в себя такие термины, как *er*, *xotin*; *kuyov*, *kelin*, *pochcha*, *boja*, *ovsin*, *qayin ona*, *qayin ota*, *quda*, *quda xola*, *quda buva*; *o‘gay ota*, *o‘gay ona*, *o‘gay bola*.

III. Группа, называемая терминами близости, свойственна в основном узбекскому и уйгурскому языкам. Эти термины принципиально отличаются от терминов двух предыдущих групп. К ним относятся термины, образованные с помощью слова «*tutingan*» (воспитанник, приёмный): *tutingan ota*; *tutingan ona*; *tutingan o‘g‘il* и т.д.

Исследование Л. А. Покровской [5] охватывает исторический аспект терминологии родства в тюркских языках, но узбекскому языку уделено недостаточно внимания. В отличие от этого, настоящее исследование сосредоточено на современном состоянии узбекской лексики брачного родства, дополняя работу Х.Х.Эгамназаровой [8. 13-18]. Сравнение узбекского и английского языков выявляет интенсивную эволюцию терминологических систем родства. В частности, в английском языке широко распространена конверсия (изменение части речи без изменения морфем), чего практически нет в узбекском. Изучение семантической микроструктуры, включая синонимию, антонимию и конверсию, показывает, что эквонимы (слова с частично совпадающими значениями) представляют собой значимый элемент лексической системы.

Несмотря на важность эквонимии (семантической связи между словами одного уровня обобщения при общем гиперониме) для понимания лексической структуры, специальных исследований этого явления недостаточно. М.В.Никитин определяет эквонимы как гипонимы одного уровня обобщения (например, “отец” и “мать” как гипонимы “родитель”), взаимосвязанные между собой. Эквонимы представляют собой слова или словосочетания с родовым значением по отношению к видовым (например, “писатель” и “романист”). В некоторых случаях эквонимия совпадает с гипонимией (видовое понятие по отношению к родовому). “Father” и “mother” являются эквонимами,

подчиненными гиперониму “parent”. Эквонимическая связь основана на общей семантике, соответствующей значению ближайшего гиперонима, и тесно связана с отношениями гипонимии и гиперонимии. В узбекском языке слово «семья» (oila) является гиперонимом для гипонимов «муж» (er) и «жена» (xotin), а слово «дети» (farzand) – для гипонимов «сын» (o‘g‘il) и «дочь» (qiz). Ранее такие пары слов, как «сын»/«дочь», «отец»/«мать», «муж»/«жена», рассматривались как лексические антонимы. Однако анализ терминов родства в узбекском языке показывает наличие эквонимических отношений. Например, термин qarindosh («кровный родственник») включает в себя значения слов bobo (дед), ota (отец), amaki (дядя по отцовской линии), tog‘a (дядя по материнской линии), amma (тетя по отцовской линии), xola (тетя по материнской линии), roshcha (муж старшей сестры), qaunog‘a (старший брат мужа/жены), qauni (младший брат мужа/жены). Эти слова являются гипонимами к qarindosh, но одновременно и эквонимами друг к другу. Аналогично, термины qaunog‘a и qauni обозначают как старшего/младшего брата мужа, так и старшего/младшего брата жены, являясь эквонимами. То же относится к термину qaunisingil («сестра мужа/жены»). Таким образом, в узбекской системе терминологии родства явления эквонимии и гипонимии тесно переплетаются. Это же касается терминов og‘il jiyan (племянник) и qiz jiyan (племянница), которые являются гипонимами к jiyan («племянник/племянница»), но и эквонимами между собой, так же, как и многочисленные другие производные от jiyan, обозначающие различные варианты племянников и племянниц. В узбекском языке эквонимические отношения наблюдаются не только у отдельных слов, но и у словосочетаний, обозначающих родство [8. 10]. Например, термин nabira («внук/внучка») представлен словосочетаниями o‘g‘il nabira (внук), qiz nabira (внучка), o‘g‘ilning o‘g‘li yoki qizi (внук/внучка по сыну), qizning o‘g‘li yo qizi (внук/внучка по дочери), katta nabira (старший внук/внучка), kichik nabira (младший внук/внучка) и др. Эти словосочетания являются эквонимами и одновременно гипонимами к nabira. В традиционных учебниках узбекского языка [7] эквонимы часто ошибочно отождествлялись с антонимами. На самом деле, такие пары слов, как o‘g‘il/qiz (мальчик/девочка), kecha/kunduz (ночь/день), opa/singil (старшая/младшая сестра), являются не антонимами, а эквонимами, поскольку они обозначают понятия одного уровня обобщения, но с дифференциальными семами [7]. Эквонимия, наряду с синонимией, омонимией, антонимией и многозначностью, представляет собой разновидность функционально-семантических связей [4.93]. Хотя эквонимия и антонимия имеют сходство в коррелятивном характере составляющих их элементов (противопоставление друг другу), между ними существуют важные отличия. Антонимы характеризуются различными семантическими структурами, тогда как эквонимы различаются лишь наличием или отсутствием одной семы в семантической структуре. У антонимов же почти все семы семантической структуры противоположны. Эквонимы, в отличие от антонимов, не имеют противоположных значений, а различаются лишь одной или несколькими семами. Их значения подчинены и зависят от значения гиперонима, не имея самостоятельного денотативного смысла (например, “сын” и “дочь” – гипонимы по отношению к “дети”). В то время как значения антонимов независимы и определяются в рамках тематических полей, значения эквонимов напрямую связаны со значением более широкого понятия.

Значения слов issiq («горячий») и sovuq («холодный») зависимы от значения тематической группы, обозначающей температуру; baland («высокий») и past («низкий») – от тематической группы, обозначающей высоту; qalin («толстый») и ingichka («тонкий») –

от тематической группы, обозначающей толщину; ko‘p («много») и oz («мало») – от тематической группы, обозначающей количество. Несмотря на определенное сходство в значениях, эквонимы и антонимы принципиально различаются: антонимы обладают целостным значением, тогда как значение эквонима представляет собой лишь часть, компонент более широкого значения, определяемый дифференциальной семой. Рассмотрим примеры: o‘g‘il («сын») и qiz («дочь»). Оба слова имеют общие семы: «человек», «несовершеннолетний», «кровный родственник прямой линии», «относится к детям». Дифференциальной семой для o‘g‘il является «мужской пол», для qiz – «женский пол». Поскольку остальные семы идентичны, и отсутствует оппозитивность значений, o‘g‘il и qiz не являются антонимами, а эквонимами по отношению к гиперониму farzand («дети»). Эквонимия и эквонимические отношения в системе терминов родства представляют собой обширную область исследования, требующую отдельного изучения для глубокого понимания семантической структуры языка.

Заключение. Сравнительный анализ систем терминов брачного родства в узбекском и русском языках выявил существенные различия, отражающие особенности когнитивных моделей и культурного восприятия семейных связей в этих языках. Узбекский язык демонстрирует тенденцию к обобщению и полисемии, объединяя несколько родственных связей под одним термином. Русский язык, напротив, характеризуется большей дифференциацией и детализацией, с четким обозначением каждой связи с учетом пола. Эти различия подчеркивают важность междисциплинарного подхода, включающего лингвистику, культурологию и когнитивные науки, для адекватного понимания и описания языковых систем. Применение методов компонентного анализа и исследования эквонимических отношений способствует более глубокому пониманию семантической структуры лексических полей, связанных с родством.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Гусейнзаде, В. Р. (2013). Корпус русских и азербайджанских терминов свойства в аспекте контрастивной лингвистики. *Актуальные вопросы социальных исследований и социальной работы*, 12.
2. Исмоилов И.А. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. (Ўзбек, уйғур, козок, қирғиз, қорақалпоқ, туркман тиллари материаллари асосида). Ташкент: Фан, 1966. 156 с.
3. Калистратова Э. А. Основы науки о родстве: учеб. метод. пособие. Екатеринбург: [б. и.], 2002. 66 с.
4. Никитин М. В. *Основы лингвистической теории значения*. Москва: Высшая школа, 1988. С. 93–163.
5. Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках // Покровская Л. А. *Историческое развитие лексики тюркских языков*. Москва, 1961.
6. M.Tuxtasinova.(2022). Qarindoshlik terminlarining L.Budagov lug‘atida izohlanishi. “Tilshunoslikning dolzarb masalalari” Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. 2022, 4(4).
7. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфология, лексикология. Филология факультетларининг сиртқи бўлимлари учун қўлланма*. Ташкент: Ўқитувчи, 1965. 142 с.
8. Эгамназаров, Х. Х. Отношение терминов родства и свойства к явлению эквонимии (на материалах таджикского, узбекского и английского языков). *Вестник Педагогического университета*, 2020, (2 (85)), 13-18.
9. Ярцева В. Н. *Контрастивная грамматика*. Москва, 1981.

HOZIRGI O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI YORDAMCHI SO‘ZLARNING AYRIM MA’NOVIY VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

RASULOVA Inobat Ilhomovna,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat
universiteti ingliz tili, tilshunosligi va adabiyoti
kafedrası katta o‘qituvchisi (O‘zbekiston)

E-mail: ilxomovna1992@gmail.com

ORCID: 0009-0001-4128-085X

Annotasiya: Ushbu maqolada yordamchi so‘zlarning o‘zbek va ingliz tillaridagi ayrim ma’nolari hamda uslubiy xususiyatlari yoritib beriladi. Yordamchi so‘zlar grammatika tizimining ajralmas qismi bo‘lib, ularning maqsadi va vazifalari asosiy so‘zlarni to‘ldirish, ularga qo‘shimcha ma’no berish, gapda mustaqil bo‘lak bo‘lib keluvchi so‘zlarni bog‘lash yoki ularga grammatik (sintaktik) tavsif berishdan iboratdir. Maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi yordamchi so‘zlarning o‘xshashliklari va farqlari chuqur tahlil qilinadi, xususan, har ikkala tildagi ko‘makchi, bog‘lovchi, predlog hamda yuklama kabi yordamchi so‘zlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *yordamchi so‘zlar, o‘zbek tili, ingliz tili, ma’noviy xususiyatlar, uslubiy xususiyatlar, ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama, predlog.*

НЕКОТОРЫЕ СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В данной статье рассматриваются семантические и стилистические особенности служебных слов в узбекском и английском языках. Служебные слова играют важную роль в грамматической структуре этих языков; их функции заключаются в дополнении значений основных слов, придании дополнительных оттенков значений, связь самостоятельных слов в предложении и оформление их грамматических или синтаксических характеристик. В статье приводится глубокий анализ общих и отличительных особенностей служебных слов в обоих языках, в частности, анализируются такие служебные слова, как предлоги, союзы и частицы.

Ключевые слова: *служебные слова, узбекский язык, английский язык, семантические особенности, стилистические особенности, союз, частица, предлог.*

SOME SEMANTIC AND STYLISTIC FEATURES OF AUXILIARY WORDS IN MODERN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract: This article provides an exploration of the meanings and stylistic features of auxiliary words in both Uzbek and English. Auxiliary words play a crucial role within the grammatical framework of these languages; their functions include complementing main words, imparting additional meanings, linking independent words within a sentence, and offering grammatical or syntactic descriptions. The analysis presented herein delves into the similarities and differences of auxiliary words across both languages, with a focus on auxiliary, preposition, conjunction, and particles.

Key words: *auxiliary words, Uzbek language, English language, meanings, stylistic features, conjunction, particles, preposition.*

Kirish. Jahon va o‘zbek tilshunosligida yordamchi so‘zlar masalasi ko‘plab ilmiy asarlarda o‘rganilgan hamda tahlil qilingan. Jumladan Noam Chomskyning “Syntactic Structures” (1957)

asari tilshunoslikda inqilobiy ahamiyatga ega bo‘lib, yordamchi so‘zlarni o‘rganishda asosiy manba hisoblanadi. Chomsky yordamchi so‘zlarni gap tuzilishidagi grammatik strukturaviy elementlar sifatida ko‘rsatgan va ularning sintaksisdagi o‘rnini tushuntirgan. U “transformatsion-generativ grammatika” (transformational-generative grammar) metodologiyasida yordamchi so‘zlar yordamida gaplar tuzilishini tahlil qilgan[1]. Mikhail Bakhtin esa “The Dialogic Imagination” (1975) asarida yordamchi so‘zlarning kommunikativ roli haqida yozgan. Uning fikriga ko‘ra, yordamchi so‘zlar faqat grammatik funktsiya bajarmay, balki gapdagi ma‘no va kontekstni yaratishda muhim o‘rin tutadi[2].

O‘zbek tilshunosligining asoschilaridan biri Abdulla Avloniy “O‘zbek tilining sintaksisi” (1950) asarida yordamchi so‘zlar va ularning sintaksisdagi o‘rnini o‘rganishda katta hissa qo‘shgan. Uning asarida o‘zbek tilidagi yordamchi so‘zlar, ularning vazifalari va gap tuzishda tutgan o‘rni batafsil tahlil qilingan. Avloniy yordamchi so‘zlarning grammatik tizimdagi ahamiyatini, ayniqsa fe‘l, bog‘lovchi so‘zlar va ko‘makchilarning rolini yoritgan[3]. Gulchehra Karimovaning “O‘zbek tilining sintaksisi” (1982) asari esa o‘zbek tilining sintaksisiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda yordamchi so‘zlarning ishlatilishi va ularning gapdagi grammatik funktsiyalari haqida keng ma‘lumotlar berilgan. U yordamchi so‘zlarni fe‘l, ko‘makchilar, bog‘lovchilar va yuklamalar sifatida ajratib, ularning gap tuzishda qanday aloqalar o‘rnatishini tushuntirgan[4]. Yuqorida keltirilgan olimlar hamda mutaxassislar fikrlariga tayangan holda aytish mumkinki, yordamchi so‘zlar leksik ma‘no anglatmaydi va gapning alohida bo‘lagi vazifasini o‘tamaydi. Ular so‘zlar va gaplar o‘rtasidagi bog‘lanishni ta‘minlab, ularga qo‘shimcha ma‘no yoki tuzilma qo‘shadilar. Boshqacha aytganda, yordamchi so‘zlar gapda boshqa so‘zlarning o‘zaro munosabatini belgilaydi yoki ularga grammatik funktsiya yuklaydi.

Bu toifadagi so‘zlar tizimi turli tillarda bir-biridan aniq darajada farq qiladi, yoki qisman o‘xshashligi mumkin, ya‘ni qiyoslanayotgan tillarda yordamchi so‘zlarning tuzilishi va ishlatilishi o‘ziga xos bo‘ladi. Har bir tilning o‘ziga xos grammatik tizimi, sintaksisi va semantik xususiyatlariga qarab, yordamchi so‘zlarning vazifasi va shakllari farqlanadi. Yordamchi so‘zlar, jumladan ko‘makchilar, bog‘lovchilar va yuklamalar, asosan so‘z va gaplarni o‘zaro bog‘lash vazifasini bajaradi. Ularning asosiy funktsiyasi – ma‘lum bir bog‘lanishlarni o‘rnatishdir. Bu so‘zlar yoki gaplar o‘rtasida aloqalarni ta‘minlab, ularni mantiqiy yoki grammatik jihatdan birlashtiradi. Ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklamalar aynan shu maqsadda ishlatiladi, ya‘ni ular gaplar va so‘zlar o‘rtasida bog‘lovchi rolini o‘ynaydi.

Materiallar va usullar

Ko‘makchilar

Ko‘makchilar o‘zbek tilida yordamchi so‘zlar sifatida, tilning sintaktik tizimida muhim o‘rin tutadi. Ular ot va otlashgan so‘zlardan keyin kelib, ularni boshqa so‘zlarga bog‘lab, ma‘no va grammatik tuzilmani shakllantiradi. Ko‘makchi so‘zlar gapdagi so‘zlarni bir-biriga bog‘lab, ularning o‘zaro aloqalarini ko‘rsatadi. Masalan, *“Qo‘li bilan chizdi”* degan jumlada **“bilan”** so‘zi ko‘makchi sifatida ishlaydi. Bu so‘z **“qo‘li”** so‘ziga bog‘lanib, ikki so‘zning birlashgan holda bir ma‘noni ifodalashiga yordam beradi. **“Qo‘li bilan”** ifodasi bir xil savolga javob beradi va bitta gap bo‘lagini tashkil qiladi.

Ko‘makchi so‘zlar ikki asosiy turga bo‘linadi:

1. Sof ko‘makchilar — bu so‘zlar, o‘zlarining lug‘aviy ma‘nolarini butunlay yo‘qotib, gapda grammatik vazifani bajarish uchun ishlatiladi. Ular kelishik qo‘shimchalari bilan o‘xshash bo‘lib, gapdagi boshqa so‘zlar bilan bog‘lanib, ularning o‘rtasidagi sintaktik aloqani ta‘minlaydi. Sof ko‘makchilarning ajralib turadigan xususiyati shundaki, ular juda kam miqdorda bo‘lib,

yodlash oson, chunki son jihatidan cheklangan va oddiy ifodalarga ega. Misol sifatida, *bilan, uchun, kabi, sari, singari, tufayli, sayin, uzra, qadar, yanglig‘, orqali, haqida* kabi so‘zlar sof ko‘makchilarga kiradi. Bundan tashqari, sof ko‘makchilarning yana bir o‘ziga xos jihati shundaki, ular gapda urg‘u olmaydi, ya‘ni ular tilning intonatsion tuzilmasiga ta‘sir qilmaydi. Urg‘u ko‘makchidan oldingi so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi. Masalan, “**Qo‘li bilan chizdi**” degan jumlada “**bilan**” so‘ziga urg‘u tushmaydi, balki “**qo‘li**” so‘zining oxirgi bo‘g‘iniga (ya‘ni “**li**” bo‘g‘iniga) urg‘u tushadi. Bu sof ko‘makchilarning urg‘usiz ishlashini va gapda sintaktik vazifani bajarishini ko‘rsatadi.

2. Vazifadosh ko‘makchilar — bu so‘zlar o‘zining atama ma‘nosini butunlay yo‘qotib, boshqa so‘zlar bilan birgalikda grammatik vazifa bajaradi. Ular ot, sifat, fe‘l, ravish kabi mustaqil so‘zlarga tegishli bo‘lgan, ma‘lum bir so‘roqqa javob bermaydigan so‘zlardir. Bu turdagi ko‘makchilar gapda har xil ma‘no va sintaktik funktsiyalarni bajaradi. Ot turkumiga oid vazifadosh ko‘makchilar quyidagi so‘zlar orqali ifodalanadi: *old, o‘rta, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o‘rin, qosh, yoqa, ro‘para, tomon, tashqari, bo‘yi, chamasi, holda, yo‘sinda*. Bu so‘zlar, o‘zining lug‘aviy ma‘nosini yo‘qotgan holda, boshqa so‘zlar bilan bog‘lanib, ularga grammatik va semantik ma‘no qo‘shadi. Misol tariqasida, ko‘makchi sifatida ishlatilgan gapni ko‘rib chiqamiz: “**Kecha o‘tilgan mavzu ustida savol javob bo‘lyapdi.**” Bu yerda “**ustida**” so‘zi o‘zining to‘liq lug‘aviy ma‘nosini yo‘qotgan va gapda grammatik vazifani bajaradi, ya‘ni mavzu bilan bog‘liq gapni tashkil qiladi. Boshqa bir misolda, **mustaqil so‘z** sifatida ishlatilgan “**ustida**” so‘ziga diqqat qaratamiz: “**Stolning ustida kitob turibdi.**” Bu yerda “**ustida**” so‘zi o‘zining aniq lug‘aviy ma‘nosini ifodalaydi va so‘roqqa javob beradi. “**Nimaning ustida?**” degan savolga javob sifatida “**Stolning ustida**” ifodasi ishlatiladi. Shuningdek, ravish turkumiga oid vazifadosh ko‘makchilar ham mavjud bo‘lib, ular gapda vaqt, joy yoki holatni belgilaydi. Bu turdagi ko‘makchilar orasida *oldin, avval, so‘ng, keyin, burun, ilgari, beri, buyon, asosan, binoan* kabi so‘zlar bor. “**Gapirmasangdan avval yaxshilab o‘yla.**” Bu yerda “**avval**” so‘zi kelishik qo‘shimchasini olgan so‘zdan keyin kelib, vaqtni ifodalovchi vazifani bajaradi, ya‘ni biror harakatdan avval o‘ylash kerakligini bildiradi. “**Avval o‘yla, keyin so‘yla.**” Bu yerda “**keyin**” so‘zi esa vaqtni ko‘rsatib, biror ishni bajarishdan so‘ng o‘ylash kerakligini bildiradi.

Ingliz tilida esa predloglar ko‘makchi so‘zlar vazifasida ishlatiladi. Predloglar odatda, boshqa so‘zlar (odatda ot yoki zamon ifodalovchi so‘zlar) bilan birgalikda, ularning o‘rtasida joylashgan munosabatni ko‘rsatadi. Predloglar gapdagi elementlar orasida ma‘no aloqasini o‘rnatadi va *joy, vaqt, sabab, vosita* kabi tushunchalarni ifodalaydi. Misol uchun “**I put the book on the table.**” (Men kitobni stolning ustiga qo‘ydim.) Bu yerda “**ustiga**” so‘zi “**stolning**” so‘ziga bog‘lanib, joyni ko‘rsatadi va **predlog** sifatida ishlatilgan. “**Ustiga**” ko‘makchi so‘zi, o‘zining lug‘aviy ma‘nosini yo‘qotib, bu gapda grammatik vazifani bajaradi. Ingliz tilida predloglar bir necha vazifalarda ishlatiladi:

- Joyni ko‘rsatish: “on,” “in,” “under” kabi predloglar joyni ifodalaydi.
- Vaqtni ko‘rsatish: “at,” “on,” “in” kabi predloglar vaqtni ifodalashda ishlatiladi.
- Sababni ko‘rsatish: “for,” “because of” kabi predloglar sabablarni ifodalaydi.
- Vosita yoki usulni ko‘rsatish: “by,” “with,” “on” kabi predloglar vosita yoki usulni ko‘rsatishda ishlatiladi.

Bundan tashqari ingliz tilida ko‘makchi fe‘llar (auxiliary verbs) mavjud bo‘lib bu so‘zlar asosiy fe‘lga yordam beradi va ularning grammatik ma‘nosini o‘zgartiradi, masalan, **vaqt, shart, so‘roq yoki inkor** funksiyalarini bajaradi. Ingliz tilida ko‘makchi fe‘llar “**do,**” “**be,**” “**have,**” va modal fe‘llar (“**can,**” “**will,**” “**may,**” va boshqalar) sifatida ishlatiladi. Misol uchun : “**Be**”

(**bo'lmoq**): “She is going to the store.” (U do'konga borayapdi.) — Bu yerda “is” ko'makchi fe'li hozirgi davomiy zamoni ko'rsatadi. **“Have” (ega bo'lmoq)**: “They have finished their homework.” (Ular o'z uy vazifalarini yakunladilar.) — Bu yerda “have” ko'makchi fe'li o'tmish zamoni bildiradi. **“Do” (qilmoq)**: “I do not like coffee.” (Men qahvani yoqtirmayman.) — Bu yerda “do” ko'makchi fe'li inkor funksiyasini bajaradi. **Modal fe'llar**: “I can swim.” (Men suza olaman.) — “Can” modal fe'li qobiliyatni ifodalaydi.

Bog'lovchilar

Yordamchi so'zlar, xususan, bog'lovchilar tilshunoslikda muhim o'rin tutib, ularni o'rganish mutaxassislar tomonidan alohida e'tiborga olingan. Masalan, so'z turkumlarining tizimida bog'lovchilarga xos xususiyatlar va ularning tasnifi masalasi bir qator mashhur olimlar tomonidan o'rganilgan. F.Sossyur, Sh.Balli, V.V.Vinogradov, A.A.Potebnya, N.Y.Shvedova va A.M.Peshkovskiy kabi ilmiy xodimlar bog'lovchilarning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilishgan. Bog'lovchilarning terminologik tavsifi esa N.Medvedeva, A.S.Belousova, N.V.Vasileva kabi olimlar tomonidan nashr etilgan ensiklopediya, lug'at va qo'llanmalarda yoritilgan. Rus tilida zamonaviy murakkab bog'lovchilar, ularning sintaktik roli va sinonimiyalari M.Y.Getmanskaya, N.O.Grigoreva, M.S.Bunina, A.F.Priyatkina, T.M.Redkozubova kabi tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Shuningdek, rus tilidagi bog'lovchilarning evolyutsiyasi, qiyoslovchi va differensiyalovchi bog'lovchilar tarixining o'ziga xos jihatlari, shuningdek, turkiy tillar (qo'miq, ozarbayjon, lezgin tillari)dagi “bog'lovchi so'zlar va ularning qiyosiy xususiyatlari”[5] monografik ishlar doirasida tadqiq etilgan. Bu tadqiqotlar bog'lovchilarning til tizimidagi o'rni va ularning boshqa tillarda qanday o'zgarishlarga uchrashini yoritishga qaratilgan. O'zbek tilida bog'lovchilar gapdagi so'zlarni bir-biriga bog'lash orqali ularning o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Ular qo'llanilishiga ko'ra ikki turga ajraladi: yakka holda qo'llaniladigan bog'lovchilar va takrorlangan holda qo'llaniladigan bog'lovchilar.

1. Yakka holda qo'llaniladigan bog'lovchilar — bu bog'lovchilar gapda faqat bir marta ishlatiladi va alohida so'zlarni birlashtiradi. Ushbu turdagi bog'lovchilarga quyidagilar kiradi: **va, ham, hamda, ammo, lekin, biroq, balki**. Masalan: “U o'qiydi va ishlaydi.” “Ular yaxshi o'rganishdi, ammo imtihondan o'ta olishmadi.”

2. Takrorlangan holda qo'llaniladigan bog'lovchilar — bu bog'lovchilar bir-birini takrorlaydi va har safar gapda bir xil elementni bog'lab turadi. Ushbu turdagi bog'lovchilarga **bir bir, goh goh, ba'zan ba'zan, yo yo, yoki yoki** kabi ifodalar kiradi. Masalan: “U bir birini ko'rib turadi.” “Goh goh yaxshi, goh goh yomon.”

Bog'lovchilar o'z vazifasiga ko'ra yana ikki turga bo'linadi: Teng bog'lovchilar — bu bog'lovchilar teng holatdagi so'zlar yoki gaplarni bog'laydi. Masalan, “**va**”, “**hamda**” kabi bog'lovchilar. Ergashtiruvchi bog'lovchilar — bu bog'lovchilar bir so'z yoki gapni boshqa so'z yoki gapga bog'laydi, ammo ular o'rtasida ma'no bo'linishi mavjud. Masalan, “**ammo**”, “**lekin**”, “**biroq**” kabi bog'lovchilar.

Ingliz tilida bog'lovchilar narsa va tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishni ifodalaydi va ular gap tuzilishida muhim rol o'ynaydi. Bog'lovchilar turli shakl va vazifalarni bajaradi, ammo ular faqat so'zlarni, iboralarni yoki gaplarni bog'lash uchun ishlatiladi, shuningdek, ular mustaqil gap bo'lagi sifatida ishlatilmaydi. Bog'lovchilarni morfologik tuzilishiga ko'ra quyidagi shakllarga ajratish mumkin:

• **Soda bog'lovchilar (simple)** — bu bog'lovchilar oddiy va o'zgarmas shaklga ega. Masalan: **and, or, but, va boshqalar**.

• **Yasama bog'lovchilar (derivative)** — bu bog'lovchilar, ma'lum bir ildiz so'zdan yasalmish va qo'shimchalar yordamida yaratilgan. **Masalan: until, unless,** va boshqalar.

• **Qo'shma bog'lovchilar (compound)** — bu bog'lovchilar ikki yoki undan ortiq so'zlardan tashkil topgan. **Masalan: however, whereas,** va boshqalar.

• **Murakkab bog'lovchilar (composite)** — bu bog'lovchilar bir necha so'zdan tashkil topgan va ularning tuzilishi murakkabroq. **Masalan: as well as, in case,** va boshqalar.

Bog'lovchilar vazifasiga ko'ra ikkita asosiy guruhga bo'linadi:

1. Teng bog'lovchilar (coordinating) — bu bog'lovchilar ikkita teng bo'lg'an so'zlar, iboralar yoki gaplarni birlashtiradi. Ular quyidagi turlarga bo'linadi:

Biriktiruvchi bog'lovchilar (copulative): bu bog'lovchilar ikki yoki undan ortiq fikrni birlashtiradi. **Masalan: and, nor, both...and.**

Zidlovchi bog'lovchilar (adversative): bu bog'lovchilar qarama-qarshi fikrlarni ifodalaydi. **Masalan: but, while, whereas.**

Ayiruvchi bog'lovchilar (disjunctive): bu bog'lovchilar tanlov yoki farqni ko'rsatadi. **Masalan: or, either...or.**

Sabab bog'lovchilari (causative – consecutive): bu bog'lovchilar sabab yoki natijani ifodalaydi. **Masalan: so, for.**

2. Ergashtiruvchi bog'lovchilar (subordinating) — bu bog'lovchilar bir gapni boshqa bir gapga bog'lab, ularga asosiy yoki qo'shimcha ma'no beradi.

Yuklamalar

O'zbek tilida yuklamalar grammatik ma'no ifodalaydi, lekin ular leksik ma'no anglatmaydi. Yuklamalar ma'nolari, ko'rinishi va yozilishi bo'yicha oltita turga bo'linadi. Har bir tur o'ziga xos grammatik ma'noga ega va gapdagi so'zlar yoki gap bo'laklari bilan birgalikda ishlatilganda ma'nolarini ifodalaydi. Yuklamalar ba'zan so'z va qo'shimchalar ko'rinishida bo'lib, ba'zi hollarda so'zga qo'shib, ayrim hollarda esa so'zdan ajratib chiziqcha bilan yoziladi. Bu turli xil ko'rinishlar yuklamaning grammatik funksiyasini aniqroq ko'rsatadi va gapdagi ma'no ifodasini shakllantiradi. Yuklamalarning quyidagi turlari mavjud:

- So'roq-taajjub yuklamalari -mi,-chi,-a,-ya
- Kuchaytiruv ta'kid yuklamalari - axir, hatto, hattoki, nahot, nahotki, ham, g'irt
- Aniqlov yuklamasi- naq, xuddi, qoq, -ki, -kim
- Ayiruv chegaralov yuklamasi- faqat (yolg'iz), gina(-kina, qina)
- Imkor yuklamasi- na-na, hech, sira
- Gumon yuklamasi- -dir

Ingliz tilida esa yuklamalar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

• **Ayiruv-chegaralov yuklamalari (Limiting particles):** Bu turdagi yuklamalar biror fikrni cheklash yoki chegaralash vazifasini bajaradi. **Masalan: only, just, merely.**

• **Kuchaytiruvchi yuklamalar (Intensifying particles):** Ushbu yuklamalar ma'noni kuchaytirish yoki ta'kidlash uchun ishlatiladi. **Masalan: very, extremely, totally.**

• **Inkor yuklamasi (Negative particle):** Bu turdagi yuklamalar ma'no anglatishda inkor yoki salbiy ma'no qo'shadi. **Masalan: not, never, no.**

• **Fikrni to'ldirishga chorlovchi yuklama (Additive particle):** Bu yuklamalar gapda fikrni to'ldirish, yangi ma'lumot qo'shish yoki qo'shimcha fikr bildirish uchun ishlatiladi. **Masalan: also, too, as well.**

• **Biriktiruvchi yoki umumlashtiruvchi yuklamalar (Connecting particles):** Ushbu yuklamalar gapdagi turli qismlarni birlashtiradi yoki umumiy ma’noni ifodalaydi. **Masalan: and, or, so, therefore.**

Natija va muhokama. Kuzatishlar hamda materiallar shuni ko’rsatadiki, ingliz va o’zbek tillarida yordamchi so’zlar analitik grammatik vosita sifatida ishlatiladi va har ikki tilda ham umumiy tipologik vosita bo’lib xizmat qiladi. Qiyoslanayotgan tillarda, ingliz tilida yordamchi so’zlar orasida predloglar, bog’lovchilar, va modal so’zlar mavjud bo’lsa, o’zbek tilida esa bu rolni bog’lovchilar, yuklamalar, ko’makchilar, bajaradi. Har ikkala tilning yordamchi so’zlari o’zaro grammatik munosabatlarni ifodalashda, gaplarni aniq va to’liq tushunishga yordam beradi. Tilshunos B.N. Aksenenko “Предлоги английского языка” nomli asarida predlogning asosiy vazifasini va grammatik holatini aniq va tushunarli tarzda ta’riflaydi. U predlogni odatda ot yoki uning o’rnini egallovchi so’zdan oldin keladigan yordamchi so’z sifatida belgilaydi. Ba’zi hollarda predlog fe’l, ot, ravish yoki bu so’zlarning biridan foydalanib, ularning o’rnini egallaydi. Aksenenko, shuningdek, predloglarning mustaqil ma’nosi bo’lmagan so’zlar o’rtasidagi aloqani ifodalashiga, shuningdek, ularning tarkibini aniqlashga va bu jarayonni tushuntirishga ham alohida e’tibor qaratadi[6].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bizning grammatikamizda ham oddiy, ham murakkab jihatlar mavjud. Ba’zi tushunchalar oson tushuntirilgan, boshqalari esa juda murakkab. Yordamchi so’z turkumlaridagi o’ziga xosliklar bizni hayratda qoldiradi. Mening fikrimcha, bir xil turdagi so’z turkumlarini bir xil nomlash va ularni o’rganishni biroz osonlashtirish zarur. Masalan, ko’makchilarning sof yoki vazifadosh turlari mavjud, shuningdek, bog’lovchilarning sof yoki vazifadoshliligi kelib chiqishiga qarab belgilanadi. Yuklamalar bilan bog’liq tushunchalar esa ko’proq “Yuklamalar ham sof yoki vazifadosh bo’lishi mumkin” tarzida oddiyroq ifodalangan. Ingliz tilida zamon tizimi ko’proq yordamchi fe’llar orqali amalga oshiriladi va zamonlarning ko’pligi aniq ifodalanadi. O’zbek tilida esa yordamchi so’zlar yordamida zamon tushunchalari ko’proq sodda va umumiy shaklda ifodalanadi. Yordamchi so’zlarning semantik va stilistik xususiyatlari ikki tilda ham tilning o’ziga xos imkoniyatlarini ko’rsatib, nutqning aniq va to’g’ri ifodalanishiga yordam beradi. Ingliz tilida yordamchi so’zlar yordamida ko’proq modallik va ehtimollik ifodalansa, o’zbek tilida bu tushunchalar ko’proq kontekstga bog’liq va sintaksis yordamida ifodalanadi.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Noam Chomsky. Syntactic Structures (1957) Mouton & Co.
2. Mikhail Bakhtin The Dialogic Imagination (1975) Texas University Press
3. Abdulla Avloniy O’zbek tilining sintaksisi (1950) Toshkent
4. Gulchehra Karimova O’zbek tilining sintaksisi (1982) Toshkent
5. Р Кузнецова Р.Л. История подчинительных союзов в русском языке:(1979) Автореф. дис. д-ра филол, наук. – Калинин
6. Ахманова О.С., Микаэлян Г.Б. Современные синтаксические теории (2012)–М.: Либраком
7. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). Cohesion in English. London: Longman.
8. Kovalenko, T. (2010). The role of auxiliary verbs in the formation of modality in the English language. Kyiv: Kyiv University Press.
9. Malikova, S. Sh. (2015). O’zbek tilida modallik va yordamchi fe’llar. Toshkent: Sharq.
10. Ernazarov, T. (2018). O’zbek tilidagi yordamchi so’zlar va ularning ma’no xususiyatlari. Toshkent: Akadem nashr.
11. Kachalova V.A. (2002) Grammatika angliyskogo yazika. M.

KITOB TANITUVI / KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

Cusup Abdurahmonov, *Kirgizistan: Turanchilikdan Hükümlü Bir Liderin Ülkesine ve Geleceğine Bakışı*, Mavi Gök Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2024, 145 sayfa, ISBN: 9786259449364 (Yusuf Abdurahmonov, *Qirg‘iziston: Turonchilikda ayblangan yetakchining mamlakat va kelajak haqidagi qarashlari*, “Mavi Gök” nashriyoti, 1-nashr, Istanbul - 2024, 145 sahifa, ISBN: 9786259449364).

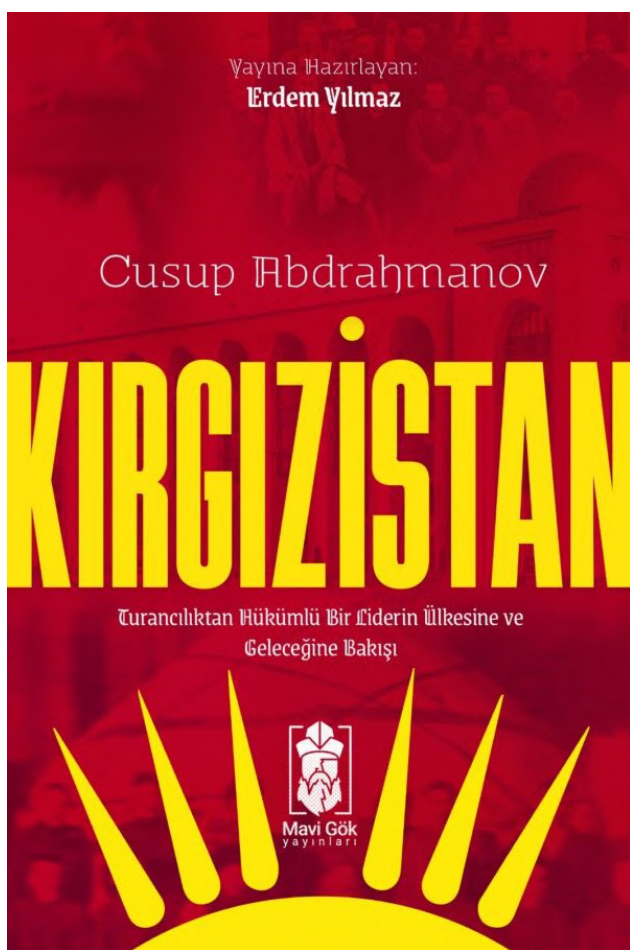
Qisqacha mazmuni: Yusuf Abdurahmonovning (Qirg‘iziston) “Turonchilikda ayblangan yetakchining mamlakat va kelajak haqidagi qarashlari” kitobi XX asrning boshlarida Qirg‘izistonning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy rivojlanishini o‘rganishga bag‘ishlangan. Kitobda Sovet Qirg‘izistoni davrida amalga oshirilgan islohotlar batafsil tahlil qilinadi. Asarning asosiy mavzusi qirg‘iz xalqining o‘zligini tiklash, qishloq xo‘jaligida kollektivlashuv jarayonlari, sanoatning boshlang‘ich bosqichdagi taraqqiyoti va ta‘lim sohasidagi o‘zgarishlardir. Abdurahmonov 1928-yilda yozgan bu kitobida, Qirg‘izistonning tabiiy imkoniyatlarini ko‘rsatib, mamlakatni “Osiyoning Shvetsariyasi”ga aylantirish g‘oyasini ilgari surgan. Kitob, Sovet hokimiyatining bosimiga qaramasdan, muallifning xalqiga bo‘lgan sadoqati va milliy rivojlanishga bo‘lgan intilishlarini yoritadi. Shuningdek, unda milliy til va madaniyatning rivojlanishi muhim ahamiyatga ega bo‘lgan mavzu sifatida ko‘rib chiqilgan. Bu asar, Aiday Kubatovaning tarixiy yondashuvi va krill alifbosiga o‘girishdagi aniqligi tufayli zamonaviy tadqiqotlar uchun muhim ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *Yusuf Abdurahmonov, Qirg‘iziston tarixi, Sovet siyosati, qishloq xo‘jaligi, sanoat taraqqiyoti, madaniy islohotlar, milliy liderlik.*

Özet: Cusup Abdurahmonov’un “*Kirgizistan: Turanchilikdan Hükümlü Bir Liderin Ülkesine ve Geleceğine Bakışı*” adli eseri, XX. yüzyılın başlarındaki Kirgizistan’ın sosyal, ekonomik ve siyasal gelişimini ele alır. Kitap, Sovyet Kirgizistanı döneminde gerçekleştirilen reformların detaylı bir analizini sunmaktadır. Kitabın ana temaları arasında Kirgiz halkının kimlik arayışı, tarımda kolektifleştirme süreçleri, sanayinin ilk gelişim aşamaları ve eğitim reformları yer alır. Abdurahmonov, 1928 yılında kaleme aldığı bu eserde Kirgizistan’ın doğal potansiyelini vurgulayarak ülkeyi “Asya’nın İsviçre’si” yapma vizyonunu ortaya koyar. Eser, Sovyet rejiminin baskılarına rağmen, yazarın halkına olan bağlılığını ve ulusal kalkınmaya yönelik çabalarını anlatır. Ayrıca, millî dil ve kültürün geliştirilmesi kitabın önemli bir konusu olarak ele alınmıştır. Aiday Kubatova’nın, eseri Kiril alfabesine çevirerek modern araştırmalara kazandırması, bu kitabı değerli bir tarihi kaynak hâline getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Cusup Abdurahmonov, Kirgizistan tarihi, Sovyet politikası, tarım reformları, sanayi gelişimi, kültürel reformlar, ulusal liderlik.*

Yusuf Abdurahmonovning “Qirg‘iziston” asari, nafaqat tarixiy va siyosiy ma‘lumotlarni yetkazib berishi, balki muallif tomonidan qo‘llangan til va uslub orqali Qirg‘izistonning XX asr boshidagi madaniy-milliy holatini ham aks ettiradi. Bu asarning o‘ziga xos jihatlaridan biri, muallifning qirg‘iz tilida yozishni tanlagan birinchi davlat arbobi bo‘lganidir. Uning til ishlatish uslubi faqat o‘sha davr qirg‘iz tili boyligini saqlab qolmasdan, balki o‘quvchilar uchun murakkab bo‘lmagan ravon va ilmiy nutq yaratishga intilganini ko‘rsatadi. Asarda eski qirg‘iz tili unsurlarining keng qo‘llanilganligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masalan, "Rossiya" so‘zining "Orusya", "statistika" so‘zining "hisob-kitob" shaklida ishlatilishi milliy tildagi o‘ziga xos fonetik shakllarning saqlanib qolganidan dalolat beradi. Bu, muallifning xalq tiliga yaqin turishga bo‘lgan

urinishining bir ko‘rinishi sifatida baholanishi mumkin. Asar dastlab arab alifbosida yozilgan bo‘lib, o‘sha davrdagi qirg‘iz yozma adabiy tilining shakllanishiga katta hissa qo‘shgan. Bu jihat, ayniqsa, Sovet hukumatining alifbo islohotlari tufayli qirg‘iz yozuvining tezkor ravishda o‘zgarishiga guvoh bo‘lgan o‘quvchilar uchun muhimdir. Muallifning qirg‘iz tilidan foydalanishi, xalqining o‘zligini saqlash va milliy merosni boyitish maqsadini ko‘rsatadi. Sovet davrida rus tili hukmron bo‘lishiga qaramay, Abdurahmonovning qirg‘iz tilida yozish qarori, uning o‘z xalqiga xizmat qilishga bo‘lgan sadoqatining ifodasidir. U xalqni milliy ong va iqtisodiy bilim bilan boyitishni maqsad qilgan.

Kitobning Kirish (11–13) bo‘limida, muallif o‘zining asarni yozish maqsadini ochib beradi. 1928-yilda yozilgan bu asar, Qirg‘izistonning siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanish yo‘lidagi yutuqlari va muammolarini o‘z ichiga oladi. Muallif, bu asarni oktabr inqilobining 11 yilligiga va

Qirg‘izistonning avtonom davlat sifatida to‘rt yillik faoliyatiga bag‘ishlagan. Tarixiy asoslar (15–41) bo‘limida Qirg‘izistonning XX asr boshidagi siyosiy tarixini yoritadi. Abdurahmonov, qirg‘iz xalqining milliy o‘zligini tiklash yo‘lidagi kurashini va Sovet rejimi sharoitida davlatni shakllantirish jarayonlarini tasvirlaydi. U Kara-Qirg‘iz avtonom oblastining tashkil etilishi va Qirg‘izistonning Sovet Respublikasi sifatidagi rivojlanishini muhim tarixiy bosqich sifatida ko‘rsatadi. Qishloq xo‘jaligi (48–59) bo‘limida muallif, qishloq xo‘jaligida amalga oshirilgan islohotlar va yer-suv munosabatlaridagi o‘zgarishlarni tahlil qiladi. Abdurahmonov, kollektiv xo‘jaliklarni tashkil qilish jarayonlarini yoritib, qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning Qirg‘iziston iqtisodiyotidagi ahamiyatini ochib beradi. Sanoat taraqqiyoti (62–64-) deb nomlangan qisqa bo‘limda, muallif Qirg‘izistonning iqtisodiy asoslarini mustahkamlashdagi yutuqlar va kamchiliklarni ko‘rsatadi. U mavjud sanoat tarmoqlarining rivoji va kelajakdagi imkoniyatlar haqida fikr bildiradi. Ilm va madaniyat (67–69-) bo‘limi ta‘lim tizimidagi islohotlarga bag‘ishlangan. Muallif yangi usuldagi maktablarning joriy etilishi, savodsizlikni bartaraf etish va milliy madaniyatni rivojlantirish yo‘lidagi harakatlarni tahlil qiladi. U milliy ongni shakllantirishda ta‘limning o‘rni haqida so‘z yuritadi. Sog‘liqni saqlash (69–73) bo‘limida muallif sog‘liqni saqlash tizimidagi yutuqlar va muammolarni ochib beradi. Abdurahmonov, ayniqsa, qishloq hududlaridagi shifokorlar va tibbiy xizmatlarning yetishmasligi haqida qayg‘uradi va bu masalani hal qilish uchun tavsiyalar beradi. Sovet tashkilotlari (73–77) muallif ushbu bo‘limda Sovet hokimiyati tuzilmalari va ular tomonidan olib borilgan islohotlarni tahlil qiladi. U Sovetlarning Qirg‘izistonni siyosiy va iqtisodiy jihatdan mustahkamlashdagi rolini tanqidiy baholaydi. Asarning tarixiy matni (77–113) bo‘limida muallifning 1928-yilda yozilgan asl matni keltirilgan. Bu matn, o‘sha davr til va uslubining noyob namunasidir. Muallifning o‘sha davr

iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy muammolarga bo‘lgan yondashuvi, milliy ong va madaniyatni shakllantirishga intilishi aks etgan. Xulosa va tavsiyalar (113–118) bo‘limida muallif, Qirg‘izistonning kelajagini ijobiy baholab, uni "Osiyoning Shvetsariyasi"ga aylantirish imkoniyatlarini ko‘rsatadi. U milliy til, madaniyat va iqtisodiyotni rivojlantirishda davom etish zarurligini ta’kidlaydi. Ilovalar va izohlar (122-betdan boshlab) asarning oxirida arab yozuvidan krill yozuviga o‘tkazish jarayoni, eski qirg‘iz tili so‘zlarining izohlari va muallif hayoti haqidagi qo‘shimcha ma’lumotlar keltirilgan. Bu qism, o‘quvchilar uchun asarni chuqurroq tushunish imkonini yaratadi.

Abdurahmonovning yozuv uslubi o‘quvchi bilan bevosita muloqotni eslatadi. Asarda ko‘plab dalillar va statistik ma’lumotlar berilib, ular oddiy tilda tushuntiriladi. Bu uning ilmiy va siyosiy murakkab tushunchalarni xalq tiliga moslashni maqsad qilganini ko‘rsatadi. Muallifning kundalik hayotdan olingan misollarni keltirishi, xalq so‘z boyligiga asoslangan iboralarni ishlatishi, asarni qirg‘iz jamiyatining keng qatlamlariga mos keladigan universal manba sifatida yaratadi. Masalan, "yer-suv islohoti" kabi murakkab siyosiy jarayonlarni sodda tilda ifodalashi uning keng auditoriya bilan bog‘lanish qobiliyatini ko‘rsatadi. Abdurahmonov, Qirg‘izistonning rasmiy ish yuritish tili sifatida qirg‘iz tilini rivojlantirishga katta e’tibor qaratgan. U davlat ishlarida faqat rus tilidan foydalanish siyosatiga qarshi chiqib, milliy tilni himoya qilish muhimligini ta’kidlagan. Asarda milliy tilni saqlash bilan bog‘liq siyosiy kurashning aks etishi, uni nafaqat tarixiy hujjat sifatida, balki milliy ongni shakllantiruvchi asar sifatida qadrlashga imkon beradi.

1920-yillarda Sovet Ittifoqi tarkibida bo‘lgan milliy respublikalar ko‘plab madaniy va siyosiy bosimlarga duch kelar edi. Rus tili davlatning rasmiy tili sifatida mustahkamlanar ekan, mahalliy tillarning roli cheklanib qoldi. Bu siyosiy fon qirg‘iz tilining ijtimoiy hayotda o‘z o‘rnini saqlab qolishini qiyinlashtirdi. Abdurahmonov o‘z kundaliklarida va rasmiy hujjatlarida mahalliy tillarning ahamiyatini doim ta’kidlab kelgan. U qirg‘iz tilining faqat milliy madaniyatning ramzi emas, balki davlatning rasmiy faoliyatida ishlatilishi kerakligini qat’iyat bilan ilgari surdi. Uning fikriga ko‘ra, Qirg‘iziston kabi respublikalarda mahalliy tilning rasmiy hujjatlar, ta’lim va boshqaruvda ishlatilishi xalqning o‘z taqdirini belgilashiga xizmat qiladigan eng asosiy omil edi. “Qirg‘iziston” asarida Abdurahmonov Qirg‘izistonning ijtimoiy va siyosiy muammolarini muhokama qilar ekan, mahalliy til masalasiga alohida e’tibor qaratadi. U til siyosatini ijtimoiy adolat va tenglikni ta’minlash vositasi sifatida ko‘rgan. Masalan, u qishloq hududlaridagi davlat idoralarida ishlatiladigan til masalasiga e’tibor qaratib, shunday yozadi: *“Ko‘plab tumanlarda rus aholisi yo‘q, lekin davlat idoralarida faqat rus tilida ish yuritiladi. Bu ahvol tuman boshqaruvining xalq uchun emas, balki rus tilini biladigan mansabdorlar uchun xizmat qilishini ko‘rsatadi.”* Bu fikr orqali Abdurahmonov davlatning o‘z xalqiga xizmat qilishi uchun milliy tilning ahamiyatini ochib beradi. U qirg‘iz tilini qishloq xo‘jaligi, sanoat va madaniyat sohalarida rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Sovet davrida amalga oshirilgan til siyosati ko‘p hollarda milliy tillarning rivojlanishiga qarshi bo‘lgan. Rus tili birlashtiruvchi vosita sifatida ilgari surilib, mahalliy tillar chekka joylarda qoldirilgan. Abdurahmonov bu holatga qarshi chiqib, xalqning o‘z tili va madaniyatini rivojlantirish orqali milliy ongni mustahkamlash zarurligini ta’kidlaydi. Uning asarlarida qirg‘iz tilining saqlanishi faqat lingvistik masala emas, balki siyosiy va ijtimoiy masala sifatida ko‘riladi. Bu til orqali xalq o‘zini anglaydi, o‘z tarixini biladi va o‘z kelajagini quradi. Abdurahmonov uchun til siyosati faqat davlat ishlarida tilni ishlatishdan iborat emas edi. U tilni milliy o‘zlik va xalqning birligini mustahkamlash vositasi sifatida ko‘rgan. Bu jihat, ayniqsa, uning Sovet bosimlariga qarshi turib, qirg‘iz tilida yozishni tanlaganida yaqqol ko‘rinadi. Uning

fikricha, Qirg‘izistonning iqtisodiy va madaniy rivojlanishi, faqat milliy til va madaniyatni rivojlantirish bilan amalga oshishi mumkin edi.

Yusuf Abdurahmonovning til siyosati bo‘yicha ilgari surgan fikrlari va amaliy harakatlari, uning xalqiga sadoqati va milliy madaniyatni saqlashga bo‘lgan intilishining yorqin namunasidir. Qirg‘iziston asari nafaqat tarixiy hujjat, balki qirg‘iz tilining himoyasi va rivojlanishi yo‘lidagi kurashning ramzidir. Bu asar va undagi til siyosati haqidagi qarashlar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va Qirg‘izistonning madaniy merosida mustahkam o‘rin egallagan.

O‘zbek tiliga Qirg‘iziston-Turkiya Manas universiteti magistranti Erdem Yilmaz tomonidan o‘g‘irildi. E-mail: erdmylmz1944@gmail.com ORCID: 0000-0001-5863-0337.

Özbekçeye Aktaran: Erdem YILMAZ, Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, **E-mail: erdmylmz1944@gmail.com ORCID: 0000-0001-5863-0337.**

**BULLETIN OF THE
INTERNATIONAL JOURNAL
“TURKOLOGICAL
RESEARCH”**

In order to implement programs and projects developed to accelerate the relationship envisaged at the summit of the Organization of Turkic States held in Samarkand, as well as to coordinate and highlight the research work carried out in the field of Turkic studies, the International Journal “Turkological Research” at Samarkand State University named after Sharof Rashidov passed the state registration. The journal is intended to publish the results of scientific research in the field of Turkic languages and dialects, the history of linguistic and literary relations of the Turkic peoples of Central Asia, the socio-cultural field. There are such headings as a young researcher, memory and our anniversaries. Articles written in Uzbek, Turkish, Russian, English and all Turkic languages are accepted.

The scientific journal is based on the decision of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan dated May 8, 2024 and numbered 354/5; It is included in the list of scientific publications that are recommended for candidates to receive the Doctor of Philosophy (PhD) and Doctor of Science (DSc) academic degrees in the fields of history and philology to publish their scientific results due to their theses.

**THE JOURNAL PUBLISHES ARTICLES
IN THE FOLLOWING AREAS:**

- ✓ History of socio-cultural relations of the Turkic peoples;
- ✓ Research of the Turkic World;
- ✓ Dialectology of Turkic languages;
- ✓ Geopolitics of the Turkic World;
- ✓ Folklore Studies;
- ✓ Comparative Linguistics and Literary Studies;
- ✓ Literary Relations and Translation Studies.

CONTACT ADDRESS:

Mailing Address:

140104, University boulevard, 15,
Samarkand, Uzbekistan,

Research Institute of Turkology under
Samarkand State University named after
Sharof Rashidov

Phone:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiyal

Email:

turkologiya.samdu@gmail.com

Website:

<https://turkologiya.samdu.uz>

REQUIREMENTS FOR ARTICLES:

1. The article is presented on 8-10 pages;
2. Article structure:
 1. The text of the article should be prepared in Times News Roman font, size 14, left: 3 cm, right: 1.5 cm, top and bottom: 2 cm; in A4 format in 1.15 intervals.
 2. The title of the article, surname, name and patronymic of the author (authors) are indicated in full and written in capital letters.
 3. Position, academic title, place of work (study), region, republic, telephone number, email address and ORCID number of the author (authors) are indicated in full.
 4. The abstract should consist of a brief content and importance of the article, results.
 5. At the beginning of each article, there should be an annotation in 2 other languages (optionally selected from Uzbek, English, Russian and Turkish) in addition to the language in which the article is written.
 6. The abstract should be no more than 120-150 words.
 7. At the bottom of the abstract, 7-10 keywords should be given that illuminate the content of the article.
 8. The article should be prepared in the following form:
 - a) Introduction;
 - b) Main part;
 - c) Results and Discussions;
 - d) Conclusions;
 - e) List of literature (References) – in alphabetical order;
 - f) Citations are given in brackets in the form of the author's surname - date of publication - page (Muminov, 2020: 25);
 - g) Figures, drawings, tables, diagrams are designated in Arabic numerals as "Figure". Signs or pointers are placed under the figure, in the next line, in the middle and highlighted in bold.
3. The author(s) are responsible for the scientific validity, reliability and plagiarism of the information and evidence presented in the article;
4. Articles will be considered. The journal publishes only articles recommended by experts;
5. Articles not requested will not be published and will not be returned to the authors;
6. Only 1 article of the author is published in 1 issue of the journal.

**“TURKOLOGIK
TADQIQOTLAR” XALQARO
JURNALINING AXBOROT
XATI**

Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy-ma’rifiy, ilm-fanni rivojlantirishga qaratilgan siyosat, Turkiy Davlatlar Tashkilotining Samarqandda o‘tkazilgan sammitida ko‘zda tutilgan o‘zaro aloqalarni jadallashtirish bo‘yicha ishlab chiqilgan dastur va loyihalarni amalga oshirish hamda turkologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish va yoritish maqsadida Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida “Turkologik tadqiqotlar” xalqaro jurnali ta’sis etildi. Jurnal turkiy til va shevalar, Markaziy Osiyo turkiy xalqlari lisoniy va adabiy aloqalari tarixi, ijtimoiy-madaniy sohalarda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalarini e’lon qilishga mo’ljallangan. Jurnalda muharrir minbari, tadqiqotlar, ilmiy axborot, taqriz va e’tirof, ilmiy anjuman, yosh tadqiqotchi, xotira, yubilyarlarimiz kabi ruknlar mavjud. O‘zbek, turk, rus, ingliz va barcha turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi.

Ilmiy jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAKning 2024-yil 8-maydagi 354/5-sonli rayosat qarori asosida tarix, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

**THE JOURNAL PUBLISHES ARTICLES
IN THE FOLLOWING AREAS:**

- ✓ Turkiy xalqlarning ijtimoiy-madaniy aloqalari tarixi
- ✓ Turk dunyosi tadqiqotlari
- ✓ Turkiy tillar dialektologiya
- ✓ Folklorshunoslik
- ✓ Qiyosiy tilshunoslik va adabiyotshunoslik
- ✓ Adabiy aloqalar va tarjimashunoslik.

MUROJAAT UCHUN MANZIL:

Pochta manzili:

140104, Universitet xiyoboni, 15-uy,
Samarqand, O‘zbekiston,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti huzuridagi
Turkologiya ilmiy-tadqiqot instituti

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Elektron pochta:

turkologiya.samdu@gmail.com

Veb-sayt:

<https://turkologiya.samdu.uz>

MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR:

- Maqola 8-10 sahifa hajmida taqdim etiladi;
- Maqolaning tarkibiy tuzilishi:
- 1. Maqola matni Times News Roman shriftida, 14 kattalikda, chap: 3 sm, o‘ng: 1,5 sm, yuqori va quyi: 2 sm; 1,5 intervalda, A4 shaklida tayyorlanishi lozim.
- 2. Maqola sarlavhasi, muallif(lar)ning familiyasi, ismi va otasmi to‘liq holatda katta harflar bilan yozilishi kerak.
- 3. Muallif(lar)ning lavozimi, ilmiy unvoni, ish (o‘qish) joylari, viloyat, respublika, telefon raqami, electron pochta manzili va ORCID raqqami to‘liq keltirilishi kerak.
- 4. Annotatsiya, maqolaning qisqacha mazmun va ahamiyati, natijalardan iborat bo‘lishi lozim.
- 5. Har bir maqola boshida maqola yozilgan tildan tashqari yana 2 tilda (o‘zbek, ingliz, rus va turk tillaridan ixtiyoriy ravishda tanlanadi) annotatsiya bo‘lishi lozim.
- 6. Annotatsiya 120-150 so‘zdan ko‘p bo‘lmagan shaklda bo‘lishi kerak.
- 7. Annotatsiyaning pastki qismida maqola mazmunini yorituvchi 7-10 ta tayanch so‘zlar keltirilishi kerak.
- 8. Maqola quyidagi shaklda tayyorlanishi kerak:
 - a) Kirish (Introduction);
 - b) Asosiy qism (Main part);
 - c) Natijalar va muhokama (Results and Discussions);
 - d) Xulosalar (Conclusions);
 - e) Adabiyotlar (References) – alifbo tartibida keltiriladi;
 - f) Havola(snoskalar)lar qavsda muallif familiyasi – nashr sanasi – sahifasi (Mo‘minov, 2020: 25) shaklida keltiriladi;
 - g) Rasm, chizma, jadval, diagrammalar «Rasm» deb arab raqamlari bilan qayd etiladi. Belgi yoki ishoralar – rasm ostida, keyingi qatorda, o‘rtada joylashtiriladi va qoraytirilgan shrift bilan belgilanadi.
- Maqolada keltirilgan ma’lumot va dalillarning ilmiy asoslanganligi, ishonchli va ko‘chirmachilik holatlari uchun muallif(lar) mas’uldir;
- Maqolalar ekspertiza qilinadi. Ekspertlar tomonidan tavsiya etilgan maqolalargina jurnalda chop etiladi;
- Tavsiya etilmagan maqolalar chop etilmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi;
- Jurnalning 1 ta sonida muallifning faqat 1 ta maqolasi chop etiladi.

**БЮЛЛЕТЕНЬ
МЕЖДУНАРОДНОГО ЖУРНАЛА
"ТУРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ"**

В целях реализации программ и проектов, разработанных для ускорения взаимоотношений, предусмотренных на состоявшемся в Самарканде саммите Организации Тюркских Государств, а также координации и освещения научно-исследовательской работы, проводимой в области тюркологии, Международный журнал, Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова, «Тюркологические исследования» прошел государственную регистрацию. Журнал предназначен для публикации результатов научно-исследовательских работ в области тюркских языков и диалектов, истории языковых и литературных связей тюркских народов Средней Азии, социокультурной области. Есть такие рубрики, как молодой исследователь, память и наши юбилеи. Принимаются статьи, написанные на узбекском, турецком, русском, английском и всех тюркских языках.

Научный журнал на основании решения Высшей аттестационной комиссии (ВАК) Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан от 8 мая 2024 года под номером 354/5; Он включен в перечень научных изданий, рекомендуемых кандидатам на получение ученых степеней доктора философии (PhD) и доктора наук (DSc) в области истории и филологии для публикации своих научных результатов по своим диссертациям.

**В ЖУРНАЛЕ ПУБЛИКУЮТСЯ
СТАТЬИ ПО СЛЕДУЮЩИМ
НАПРАВЛЕНИЯМ:**

- ✓ История социально-культурных отношений тюркских народов;
- ✓ Исследования тюркского мира;
- ✓ Диалектология тюркских языков;
- ✓ Геополитика тюркского мира;
- ✓ Изучение фольклора;
- ✓ Сравнительное языкознание и литературоведение;
- ✓ Литературные отношения и переводоведение.

КОНТАКТНЫЙ АДРЕС:

Почтовый адрес:

140104, Университетский бульвар,
15, город Самарканд, Узбекистан,
Научно-исследовательский
институт Тюркологии при
Самаркандском Государственном
Университете имени Шарофа
Рашидова

Телефон:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Электронная почта:

turkologiya.samdu@gmail.com

Веб-сайт:

<https://turkologiya.samdu.uz>

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ:

- К публикации принимаются статьи объемом 8-10 страниц;
- Структура статьи:
 1. Текст статьи должен быть выполнен шрифтом Times News Roman, размером 14 пунктов, слева: 3 см, справа: 1,5 см, сверху и внизу: 2 см; с межстрочным интервалом 1,15, формат листа А4.
 2. Название статьи, фамилия, имя и отчество автора(ов) должны быть написаны заглавными буквами в полном регистре.
 3. Должность, ученое звание, места работы(учебы), регион, Республика, номер телефона, адрес электронной почты и ORCID-номер автора(ов) должны быть указаны полностью.
 4. Аннотация должна состоять из краткого содержания и важности статьи, результатов.
 5. В начале каждой статьи, помимо языка, на котором написана статья, должна быть аннотация на 2-х других языках (на выбор – узбекский, английский, русский и турецкий).
 6. Аннотация должна содержать не более 120-150 слов.
 7. Внизу аннотации должно быть 7-10 ключевых слов, освещающих содержание статьи.
 8. Статья должна быть подготовлена в виде:
 - a) Вступление (Introduction);
 - b) Основная часть (Main part);
 - c) Результаты и обсуждение (Results and Discussions);
 - d) Выводы (Conclusions);
 - e) Литература (References) – в алфавитном порядке
 - f) Ссылка(сноски) приводится в скобках в виде фамилии автора – дата публикации – страница (Муминов, 2020: 25);
 - g) Рисунки, чертежи, таблицы, схемы нумеруются арабскими цифрами и обозначаются как «Рисунок». Знаки или указатели размещают под рисунком, в следующей строке, посередине и выделяют жирным шрифтом.
- Автор(ы) несут ответственность за научную обоснованность, достоверность и плагиат информации и доказательств, представленных в статье;
- Статьи рецензируются. В журнале публикуются только статьи, рекомендованные экспертами;
- Нерекондованные статьи не публикуются и не возвращаются авторам;

“TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİNİN BÜLTENİ

Özbekistan Cumhuriyeti devletinin sosyal-eğitimsel ve bilimsel gelişme politikasının başarılı şekilde uygulanmasına yardımcı olmak amacıyla, Semerkant'ta düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatının zirvesinde öngörülen karşılıklı ilişkilerin hızlandırılması için geliştirilen program ve projeleri uygulamak, bilimsel çalışmaları koordine etmek, Türkoloji alanında yürütülen araştırma çalışmaları Şeraf Reşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi, Uluslararası “Türkoloji Araştırmaları” dergisini tescil etmiştir. Dergi, Türk dili ve lehçeleri, Orta Asya Türk topluluklarının dil ve edebiyat ilişkileri tarihi, sosyo-kültürel alanlardaki bilimsel ve araştırma çalışmalarının sonuçlarını yayınlamayı amaçlamaktadır. Dergimizde editör kürsüsü, araştırma, bilim dünyasından, inceleme ve tanıma, bilimsel konferans, genç araştırmacı, hatıra, yıldönümleri gibi sütunlar yer almaktadır. Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce ve tüm Türk lehçelerinde yazılmış makaleler kabul edilmektedir.

Bilimsel dergi, Özbekistan Cumhuriyeti Yükseköğrenim, Bilim ve İnovasyon Bakanlığı'na bağlı Yüksek Kabul Komisyonu'nun 8 Mayıs 2024 tarihli ve 354/5 sayılı kararına esasen; tarih, filoloji alanlarında Felsefe Doktoru (Doktora) ve Bilim Doktoru (DSc) akademik derecesini almaya aday kişilerin tezleri dolayısıyla bilimsel sonuçlarını yayınlaması tavsiye edilen ilmî yayınlar listesine dâhil edilmiştir.

DERGİ AŞAĞIDAKİ ALANLARDA MAKALELER YAYINLAMAKTADIR:

- ✓ Türk Dünyasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin tarihi;
- ✓ Türk Dünyası araştırmaları;
- ✓ Türk Lehçeleri diyalektolojisi;
- ✓ Türk Dünyasının jeopolitiği;
- ✓ Folklor çalışmaları;
- ✓ Karşılaştırmalı dilbilim ve edebiyat çalışmaları;
- ✓ Edebi ilişkiler ve çeviri çalışmaları.

İLETİŞİM ADRESİ:

Posta adresi:

140104, Üniversite Bulvarı, 15,
Semerkant şehri, Özbekistan, Şeraf
Reşidov adına Semerkant Devlet
Üniversitesine bağlı Türkoloji
Araştırmaları Enstitüsü

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

E-posta:

turkologiya.samdu@gmail.com

İnternet sitesi:

<https://turkologiya.samdu.uz>

MAKALE YAZIM KURALLARI:

- Makale 8-10 sayfada sunulur;
- Makale'nin yapısı:
 1. Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 14 punto büyüklükte, sol kenarından 3 cm'lik, sağ kenarından 1,5 cm'lik, üst ve alt kenarından 2 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütün olarak, 1,15 satır aralığında, A4 boyutunda hazırlanmalıdır.
 2. Makalenin başlığı, yazar(lar)ın soyadı, adı ve baba adı tam olarak büyük harflerle yazılmalıdır.
 3. Yazar(lar)ın pozisyonu, akademik ünvanı, çalıştığı (öğrendiği) yer, bölgesi, cumhuriyeti, telefon numarası, e-posta adresi ve ORCID numarası eksiksiz olarak verilmeli.
 4. Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
 5. Her makalenin başında, makalenin yazıldığı dilin yanı sıra 2 dilde de (isteğe bağlı olarak Özbekçe, İngilizce, Rusça ve Türkçe arasından seçilecek) açıklama bulunmalıdır.
 6. Özet, 120-150 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
 7. Özeti alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 7, en fazla 10 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
 8. Makale, aşağıdaki formatda hazırlanmalıdır:
 - a) Giriş (Introduction);
 - b) Ana bölüm (Main part);
 - c) Sonuçlar ve tartışma (Results and Discussions);
 - d) Sonuçlar (Conclusions);
 - e) Kaynakça (References) alfabetik olarak sıralanmalıdır;
 - f) Bağlantılar (dipnotlar) yazarın soyadı - yayın tarihi - sayfa şeklinde parantez içinde verilecektir (Muminov, 2020: 25);
 - g) Resim, çizim, tablo, diyagramlar "Resim" olarak Arap rakamları ile kaydedilir. İşaretler resmin altına, bir sonraki satıra, ortaya yerleştirilir ve koyu yazılır.
- Makalede sunulan bilgi ve kanıtların bilimsel dayanağı, güvenilirliği ve intihalinden yazar(lar) sorumludur.
- Makaleler hakemli olacaktır. Dergide sadece uzmanlar tarafından tavsiye edilen makaleler yayımlanır.
- Talep edilmeyen yazılar yayınlanmayacak ve yazarlarına iade edilmeyecektir.
- Derginin 1 sayısında yazarın sadece 1 makalesi yer alacaktır.

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL
RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL
DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Muharrir:

Musahhih va texnik muharrir:

Norxo‘ja Choriyev

Rahmatulloh Shokirov

ISSN 2992-9229

2024-yil 27-dekabrda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.

2024-yil 28-dekabrda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.

Qog‘oz bichimi 60x84.1/16. «Times New Roman» garniturasini.

Offset qog‘ozini. Shartli bosma tabog‘i –10.

Adadi 15 nusxa. Buyurtma №189

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limi bosmaxonasida chop etildi.

140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

ISSN 2992-9229